



УКРАЇНСЬКИЙ  
ІНСТИТУТ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ  
ПАМ'ЯТІ

СЕРГІЙ ГРОМЕНКО

# ЗАБУТА ПЕРЕМОГА

*Кримська операція Петра Болбочана*





Сергій Громенко

# **ЗАБУТА ПЕРЕМОГА**

**Кримська операція Петра Болбочана 1918 року**

Київ – 2018

УДК 94(477.75)“1918”  
Г 87

**Громенко С. В.**

**Г 87** Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року / С. В. Громенко. – К.: К.І.С., 2018. – 266 с., іл.

**ISBN 978-617-684-204-0**

*«Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року»* присвячена спробі Української Народної Республіки у квітні 1918 р. включити до свого складу Кримський півострів, попередньо визволивши його від більшовиків, що раніше узурпували там владу. У книзі розповідається про трактування «кримської проблеми» на світовій арені у березні 1917 — квітні 1918 рр., про сили і плани сторін, про хід бойових дій на півострові та про втрачену унікальну можливість приєднати Крим до України ще сто років тому.

Для професійної історичної спільноти та усіх зацікавлених минулим України.

Друкується з дозволу Радіо Вільна Європа / Радіо Свобода

Усі фотоматеріали, карти та інші зображення, використані автором у книзі, взяті з відкритих джерел, зокрема: [commons.wikimedia.org](https://commons.wikimedia.org), [esu.com.ua](https://esu.com.ua), [likbez.org.ua](https://likbez.org.ua), [livejournal.com](https://livejournal.com), [muzejnr.io.ua](https://muzejnr.io.ua), [pinterest.com](https://pinterest.com), а також приватного зібрання автора.

Не для продажу.

© Громенко С., текст, підбір ілюстрацій, 2018

© К.І.С., оригінал-макет, 2018

© Український інститут національної пам'яті, 2018

© Крим.Реалії, RFE / PL, Inc., 2018

**ISBN 978-617-684-204-0**

# ЗМІСТ

<i>Передмова. Забута перемога</i> .....	5
<i>Вступ. «Кримське питання» в Україні та світі</i> .....	8
<i>Розділ 1. Українсько-німецький союз</i> .....	45
<i>Розділ 2. Чорноморський флот і кримські більшовики</i> .....	55
<i>Розділ 3. Північнотаврійська авансцена</i> .....	71
<i>Розділ 4. Штурм Перекопу</i> .....	84
<i>Розділ 5. Чонгарський бліцкриг</i> .....	95
<i>Розділ 6. Марш на Сімферополь</i> .....	106
<i>Розділ 7. Антирадянське повстання (Південний берег)</i> .....	116
<i>Розділ 8. Чий Крим?</i> .....	129
<i>Розділ 9. Антирадянське повстання (Східний Крим)</i> .....	144
<i>Розділ 10. Альма і Бахчисарай</i> .....	154
<i>Розділ 11. Конфлікт із німцями</i> .....	163
<i>Розділ 12. Переговори з Києвом</i> .....	171
<i>Розділ 13. Повернення Болбочана</i> .....	184
<i>Розділ 14. Евакуація Феодосії та Керчі</i> .....	192
<i>Розділ 15. Севастопольські дебати</i> .....	204
<i>Розділ 16. За українське море</i> .....	213
<i>Розділ 17. Кримський анабасис Петріва</i> .....	225
<i>Післямова</i> .....	235
<i>Вибрана бібліографія</i> .....	240
<i>Додаток. То коли ж Болбочан визволив Крим? Хронологія українського походу на півострів</i> .....	247



## ПЕРЕДМОВА

# ЗАБУТА ПЕРЕМОГА

**Д**оба Української революції 1917–1921 рр. подає нам безліч прикладів того, як не треба робити. За жодних обставин не можна ставити вузькі партійні інтереси понад ідеєю здобуття незалежності. В жодному разі не можна розвалювати армію, покладаючись на «народну міліцію», мирні трактати чи іноземні сили. Ні за яких умов не можна відкладати проведення життєво необхідних реформ. Ну і не варто забувати, що гарний агітатор може бути сильнішим за цілий полк.

Через сто років ситуація із гібридною війною, інформаційною війною та іншими, вже тоді випробуваними методами агресії повторилася. І як ми всі зі здивуванням дізналися, попередня українська влада не зробила належних висновків, тож наша держава навесні 2014 року захиталася на краю прірви. Але на початок XXI століття у нас було у запасі понад 20 мирних років для розбудови України, яких бракувало нашим предкам, тож ми вистояли.

А вистоявши, можемо тепер поставити собі запитання — як це так трапилося, що ані влада, ані більшість суспільства не винесли необхідних уроків з подій Української революції? Чому лише зараз, буквально з коліс, відновлюються збройні сили, чому лише тепер здійснюється декомунізація, чому лише нині ми почали дбати про власну інформаційну безпеку? Відповідь не є ані простою, ані втішною — тому що останні чверть століття Україна була українською лише зовні, залишаючись всередині глибоко радянською. А «радянською», у свою чергу, означає і «безпам'ятною». Мало які режими досягли такого ж успіху в спотворенні та маніпуляціях з історією, як комуністичний у СРСР. Подати узурпацію влади як всенародну революцію, замовчати Голодомор та репресії, перефарбуватися з агресора на жертву Другої світової війни — це треба так уміти.

Ну і зрозуміло, що у радянському історичному каноні не могло бути місця Українській революції. За дихотомією «червоні — білі» був прихоро-

ваний поділ «хороші — погані», і всі, хто не став під кумачеві знамена, оголошувався ворогом. Третього не було дано. Тож 70 радянських років свідомо і багато років потому за інерцією ми вивчали у школах не історію війни українського народу за свою незалежність, а московські казки про «спільну боротьбу російських та українських робітників і селян проти буржуазної контрреволюції та іноземної інтервенції». Але якщо головних ворогів «червоної» влади, як-от Симона Петлюру, викинути з радянських підручників не було жодної можливості, то решту українських героїв просто не згадували. І одним з таких якраз був Петро Болбочан.

Професійний військовик, учасник Першої світової війни, кавалер орденів св. Анни та св. Станіслава, активний діяч руху з українізації російської армії, він був також одним із найуспішніших полководців Української Народної Республіки доби Центральної Ради. Вершиною його воєнного мистецтва, а заодно й однією з найбільших перемог армії УНР стала Кримська операція у квітні 1918 року. У союзі із кайзерівською армією та кримськотатарськими повстанцями Болбочан першим визволив Сімферополь від більшовиків, що узурпували там владу, та спричинився до підняття Чорноморським флотом українських прапорів. До приєднання Криму до України залишався один крок — і немає жодної вини українських солдат, що його не було зроблено. Між володінням Кримом і союзом із Німеччиною український уряд обрав останнє.

І якраз пам'ять про українців, які меншими силами самостійно розгромили радянську владу в Криму, з особливою старанністю затирав комуністичний режим. Оригінальні тогочасні документи та перші спогади «білих» і «червоних» чудово демонструють усвідомлення ними сили українського війська. Підсумкові праці кінця 20-х рр. ХХ століття вже змішують українських та кайзерівських солдат у такі собі «німецько-гайдамацькі банди», в яких годі відрізнити одних від інших. Повоєнні роботи вже взагалі не згадують про підрозділи армії УНР, звинувачуючи у знищенні радянської республіки в Криму виключно німців. Після анексії Криму у 2014 році в Росії суттєво посилилась тенденція підміняти реальну історію півострова політичними міфами. Тож навіть сьогодні, коли і документи, і мемуари учасників Кримської операції вільно доступні дослідникам, росіяни воліють говорити про «вирішальну роль» дивізії Роберта Коша, називаючи українські частини лише «широмою» для нібито справжніх завойовників.

Нарешті прийшов час дізнатися, «як воно було насправді».



\* \* \*

Книжка, яку ви тримаєте в руках, — перше наукове дослідження історії походу українських військ на Крим 1918 року. З неї ви дізнається про трактування «кримської проблеми» на світовій арені, про сили і плани сторін, про хід бойових дій на півострові та про втрачену унікальну можливість приєднати Крим до України ще сто років тому. Втім, задля спрощення читання до фінальної версії увійшла лише готова реконструкція подій, а опис пошуків «історичної правди» вилучений разом із посиланнями (але наприкінці вміщено вибрану бібліографію). У додатку — моя стаття із роз'ясненням спірного питання хронології визволення півострова.

У зв'язку із проблемним станом термінів в українській воєнно-історичній науці (як-от «панцерний поїзд» за «Російсько-українським словником військової термінології» 1928 р., але «бронепоїзд» за «Словником української мови в 11 тт.» 1970 р. тощо) частина понять (наприклад «броневий автомобіль», «бронемашина» та «панцерник») використовуються в авторському тексті як синоніми. Стилїстика українських цитат збережена, а іноземні подані в сучасному перекладі.

Попередня публікація тексту здійснювалася на сайтах «Крим.Реалії» та «Радіо Свобода», (вступу — у «Діловій столиці», додатку — на порталі «Лікбез. Історичний фронт»), аудіо-версія протягом півроку транслювалася в ефірі «Радіо Крим.Реалії». Дякую моїм колегам за їхню витривалість та допомогу.

Окрема вдячність Українському інституту національної пам'яті, який люб'язно погодився підготувати цю книжку до видання.

\* \* \*

Історія Кримської операції Петра Болбочана — це не тільки минуле. На жаль, це ще й актуальне сьогодення. Намагаючись виправдати анексію півострова, російська пропаганда нав'язує нам та цілому світу думку, що Україна не має до Криму жодного відношення. Тріумф української зброї на півострові у квітні 1918 року наочно демонструє всю безпідставність цих тверджень.

«Забута перемога» — це той мінімум, на який ми здатні зараз для увічнення пам'яті Петра Болбочана і подвигу його вояків, але це ще не все. На черзі — військова частина з його ім'ям, а у більш віддаленій перспективі — і пам'ятник.

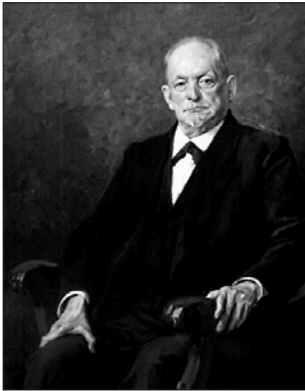
На сімферопольському вокзалі.

У вільному Криму.

Вступ

## «КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ» В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

**Н**а початку Першої світової війни «кримське питання» ще не стояло на порядку денному. Російська імперія була занадто сильною і надійно утримувала півострів, щоб її головні вороги — Німеччина й Туреччина — могли всерйоз сподіватися на його захоплення. Бойові дії на Чорному морі аж до 1917 року наочно демонстрували: перевагу у маневреності на воді зберігав німецько-турецький флот, але на суші домінувала російська армія. Втім, питання Криму час від часу спливало у далекосяжних планах ворогуючих сторін.



*Август Тіссен, 1917 р.*

У Німеччині низка політичних сил, таких як Пангерманський союз, наполягали не просто на військовому розгромі Російської імперії і перенесенні її кордонів далеко на схід, а й на активній колонізації українських земель. Один з найбільших німецьких промисловців, сталеливарний магнат Август Тіссен вимагав розширення сфери впливу Берліна аж до Криму і Кавказу, щоб «мати можливість сухопутним шляхом дістатися до Малої Азії та Персії».

Ситуація різко змінилася із початком у 1917 році революції у Росії та на її національних околицях: в Україні та в Криму. 17(4) березня у Києві та 7 квітня (25 березня) у Сімферополі виникли органи національного самоврядування: відповідно Українська Центральна Рада (УЦР) під головуванням Михайла Грушевського і Тимчасовий Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет (Мусвиконком) на чолі з Номаном Челебіджіханом та Джафером Сейдаметом. Паралельно продовжували функціонувати губернські органи влади, підпорядкова-

ні загальноросійському Тимчасовому Уряду у Петрограді.

На той час питання щодо належності Криму Україні не було розв'язане. На думку Михайла Грушевського, висловлену ним у брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» від 20(7) квітня 1917 р.,

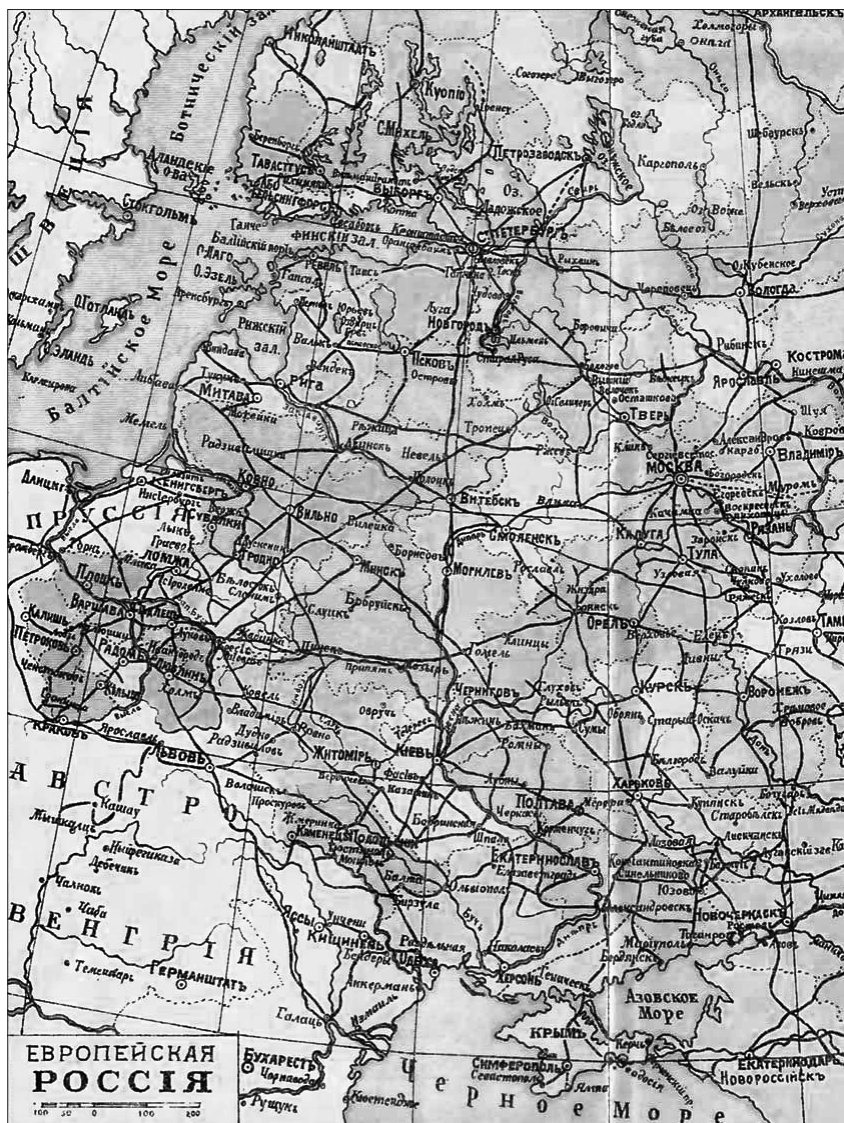
«Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять ввійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська».



*Номан Челебіджіхан, 1917 р.*

Критерієм, за яким ці землі були віднесені до України, слугувала питома вага українців у складі населення. На зазначених територіях вони становили від 50% до 97% усіх мешканців. Окреслена таким чином територія Наддніпрянської України займала площу 583 тис. км<sup>2</sup>. Підстави визначати Таврійську губернію як «переважно українську» дала Грушевському демографія. Відповідно до результатів Всеросійського перепису населення 1897 року, у регіоні мешкало 1 447 790 осіб, причому 611 121 чол. або 42,2% мешканців склали українці, 404 463 чол. (27,9%) — росіяни, 196 854 чол. (13,6%) — кримські татари. Однак з 8 повітів, на які поділялася губернія, українці переважали лише на 3 материкових, натомість більшість на півострові становили росіяни або кримські татари. Ця диспропорція і визначила проблемність статусу Криму у складі України.

Детально межі України обговорювались на Всеукраїнському національному конгресі 19–21 (6–8) квітня 1917 року у Києві. У перший день роботи конгресу був зачитаний реферат Федора Матушевського «Про національних меншостей», у якому автор зазначав:



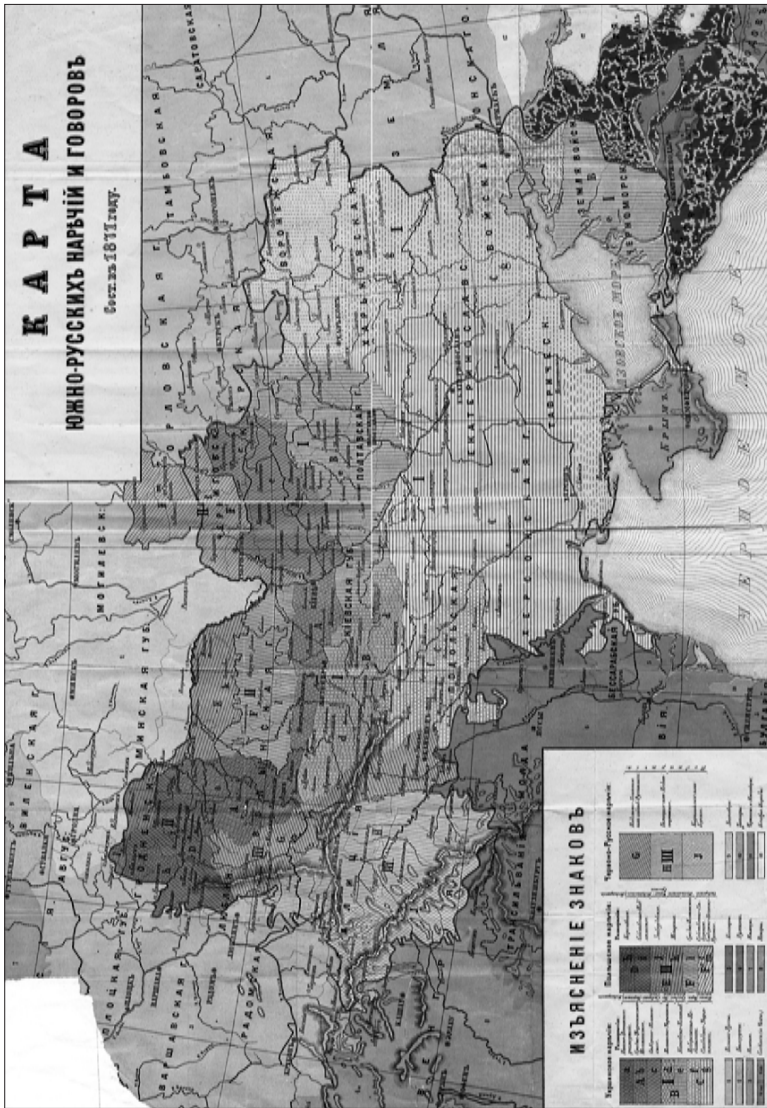
Губернії європейської частини Російської імперії,  
російське видання 1890-х рр.



*Будинок купецького зібрання (нині — Національна філармонія), у якому відбувся конгрес, поч. XX ст.*

«Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом; край, в склад якого входить, зокрема, 3 повіти (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський) Тавричеської губернії».

20(7) квітня на конгресі виступив Валентин Садовський з доповіддю на тему: «Про територію і населення автономної України». Зокрема, він зазначив, що південним кордоном України є Азовське і Чорне моря, але без Південного берега Криму. До української території він відносив, у тому числі, «частини окремих неукраїнських в цілому губерній», зокрема, вказані повіти Таврійської губернії. Таким чином, першою пролунала думка про можливий поділ губернії на «українську» та «неукраїнську» частини. Обом виступам опонував одеський делегат Іван Луценко, наголосивши на неприпустимості виключення з автономної України Південного берега Криму — з огляду на те, що там проживало чимало українців. Його підтримали ще кілька промовців.



Лінгвістична мапа України П. Чубинського, російське видання 1871 р.

Зрештою, конгрес так і не ухвалив остаточної резолюції щодо меж автономної України та приналежності Криму. Була лише встановлена квота представництва у Центральній Раді від Таврії — три особи. Наприкінці квітня першим був кооптований до складу УЦР Юрій Дежур-Журов — мешканець Севастополя (на думку Ярослава Дашкевича, він репрезентував кримських татар). Це може свідчити про те, що Центральна Рада хоча і не визнала Крим українськими, але не відмовилася від цієї ідеї на майбутнє.

Ще важливішими для визначення статусу півострова були переговори між Центральною Радою та вищим органом влади Росії — Тимчасовим Урядом. Так, 24(11) травня 1917 року, формуючи наказ делегації для поїздки до Петрограду, УЦР ухвалила «декларацію у справі утворення Крайового комісаріату», який мав би бути посередником у стосунках представників українських губерній із центральним урядом. Крайову раду при комісарі мали утворити делегати 9 губерній, зокрема Таврійської, при цьому передбачалася можливість виокремлення з цих губерній неукраїнських частин за згодою Тимчасового Уряду та їхнього населення. Втім, ця пропозиція була повністю Петроградом відхилена.

# УНІВЕРСАЛ

## Української Центральної Ради

### до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудового люду!  
 Волею своєю ти поставив нас, УКРАЇНСЬКУ, ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, на сторожі прав і волюностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од уних громад і товариств українських вибрали нас УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам стояти й боротися за ті права та волюности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділячись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають— виборні, вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням—Всенародні Українські Збори (Сойми). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб пішли того, як буде одбрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народу, як буде вилено про це закона на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймам).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, УКРАЇНСЬКУ ЦЕНТРАЛЬНУ РАДУ, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної АВТОНОМНОЇ УКРАЇНИ.

І ми, УКРАЇНСКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Перший Універсал УЦР, 23 червня 1917 р.

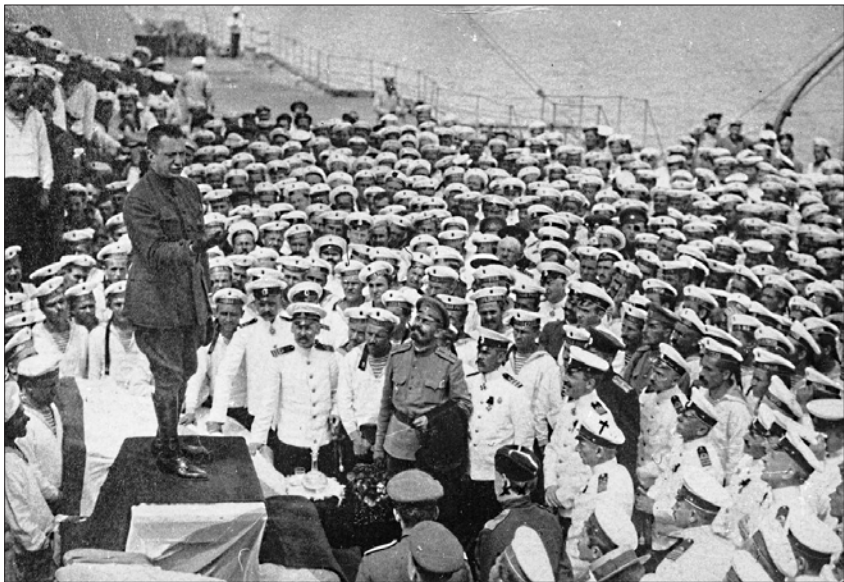


Фрагмент мапи Європи Українського комітету у Швейцарії, 1916 р.



У результаті проголошений 23(10) червня 1917 року I Універсал так і не окреслив географічних меж української автономії, дозволивши «кожному селу, кожній волості, кожній управі городській чи земській» визначатися зі своїм ставленням до «справи українського народу» самостійно.

У відповідь до Києва прибула делегація Тимчасового Уряду на чолі з Александром Керенським, яка 13 липня (30 червня) 1917 року провела переговори із представниками Центральної Ради щодо етнографічних меж України. Наступного дня Володимир Винниченко, доповідаючи на засіданні УЦР про хід обговорення кордонів України, розповів: «Мною було зазначено, що ми вважаємо 10 губерній за безспірні, решта — як частина інших губерній — повинні бути обслідувані». До 9 уже згаданих вище губерній, зокрема Таврійської, які вважалися «безспірно українськими», Винниченко додав ще Бессарабську. Проте і цього разу сторонам не вдалося залагодити питання кордонів. Тож, і у II Універсалі 16(3) липня 1917 року про межі України не йшлося.



*Александр Керенський на мітингу у Севастополі (хрестиком позначений кашкет адмірала Александра Колчака), травень 1917 р.*



*Ніколай Богданов, 1907 р.*

У першій декаді липня 1917 року таврійський губернський комісар (підпорядкований Тимчасовому Уряду) Ніколай Богданов отримав з Києва телеграму за підписом керівника Генерального Секретаріату Винниченка із пропозицією прибути на «попередню крайову нараду» 7 серпня (25 липня). Бюро губернського комітету 27(14) липня розглянуло це питання, та, взявши до уваги відсутність будь-яких директив уряду з приводу включення Таврійської губернії до складу України, постановило делегатів на нараду не посилати. Рішення Бюро було підтримано на нараді громадських організацій Таврійської губернії, яка завершилася 14(1) серпня. Нарада ухвалила таке звернення до влади у Петрограді:

«Визнати неможливим включення тієї чи іншої місцевості до складу будь-якої автономної територіальної одиниці без чітко висловленого бажання населення даної місцевості; звернути увагу Тимчасового Уряду на те, що питання про включення Таврійської губернії до складу автономної України не вирішене жодною із громадських організацій губернії та що у зв'язку з цим і вирішення його Тимчасовим Урядом є також передчасним».

З цього моменту і аж до захоплення Криму більшовиками губернська влада послідовно відмовлялася визнавати українську владу навіть у північних повітах, не кажучи вже про півострів, наполягаючи на єдності губернії.

Між тим на початку серпня (наприкінці липня за старим стилем) до Києва прибула делегація Мусвиконкому у складі Джафера Сейдамета та Амета Озенбашли. У Києві відбулися зустрічі делегатів із Грушевським, Винниченком та секретарем міжнаціональних (пізніше — міжнародних) справ Олександром Шульгиним. Під час переговорів обидві сторони визнали необхідність спільної боротьби з російським централізмом. У якості гостей кримські делегати відвідали засідання Центральної Ради

та протягом кількох днів мали численні зустрічі з представниками української інтелігенції. Щоденна кадетська газета «Рѣчь» за 8 серпня (26 липня) 1917 року писала:

«Українську Раду відвідала особлива депутація мусульман, що звернулися із проханням підтримати їхнє прагнення до встановлення автономії у Криму. Мусульмани висловлюють побажання, щоб Крим у територіальному відношенні був приєднаний до України. Мусульмани представили Раді доповідну записку, основні пункти якої вимагають сконцентрувати всіх службовців та мусульман-солдат у Криму, створивши з них окреме військо при штабі округу».



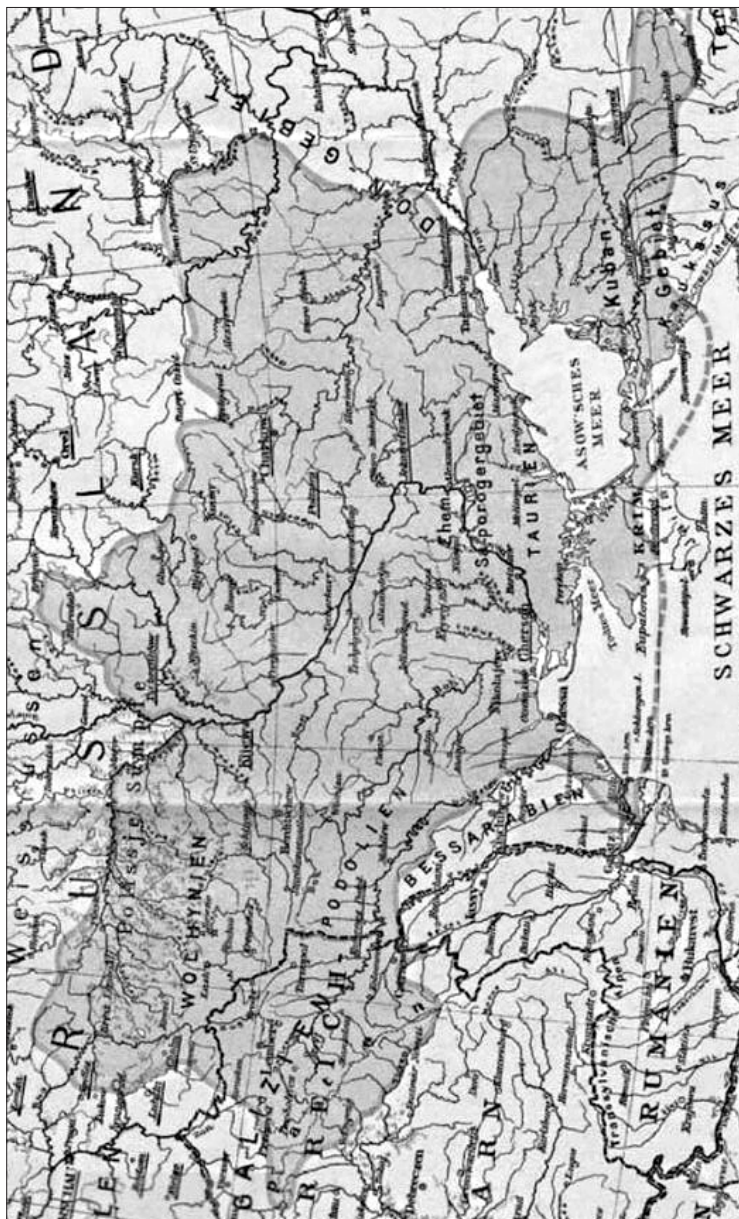
*Джафер Сейдамет,  
1930-і рр.*

Однак наприкінці візиту, 11 серпня (29 липня), офіційний орган Мусвиконкому «Голос Татар» надрукував дивне повідомлення:

«Обговоривши домагання мусульман про автономію Криму, Генеральний Секретаріат не погодився з деякими із них, визнавши взагалі передчасним зробити кроки наперед центрального уряду до вирішення питання про територію. У той же час Тимчасовий Кримсько-Мусульманський Виконавчий Комітет цим для відновлення істини заявляє, що ним з подібним дорученням жодна депутація відряджена до Української Ради не була».

Газета Трудової народно-соціалістичної партії «Народное слово» за 13 серпня (31 липня) 1917 року висловила сумніви в тому, «що ці вимоги [приєднання Криму до України — авт.] є виказом волі всієї національної чи віросповідної групи». Найвірогідніше, що причиною такого демаршу з боку Мусвиконкому стало непорозуміння з головного питання — приналежності Криму: чи то делегати перевищили свої повноваження, чи то Київ зажадав забагато. Сейдамет у своїх мемуарах згадує, як таємно і без дозволу зняв у приймальні Винниченка мапу України, на якій

«горизонтальною прямою, накресленою від Кефе [Феодосії — авт.] до Кезльова [Євпаторії — авт.], був розрізаний навпіл Кримський півост-



Оглядова мапа України С. Рудницького, австрійське видання 1916 р.

рів, північна частина якого повністю викрашена у колір України. Ця етнографічна карта цілком не відповідала дійсності. На півночі Криму навіть в останні десятиліття посиленої русифікації було дуже мало українців, ніде у Криму вони не склали більшості. Відповідно, цією картою, заснованою на брехні, вони декларували свої політичні цілі. Це і було для нас важливим. У майбутньому ця карта принесла чималу користь на шляху до нашої незалежності».

З цього факту, а також з гнітючого враження, яке на нього справило особисте спілкування із Винниченком, Сейдамет зробив невтішний висновок:

«Без сумніву, навіть українцям, з якими ми підтримували більш-менш дружні зв'язки, повністю довіряти було б нерозумно. Цілком можливо, що вони прагнули послабити нас, скориставшись нашим протистоянням із росіянами, позаяк і від них, природно, можна було очікувати появи бажання взяти владу у Криму у свої руки. А тому ідею незалежності Криму ми оберігали як від росіян, так і від українців, одночасно сподіваючись і розраховуючи на заступництво Туреччини».

Потужного удару по українським територіальним амбіціям завдав Тимчасовий Уряд, видавши 17(4) серпня 1917 року «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові», відповідно до якої українська автономія поширювалася лише на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську (*і то з деякими виключеннями*). Таким чином, вся Таврійська губернія вилучалася з меж України. Цікаво, що 21(8) серпня мандатна комісія Центральної Ради відхилила прохання керченської громади на окреме представництво, обґрунтовуючи це тим, що місто розташоване в Таврії, якій вже належить три крісла. На засіданні УЦР 22(9) серп-



Олександр Шульгин, 1917 р.

# НАРОДНЯ ВОЛЯ

---

**Умови передплати:**

Місячно — 3 карб. 75 к. за місяць. До кінця року — 15 карб.  
 Доводиться прийняти тільки на особу особи, зарученої в і. ч. м. н.  
 При продовженні передплати, при відсутній справках, в тексті  
 примітки адреси притягнути надіслані повинати слугувати в тому ви-  
 русі і в передплаті. За зміну адреси доплачується 50 коп.  
 Плати за отримання за редакцією 50 коп.  
 Адреса кінтори: Київ, Хрещатик № 27. — Тел. № 64-34.  
 Контур: суб'єкцій од 10 до 4 год. ден.  
 Адреса редакції: Травний вул. (Григорівський пер.) № 2. Тел. № 9-18.  
 Цена оприсиго № — 15 коп.  
 Редактор працює од 1-2 год. Секретар: од 2-3 г.

**Сьогодні одкривається у Києві з'їзд народів Росії.  
 Постанови другої конференції української партії  
 соціалістів-революціонерів.  
 Українська демократія готується до демократич-  
 ної наради у Петрограді.**

---

№ 105. — Рік вид. I. —

Щоденна народна газета.

П'ятниця 21 вересня в. ст. 1917 р.  
8 вересня ст. ст.

### Анонс З'їзду народів Росії, 21 вересня 1917 р.

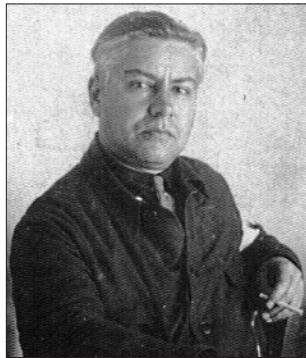
ня того ж року представник Таврії Яким Христинч виступив із протестом проти «анексії таврійських земель Тимчасовим Урядом», втім, після тривалих дебатів «інструкція» таки була затверджена.

Вирішальним раундом кримсько-українських переговорів, де і відбулося визначення сторін щодо належності Криму, став проведений у Києві З'їзд представників народів та областей, що прагнули до федеративного перевлаштування Росії. На цьому З'їзді намічалось розробити план реформування російської централізованої держави у федерацію самостійних демократичних республік та областей. 2 вересня (20 серпня) 1917 року Мусвиконком у Сімферополі отримав телеграму від Центральної Ради із запрошенням на з'їзд. 9 вересня (27 серпня) після наради голів місцевих мусульманських комітетів Мусвиконком відповів УЦР згодою як «заступник кримськотатарського Курултаю, вважаючи очевидним, що подібний титул надасть більшу авторитетність його представникам, відправленим на з'їзд». 19(6) вересня делегація із 10 осіб (у т.ч. і 2 жінки) вирушила до Києва.

З'їзд (іноді додають — «поневолених») народів Росії (14 національностей та регіонів) відбувався 21–28 (8–15) вересня 1917 року під головуванням Грушевського, кримський делегат Алі Сеттаров був одним з двох секретарів з'їзду, доповідь про революційний рух кримських татар на третій день робив Озенбашли:

«Нехай знають усі, що кримські татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять нікому встановити будь-яку гегемонію на Кримському півострові. І на цей раз кримські татари вже не покинуть свого краю без завзятого захисту своїх прав і здобутої свободи».

Після тривалих дебатів З'їзд ухвалив резолюцію про перетворення Росії з «тюрми народів» на федеративну державу. Для розробки плану національного будівництва та «для організації Союзу народів» Росії З'їзд створив у Києві спеціальний орган — «Раду народів». Кожна нація, зокрема кримськотатарська, мала у ньому чотирьох представників. Ще важливіші питання обговорювалися у ку-



Амет Озенбашли,  
1920-і рр.



Карикатура на Михайла Грушевського на З'їзді народів, 1917 р.

луарах — зокрема, і про статус Криму. Ось як про це розповідав на делегатських зборах кримських татар 14–15 (1–2) жовтня сам Челебіджіхан:

«Пункт про форму правління у нашій країні... вимагає такої форми правління, при якій була б гарантована наша самостійність як нації, звичайно, за винятком питань зовнішньої політики та воєнного... Комітет наш знайшов такий устрій в Україні цілком відповідним нашим інтересам. Але перед нами постає нове питання: про кордони. Ми знайшли необхідним запитати у [Центральної — авт.] Ради: «чи входить Кримський півострів у межі вашої територіальної автономії». З цією метою були відправлені наші до Києва делегати, яким доручили привітати Раду з Україною з тим, щоб Рада, у свою чергу, привітала б нас з Кримом... Після десятиденного обговорення на цьому З'їзді народів, між іншим, було ухвалено резолюцію про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюся як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявивши: «можете управляти Кримом так, як вам заманеться».



*Асан Айвазов, поч. XX ст.*

Більше того, як стверджував один з лідерів кримськотатарського національного руху Асан Айвазов у показах від 20 листопада 1928 року, на З'їзді Мусвиконком «уклав договір із Радою про кордони Криму та про визнання Україною самостійності Криму». Отже, є всі підстави стверджувати, що саме під час З'їзду народів відбулося остаточне вирішення долі Криму — Україна визнала право кримських татар на самовизначення і відмовилася від претензій на територію півострова.

7 листопада (25 жовтня) 1917 року у відповідь на більшовицький переворот у Петрограді Центральна Рада утворила Крайовий комітет з охорони революції в Україні. За два дні була опублікована відозва цього Комітету, яка задекларувала поширення його влади «на всю Україну, на всі дев'ять губерній» — від Київської до Таврійської. У цей час Сей-



дамет вдруге прибув до Києва для зустрічі із секретарем з військових справ Симоном Петлюрою, а пізніше у приватній розмові Грушевський та Шульгин запевнили його, що під «Таврійською губернією» розуміється лише Північна Таврія, а Крим до складу України не входить. Тож, вже 13 листопада (31 жовтня) УЦР проголосувала за Постанову про з'єднання українських земель, у якій, зокрема, ухвалювалося:

«Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини».



*Микола Порш, голова Комітету з охорони революції, 1920-і рр.*

Так українська влада офіційно проголосила курс на розділення Таврійської губернії на дві частини, північна з яких мала стати складовою нової держави. Така сама позиція була підтверджена у «Відозві Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ» 16(3) листопада 1917 року: «Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України».

Після того, 20(7) листопада 1917 року, був оприлюднений III Універсал, який, на відміну від попередніх, чітко окреслював кордони щойно проголошеної Української Народної Республіки. Ужите в універсалі словосполучення «Таврія (без Криму)» набуло державної ваги. Так само відповідно до п. 2 Закону про вибори до Установчих зборів УНР, затвердженого 24(11) листопада, утворювалася, серед інших, Таврійська виборча округа, «в яку входять Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський повіти Таврійської губернії». Більше того, «Звернення Генерального секретаріату до урядів Південно-Східного союзу козаків, горців, народів вільних степів» від 6 грудня (23 листопада) 1917 року, у якому містився заклик до утворення уряду Росії на федеративних засадах, було адресоване, серед інших, і «органу влади автономного Крима».



*Третій Універсал УЦР, 20 листопада 1917 р.*

Нарешті, 23(10) грудня 1917 року у Києві був створений проект Конституції УНР, п. 3 якого містив опис території держави та спеціально застерігав особний статус Криму:

«Територія Української Народної Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську... Херсонську і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з причиненням сусідніх територій українських».



*Офіцери Кримського кінного полку (ескадронці), 1918 р.*

Українські політичні організації Криму також в цілому співпрацювали із кримськими татарами. Так, у липні 1917 року на місцевих виборах у Сімферополі 9% жителів проголосували за спільний українсько-кримськотатарський блок, а 12–13 листопада (30–31 жовтня) того ж року був утворений Кримський революційний штаб (Штаб кримських військ), до якого увійшли представники кримськотатарських, українських і російських військових організацій. Головною силою штабу були кримськотатарські кінні ескадрони, через що більшовики усіх своїх озброєних противників називали «ескадронцями». Очолив штаб Джафер Сейдамет.

Тим часом 9 грудня (26 листопада) 1917 року у Ханському палаці у Бахчисараї розпочався перший Курултай кримських татар, який наприкінці своєї роботи задекларував створення національної державності (*але не окремої держави*) — Кримської Народної Республіки. Втім, до скликання планованих на лютий 1918 року загальнокримських Установчих зборів територіальні питання там не розглядалися. Але делегація Центральної Ради взяла участь у церемонії відкриття Курултаю, а після ухвалення ним 26(13) грудня «Кримськотатарських Основних законів» з Києва до Бахчисарая надійшла телеграма, в якій ще раз під-

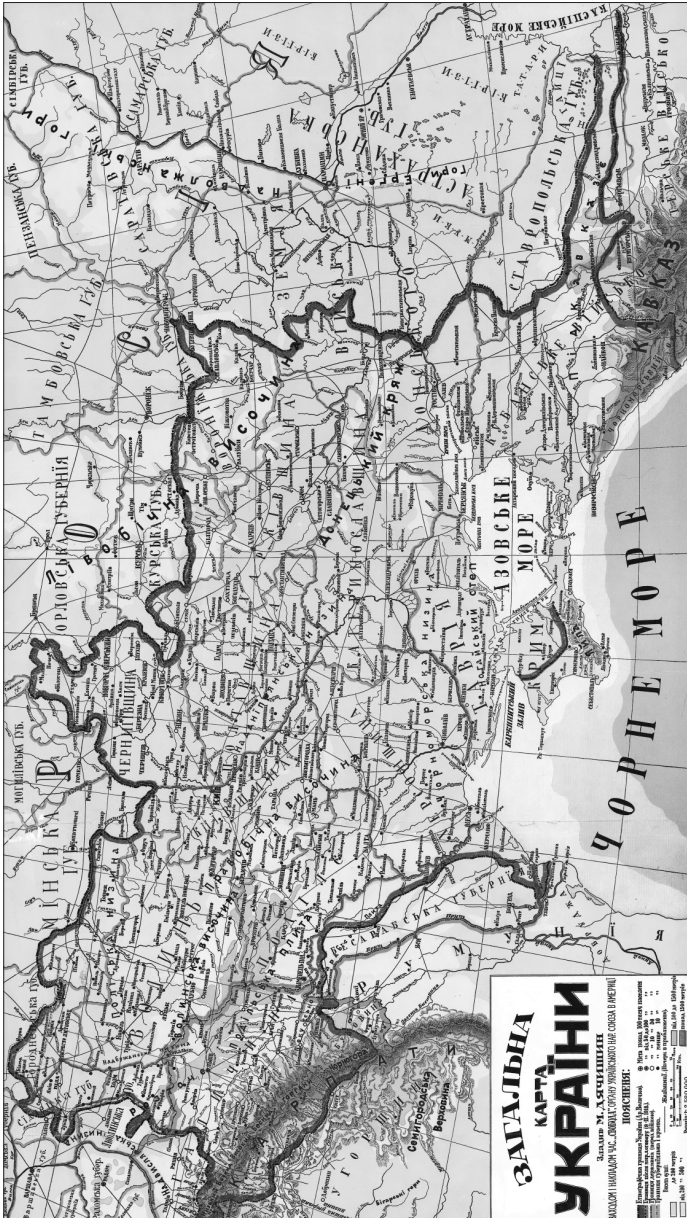


*Перший Курултай кримських татар, 9 грудня 1917 р.*

креслювалося, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів».

Але якщо національний рух кримських татар беззаперечно визнавав Українську Народну Республіку і, вірогідно, не заперечував проти її кордонів, то загальноросійська губернська влада, а потім її наступники послідовно відкидали претензії УНР навіть на Північну Таврію, наголошуючи на неподільності губернії. Так 27(14) листопада 1917 року виконком губерніяльної ради назвав проголошення УНР актом насильства над волею народу, а наступного дня Кримський союз РСДРП(м) назвав Універсал «несвоєчасним, недемократичним, загрозливим, як такий, що спричинив національні непорозуміння в рядах революційної демократії» і закликав передати питання про кордони на вирішення майбутніх Кримських Установчих зборів.

3–6 грудня (20–23 листопада) 1917 року у Сімферополі відбувся Губернський з'їзд представників міських і земських самоуправлінь (без кадетів та більшовиків), який заперечив українську зверхність над трьома материковими повітами та віддав щойно утвореній Раді народних



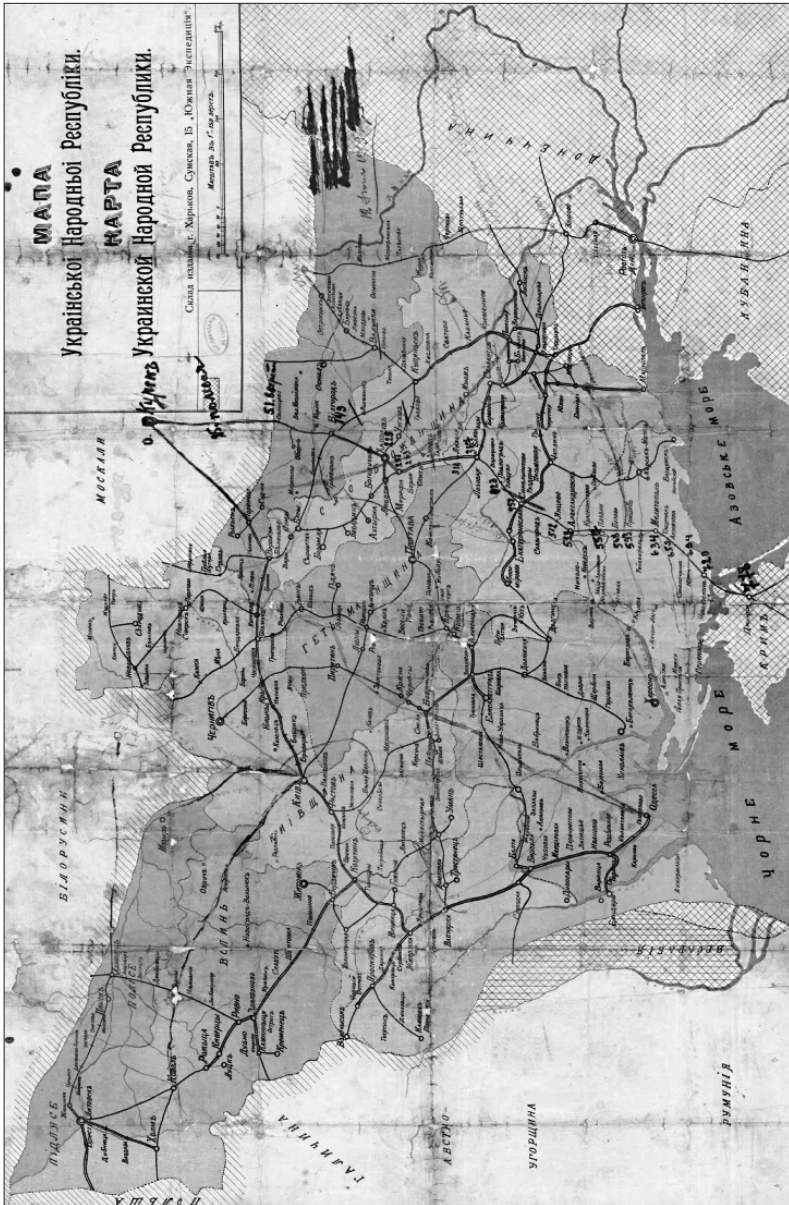
Загальна карта України М. Дячишина, американське видання 1918 р.

представників владу над всією Таврійською губернією аж до скликання місцевих Установчих зборів. 6–7 грудня (23–24 листопада) там само пройшла II Конференція РСДРП(б) Таврійської губернії, третій пункт резолюції якої поставив відокремлення Криму від Північної Таврії у залежність від результатів запропонованого місцевого референдуму (*що, правда, так і не відбувся*). Зрештою, усі політичні сили півострова, крім українських та кримськотатарських, незважаючи на свій антагонізм, виступили проти поділу Таврійської губернії та українського суверенітету над північними повітами, про що свідчать численні матеріали тогочасної преси.

Отже, на схилі 1917 року Україна визначилася щодо долі Таврійської губернії та статусу Криму: Північна Таврія ставала частиною УНР, Кримський півострів мав самостійно вирішувати свою долю. Окремого документу про розмежування кримсько-українського кордону виявити не вдалося, але найвірогідніше, що він мав по умовчання збігатися із адміністративною межею між Джанкойським і Дніпровським повітами по Перекопу-Чонгару та між Феодосійським і Бердянським повітами по Генічеській («Тонкій») протоці.



*Кримський уряд: Сеїтджеліль Хаттамов, Асан Айвазов, Номан Челебіджіхан, Джафер Сейдамет, грудень 1917 р.*



Мапа УНР, українське видання 1918 р.

З «кримського» боку такий варіант розв'язання питання про кордони влаштував лише Мусвиконком, натомість решта політичних сил відмовлялася визнавати поділ Таврійської губернії на «українську» та півострівну частину, відкладаючи вирішення проблеми до місцевих Установчих зборів. Зі свого боку 4 січня 1918 року (22 грудня 1917 р.) Генеральний Секретаріат УНР відмовився вести переговори з Радою народних представників через невизнання нею української влади у Північній Таврії та постановив з усіх кримських питань зноситися із кримськотатарським урядом.

Не без проблем відбувалося становлення української влади і у материкових повітах. 23(10) грудня 1917 року Бердянська рада, у якій домінували ліві, висловила протест проти підпорядкування Північної Таврії УНР і оголосила себе єдиною владою у місті. 30–31 (17–18) грудня до Мелітополя з'їхалися 200 представників від 100 політичних партій (*крім більшовиків*), рад, місцевих самоуправлінь і національних організацій Північної Таврії — вирішувалось питання про входження материкових повітів до складу УНР. Ухваливши внаслідок бурхливих дебатів аж шість суперечливих резолюцій, зрештою більшість (158) делегатів підтримали проведення у Таврії виборів до Установчих Зборів України.



*Бердянськ, поч. XX ст.*





*Червоногвардійський загін у Бахчисараї, поч. 1918 р.*

Практично одночасно «кримське питання» актуалізувалося і у міжнародній політиці. З урахуванням того, що більшовики, які захопили владу у Петрограді, відмовлялися продовжувати війну з Німеччиною, країни Антанти 23 грудня 1917 року підписали «Угоду щодо дій у Південній Росії». За цим документом до зони відповідальності Франції входили Україна, Бессарабія та Крим.

Але незабаром ситуація кардинальним чином змінилася. 29(16) грудня 1917 року у Севастополі постав контрольований більшовиками Військово-революційний комітет. Спираючись на розпропагованих матросів Чорноморського флоту, анархістів та власні загони червоногвардійців, ревком став головною силою на півострові. В ході короткої, але кровопролитної війни у січні 1918 року комуністи зі своїми союзниками встановили контроль над усім Кримом.

Українські частини на півострові показали себе не з найкращого боку. 35-й запасний полк у Феодосії приєднався до більшовиків, 1-ша козача батарея у Євпаторії відмовилася виступати проти більшовиків та була роззброєна ескадронцями Кримського штабу, 34-й запасний полк у Сім-



*Червоногвардійський загін у Євпаторії, поч. 1918 р.*

ферополі, гайдамацький курінь у Севастополі та ялтинська берегова охорона проголосили нейтралітет, а після перемоги більшовиків були розпущені. Таким чином, на півострові не залишилося вірних Києву військ.

Паралельно Кримом прокотилася перша хвиля червоного терору, жертвами якої стали переважно офіцери та інтелігенція, зокрема 23 лютого 1918 року натопом матросів був убитий Номан Челебіджіхан. Джафер Сейдамет виїхав до Туреччини.

У цей же час російські солдати і матроси встановлювали радянську владу на материковій Україні, зокрема — у Північній Таврії (див. Розділ 3). Але УНР 22(9) січня 1918 року IV Універсалом проголосила свою незалежність, а 9 лютого (27 січня) уклала з Німеччиною та її союзниками Брестський мир, вийшовши з Першої світової війни.

У січні 1918 року під час переговорів у Бресті представник України Олександр Севрюк так визначив українські територіальні претензії:

«Всі заселені переважно українцями області окреслені в Третьюму універсалі як такі, що належать Україні. Це губернії Волинська, Київська,



Четвертий Універсал УЦР, 22 січня 1918 р.

Подільська, Херсонська, Таврійська, Харківська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська. Це окреслення є наразі вельми приблизним. Третій універсал залишає за всіма іншими областями право на вступ до України. Вже тепер багато повітів Воронізької губернії та таганрозький повіт проголосили своє приєднання до України. Без сумніву до цих територій доточаться й інші, особливо в Чорноморській губернії до Сухумі як найпівнічніший пункт, бо населення тут переважно українське. Також Чорноморський флот на 80% рекрутовано з українців. Зараз ми наполягаємо на обміні українських матросів на Балтиці на російських на Чорному морі. Порти Керч, Сімферополь, Євпаторія та Севастополь мають бути, попри кримськотатарське оточення, українськими, бо українці кількісно переважають в цих містах».



*Олександр Севрюк, 1918 р.*

Також за закликом Ради Народних Міністрів УНР Берлін допомагав Києву звільнити територію України від більшовиків. Наприкінці лютого німецько-австрійські та українські війська почали наступ, а вже у квітні більшовики були відкинуті до російських кордонів. Втім, у остаточному тексті Брестського договору Крим не згадувався, позаяк українські дипломати не висунули щодо нього жодних офіційних претензій.

Втім, ще 11 січня 1918 року (29 грудня 1917 р.) був ухвалений «Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки», згідно з яким:

«1) Російська Чорноморська фльота військова і транспортна проголошується фльотою Української Народної Республіки і вона виконує обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях

...

4) Українська Народна Республіка приймає на себе всі зобов'язання Російського уряду щодо Чорноморської фльоти і утримання фльоти та портів.

5) З часу проголошення цього закону всі військові російські транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народної Республіки».

Попри тогочасну декларативність, цей закон заклав підвалини українських претензій на територію Кримського півострова, адже там розташовані згадані у п.4 порти Чорноморського флоту, зокрема Севастополь. Це місто потім стане каменем спотикання в українсько-німецьких та кримсько-українських стосунках.

27(14) лютого 1918 року уряд УНР почав вироблення умов попереднього миру з Росією, за яким Київ збирався вимагати:

«Частина Кубані, частину Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернії, Путивльський повіт Курської



Севастополь, Графська пристань, поч. XX ст.

губернії, чотири повіту Воронежської губернії, українську колонію на Сибіру — Зелений клин на Амурі. Крим залишається під впливом України. Забезпечити справу колонізації в Сибіру... Вся фльота на Чорному морі належить (також і торгівельна) тільки Україні».

З березня 1918 року рішенням українського уряду було накладено (зрозуміло, цілком формально) «одноразовий поімущественний податок на заможні і торгово-промислові класи» Сімферополя, Севастополя, Ялти, Феодосії та інших населених пунктів Таврійської губернії з понад 15 тисячами мешканців. Водночас законом «Про поділ України на землі», який був прийнятий Малою Радою 6 березня, до складу території УНР були включені лише з повіти материкової частини Таврійської губернії: Мелітопольський та Бердянський входили до складу землі під назвою Запоріжжя, а Дніпровський — до складу землі з назвою Нове Запоріжжя. Втім, це був радше виняток із загального курсу української влади на приєднання півострова.

У цей час військовий міністр УНР Олександр Жуковський занотував у щоденнику:



*Олександр  
Жуковський, 1918 р.*

глинання Україною або Німеччиною. Рада Народних Комісарів Росії кілька разів протестувала проти просування німецьких військ Південною Україною і наполягала на тому, що Крим є незалежною радянською республікою. МЗС Німеччини на словах запевняло російський уряд, що не розглядає півострів у якості української території.

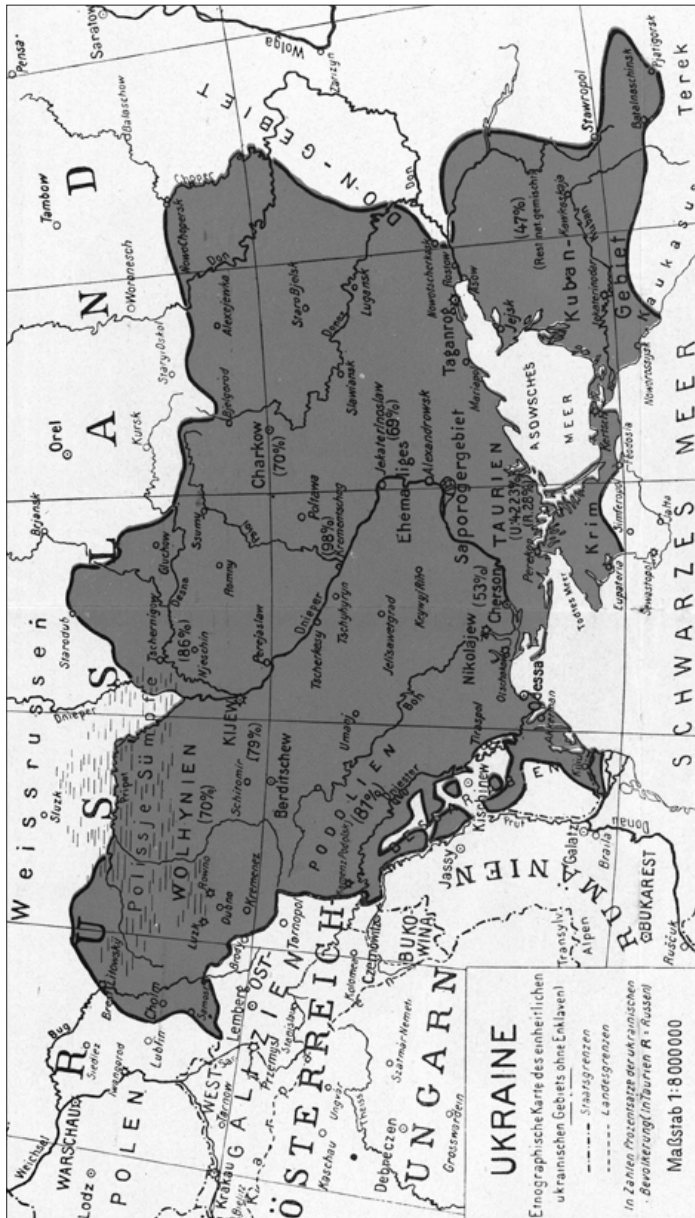
Міністр закордонних справ Німеччини Ріхард фон Кюльман під час виступу з трибуни Райхстагу 20 лютого 1918 року у промові, присвяченій Причорномор'ю, висловив надію, що у майбутньому чорноморська політика буде «переважно українською» і що питання Босфору та Дарданелл вирішиться на переговорах між Туреччиною і новоствореною українською державою. Але в цілому німецьке МЗС не було в стані всерйоз зайнятися кримським питанням і демонструвало пасивність у проведенні німецької політики у цьому регіоні. Посольству у Києві замість конкретних інструкцій щодо німецьких планів на півострів 25 березня 1918 року прислали рекомендацію звернути увагу на кампанію в турецькій пре-



*Ріхард фон Кюльман, 1919 р.*

«Хоч і був оголошений мир без анексій та контрибуцій, але економічні вимоги диктували інше. Крим по своєму стратегічному значенню повинен на яких завгодно умовах, а належати до Української Республіки, бо Республіка без Криму, особливо без морської бази, як народжена дитина без серця, не може жити».

А поки Київ визначався, 19–21 березня 1918 року у Криму комуністи створили Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди, за формою – державу, по суті – маріонетку у складі радянської Росії. Виникнення цієї псевдореспубліки, на думку її керівництва, могло вберегти Крим від поглинання



Етнографічна мапа України, німецьке видання 1918 р.

сі з підтримки вимог кримських татар на самовизначення. Посольству доручали з'ясувати, чи є подібне бажання у самих кримських татар, оскільки, згідно з останніми даними, отриманим з півострова, вони схилилися, мабуть, до налагодження федеративних зв'язків з Україною. На думку Кюльмана, у Німеччини не було підстав опиратися створенню незалежної кримської держави. Українсько-кримський кордон мав би бути узгоджений зацікавленими сторонами. У той же час Кюльман не виключав можливості поширення німецької окупації на цей регіон, вважаючи це чисто військовою проблемою. Але у будь-якому випадку союз Німеччини із Україною, на переконання МЗС, не дозволяв погодитися із більшовицькою владою у Криму.



Вільгельм Грьонер, 1918 р.

Ще одним варіантом розв'язання «кримської проблеми» було утворення на півострові та навколишніх землях держави німців-колоністів під протекторатом Берліна, але, ймовірно, у складі України. Начальник штабу німецької групи армій «Айхгорн-Київ» Вільгельм Грьонер зробив 26 березня 1918 року такий запис у щоденнику:

«Вчора у мене були його ексценція фон Ліндеквіст, який щойно прибув зі Ставки, та пастор Вінклер, голова довірчої ради німецьких колоністів Причорномор'я. Вони збираються розгорнути серед німецьких колоністів у Південній Росії пропаганду на користь побудови у Причорномор'ї та у Криму (там за

підтримки татар) німецького державного утворення, яке перебувало б під захистом Імперії. До його складу мали б увійти також Херсон та, можливо, навіть Одеса. В такому випадку у стосунках між Німеччиною та Австро-Угорщиною дійшло б до боротьби *a-la* 1866 рік. Окрім того, Україна повинна отримати Одесу та виходи до Чорного моря, інакше її знову підштовхнуть в обійми Великої Росії... Лемме також скептично ставиться до планів Ліндеквіста надати німецьким колоністам Південної Росії право на самовизначення».



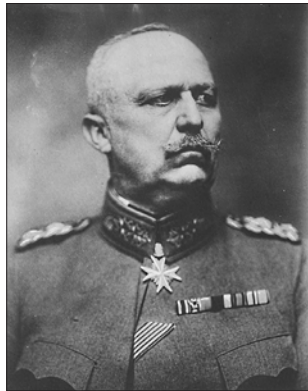
Врешті-решт, 21 березня 1918 року Німеччина ухвалила принципове рішення оволодіти Кримом. Заступник начальника німецького Генштабу Еріх фон Людендорф віддав наказ про зайняття півострова для знищення Севастополя — «розбійницького гнізда» Чорноморського флоту, що воював проти німецьких військ, і захоплення портів і морських складів. Німецьке посольство у Києві мало проінформувати українську владу про цю воєнну експедицію для того, щоб їй не чинили перешкод. Пізніше, 13 травня, Людендорф назвав формальним приводом для вторгнення прохання кримських татар захистити їх від більшовицьких репресій (див. Розділ 1). Що ж до ідеї створення німецькими колоністами держави на берегах Чорного моря, то генерал попервах вважав її «фантастичною», але згодом змінив свою точку зору.

Вже 29 березня 1918 року між Берліном та Віднем була підписана «Військова угода між двома Головнокомандуваннями щодо України». Австро-Угорщина мала управляти частиною Волині, Поділлям, Херсонщиною та Катеринославщиною, а рештою територій, включаючи Крим, — Німеччина.

Генерал Філіп Ашауер, перший німецький комендант Севастополя, писав після захоплення півострова:

«Оволодіння цим плацдармом на північному узбережжі Чорного моря, з його ідеальними морськими гаванями і розміщеними у них кораблями, розширило коло нашого впливу у такому обсязі, про який ми і гадки не мали».

Притому австрійський уповноважений при уряді УНР майор Моріц фон Фляйшман ще 2 квітня 1918 року заявив, що Крим абсолютно необхідний Україні для її економічного процвітання. А оскільки Австро-Угорщина зацікавлена у сильній Україні, вона підтримує українські прагнення включити півострів до свого складу. Втім, командувач австрійською Східною армією Альфред Краус у своєму рапорті від 13 червня був менш оптимістичним:



Еріх фон Людендорф, 1918 р.



*Альфред Краус, 1916 р.*

ня 1918 року) на користь об'єднання всіх українських земель в одній державі з передачею їй Криму.

Що стосується Туреччини, то на початку квітня німецький Генштаб збирався залучити її до воєнної кампанії у Криму. Спочатку турки запропонували послати одну зі своїх дивізій для участі в окупації Криму.



*Йоган фон Бернсторф, 1917 р.*

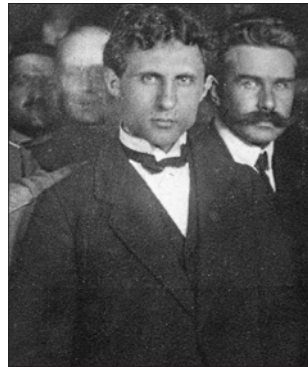
«Шлях на Схід йде через Київ, Катеринослав і Севастополь, звідки починається морське сполучення на Батумі й Трапезунд. На мою думку, германці для цієї мети мають намір залишити за собою Крим як свою колонію або у будь-якій іншій формі. Вони ніколи вже не випустять зі своїх рук цінного Кримського півострова».

Незважаючи на те, що Сполучені Штати Америки перебували у стані війни з Німеччиною і принципово не визнавали незалежності нових держав Східної Європи (окрім Польщі), у Вашингтоні були чутні голоси (наприклад, у дослідженні співробітника Держдепу Френка Голдера від 15 квіт-

ня 1918 року) на користь об'єднання всіх українських земель в одній державі з передачею їй Криму. Що стосується Туреччини, то на початку квітня німецький Генштаб збирався залучити її до воєнної кампанії у Криму. Спочатку турки запропонували послати одну зі своїх дивізій для участі в окупації Криму. Але німецький посол у Константинополі, граф Йоган фон Бернсторф, який передав турецьку пропозицію своєму уряду, попередив Берлін, що це надмірно зміцнить позиції Туреччини на півострові та в усьому Причорномор'ї. Пізніше турки погодилися урізати свої експедиційні сили до полку. Бернсторф заперечував і проти цього. Він застеріг уряд, що турецька участь в окупації Криму могла у перспективі призвести до поглинання півострова Османською імперією. Зрештою МЗС Німеччини спротивилося залученню Туреччини до кримської операції взагалі, побоюючись українсько-турецького конфлікту у разі анексії півострова Стамбулом. Під впли-

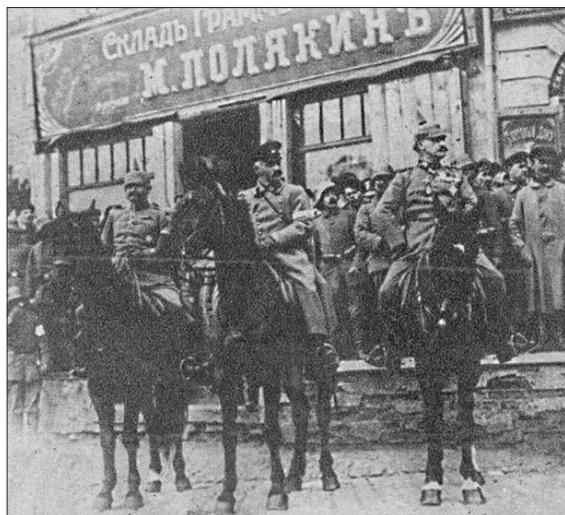
вом МЗС Людендорф погодився з тим, що турецькі війська можна було використовувати з більшою ефективністю на Кавказі, тому у звільненні півострова від більшовиків участі османські солдати не брали.

Щодо внутрішнього «східного» напрямку української дипломатії, то 27 березня 1918 року представник Всеросійського мусульманського військового Шуро (*Ради*) полковник Туран Мірза-Барановський звернувся до міністра закордонних справ УНР Миколи Любинського із проханням дозволити

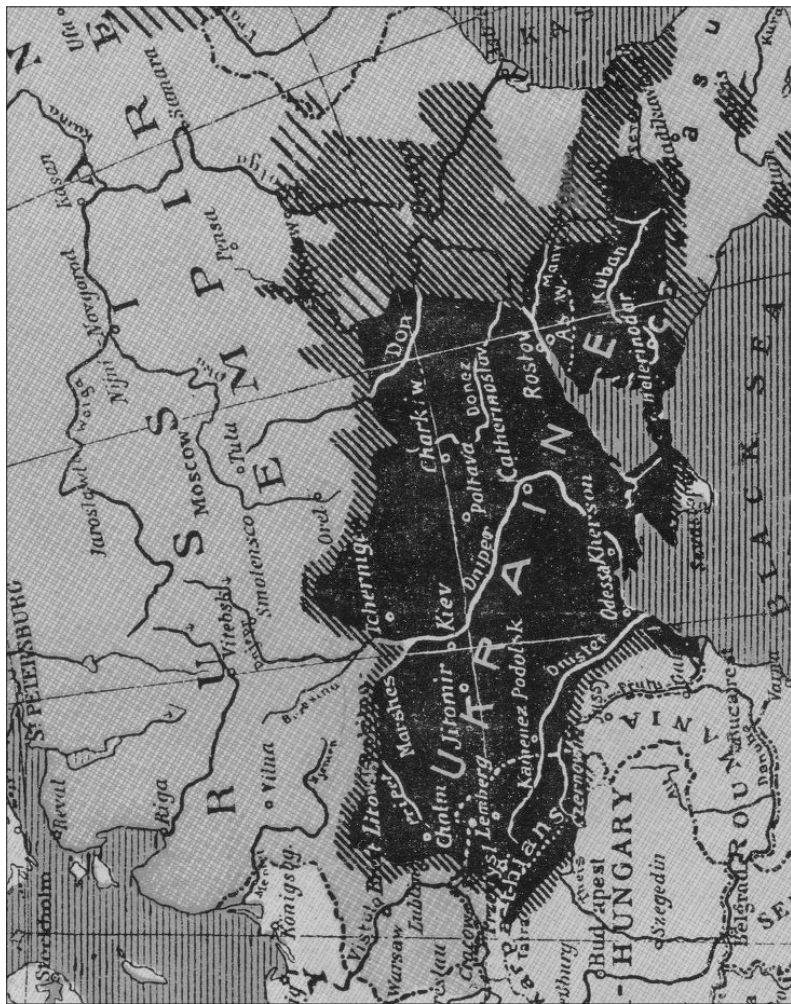


*Микола Любинський  
(у центрі) на переговорах  
у Бресті, лютий 1918 р.*

«терміново перевести всі мусульманські війська, що знаходяться на території України, в Крим... Роззброєння мусульманських частин здійснить край несприятливий вплив на мусульман Поволжя і Криму і відтягне на тривалий час встановлення дружніх відносин».



*Олександр Натієв  
(у центрі) приймає  
військовий  
парад у Харкові,  
квітень 1918 р.*



Фрагмент мапи Європи з Українию Ю. Гасенка, румунське видання 1919 р.

І хоча мова йшла про Окремий мусульманський батальйон у Рівному та деякі загони 1-го Мусульманського стрілецького корпусу з-під Тирасполя загальною кількістю лише у 6,5 тис. бійців, влада УНР відмовила. Певно, аби пом'якшити наслідки цього рішення, 5 квітня 1918 року Любинський на зустрічі з представниками Шура заявив про відсутність у Києва претензій на півострів, оскільки кордони України вже визначені III Універсалом.

Отже, більшовицька агресія та її наслідки докорінно змінили початкові плани України щодо Криму. Якщо від вересня-листопада 1917 року УНР офіційно не включала півострів до свого складу, то від січня 1918 року перед Києвом стояло завдання опанувати і Крим і, особливо, захопити Чорноморський флот. Але для того, щоб не залежати у цьому питанні від доброї волі союзників, українській армії слід було вибити більшовиків з Криму самостійно ще до підходу німців.

І ось 10 квітня 1918 міністр Жуковський поставив перед командувачем Окремої Запорізької дивізії (*часто-густо у мемуарах — Запорізь-*



Наказ № 1 О. Натієва по Харкову, 9 квітня 1918 р.

кого корпусу, але це анахронізм) Олександром Натієвим таємне завдання сформувати похідну групу і відправити її на півострів, випередивши кайзерівську армію:

«Ні в якому разі не можу допустити тої думки, щоб в Севастополь увійшли першими німецькі війська, а не наші».

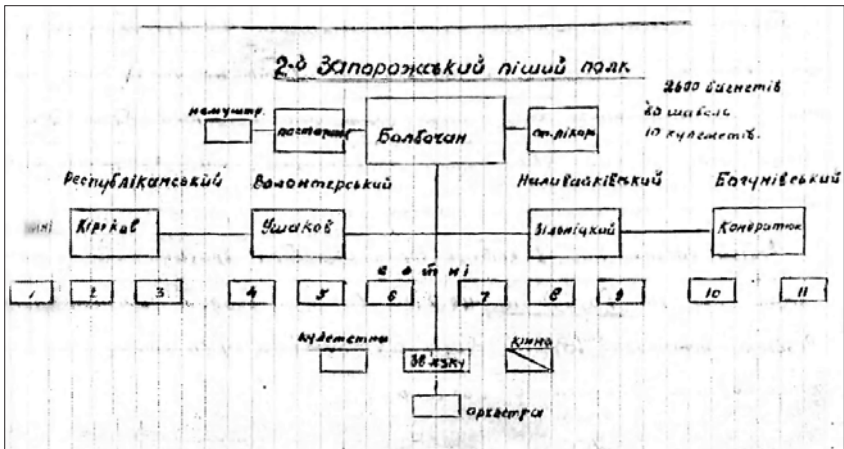
Так почалася одна з найуспішніших у військовій історії УНР Кримська операція.

## Розділ 1

# УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ

Отже, 10 квітня 1918 року війська Української Народної Республіки отримали наказ визволити Крим від більшовиків. Для досягнення цієї амбітної мети зі складу Окремої Запорізької дивізії було виокремлено низку частин для походу на півострів. 10 квітня у Харкові до складу групи, що згодом отримала назву «Кримської», увійшли:

- 2-й Запорізький піший полк (командир — Петро Болбочан), що складався із 4 куренів: Республіканського, Волонтерського, Наливайківського та Богунівського, мав кінну сотню, лікарню, підрозділи кулеметників (50 скорострілів) та розвідників. При полку була створена окрема чота самокатників, тобто велосипедистів (командир — Григорій Сосідко).



Склад 2-го Запорізького пішого полку за Н. Авраменком, березень 1918 р.



*Петро Болбочан, 1913 р.*

- Запорізький автопанцерний дивізіон (формально окремі 1-й та 2-й панцерні дивізіони під командою, відповідно, С. Мережинського та Бадлева), що нараховували разом за списками 12 броневих автомобілів: 8 важких (із гарматами) та 4 легких (із кулеметами).
- Запорізький важкий гарматний дивізіон, (вона ж Запорізька важка батарея), з 2 (пізніше 4) гарматами (в.о. командира — Ярцев).

Також до Запорізького полку у якості саперного підрозділу приєднався піший партизанський відділ з Харкова на чолі з Іваном Лубяницьким. За свідцтвом Бориса Монкевича, учасника походу на Крим та його головного історика, це була добре законспірована антибільшовицька організація, що провадила успішну розвідувальну та диверсійну діяльність проти радянських загарбників міста.

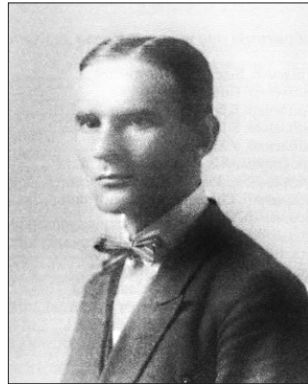
Початок операції надихнув її учасників. Як згадував Монкевич,



*Броневий автомобіль Окремої Запорізької дивізії у Києві, березень 1918 р.*



«Наказ про похід на Крим зустріли старшини і козаки з ентузіазмом. Всі частини корпусу заздрили 2-му запорізькому полкові і тим частинам, які були призначені в Кримський похід. Коли прийняти під увагу, що цілий запорізький корпус складався виключно з добровольців, бо тоді примусової військової повинності не було, і що 80% цих добровольців склалися зі старшин і інтелігенції, то й не дивно, що похід цей в їхній уяві носив певне романтичне забарвлення. Чи ж не на кримських походах гетьмана Сагайдачного і кошового Івана Сірка наша свідомо молодь виховувала в собі завзяття і любов до військових рядів? Крим пройшов червоною ниткою через нашу історію останніх століть і його ім'я було зв'язане і з відродженням колишньої держави, і з її упадком».



*Борис Монкевич, 1920-і рр.*

Два дні знадобилося обраним частинам, щоб із Харкова залізницею дістатися станції Лозова, де на них чекало поповнення. 12 квітня до Кримської групи приєдналися:

- 1-й Запорізький полк кінних гайдамаків ім. Костя Гордієнка (командир – Всеволод Петрів) – перша кіннотна частина армії УНР.
- Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон (командир – Олекса Алмазов), виділений зі складу 1-го Запорізького легкого гарматного полку, з 4 (пізніше 6) гарматами (самого полку, всупереч поширеній думці, у складі групи не було).
- Запорізький інженерний курінь (командир – Олександр Козьма), що складався з 3 сотень: інженерної, телеграфної та залізничної.



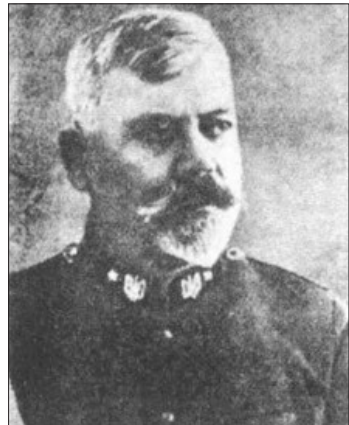
*Всеволод Петрів, 1930-і рр.*



*Олекса Алмазов, 1920-і рр.*

За оцінкою Никифора Авраменка, згодом — коменданта штабу Запорізької дивізії, всього Кримська група військ УНР нараховувала понад 9 тисяч вояків (з яких лише піхота складала 5 тисяч), а за силою вона дорівнювала окремій бригаді. Головною потугою був найчисельніший 2-й Запорізький піший полк, командування яким Болбочан поєднував із командуванням групою. Таке сумісництво, на загал, було захищено, але Натів заплющував на це очі.

Не менше значення мав кінно-гайдамацький полк, незамінний у рейдах по ворожих тилах. З огляду на обставини того часу, під командуванням Петріва перебували не тільки кіннотники, але й кулеметники, мінери, кілька автомобілів, в тому числі панцерні, 12 мотоциклів та власна система логістики. Але, як зауважив Монкевич, «полк завжди потребував ока вищого начальства».



*Олександр Козьма, 1920-і рр.*



*Никифор Авраменко, 1920-і рр.*

«За наказом командуючого Болбочана на станції Лозовій я збудував імпровізований бронепоїзд із сталевих вагонів, що перевозили вугілля. Зсередини ми укріпили їх пресованою соломою. За сталевими пластинами, також укріпленими позаду соломою, встановили чотири кулемети з тридцятигарматними гарматами та ще дві резервні гармати. Наш кулемет розташовувався в передній частині поїзда, в одному порожньому вагоні розмістилася моя бронемашина «Полуботько» для використання її у разі необхідності на полях битв. Команда бронепоїзда складалася з чотирьох офіцерів та певної кількості людей».



*Павло Шандрук,  
1920-і рр.*

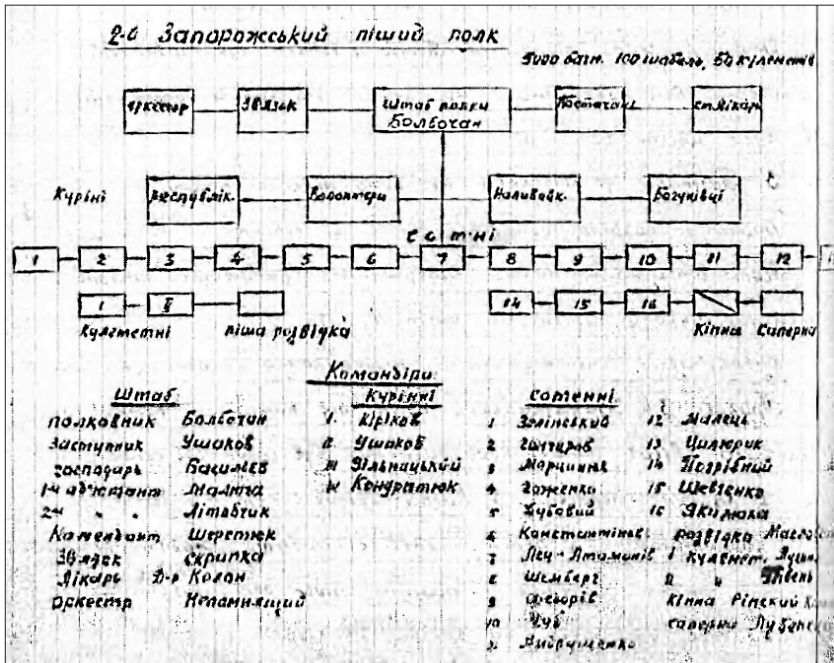
Всього ж на цьому панцерному поїзді розмістилися батальйон піхоти (Волонтерський курінь Запорізького полку), одна артилерійська батарея та кулеметна сотня під командуванням Олександра Шандрука.

Кримська група настільки розрослася, що вже не могла передислокуватися з місця на місце за один день. Якщо Запорізький піший полк потребував для розміщення особового складу 2 ешелони, то кінно-гайдамацький — вже 4, а вся група пересувалася на 16 поїздах. Тому коли авангардні частини втягувалися в бій на одній станції, ар'єргард міг ще навіть не вирушити з попередньої.

Командувачем всієї Кримської групи було призначено Петра Болбочана, Всеволод Петрів став його заступником. Сам Натієв продовжував займатися



*Антон Новаковський,  
1-й Запорізький кінно-  
гайдамацький полк ім. Костя  
Гордієнка, осінь 1917 р.*



Склад 2-го Запорозького пішого полку за Н. Авраменком, квітень 1918 р.



Петро Болбочан, 1918 р.

обороною українських кордонів на Донбасі та приєднався до групи вже на півострові. Як писав знайомий із Болбочаном історик Сергій Шемет,

«Генерал Натієв не мав того хворобливого честолюбства, яке виявляли всі наші отамани. Натієв умів оцінити заслуги своїх помічників і не боявся конкуренції тих, хто своїми заслугами піднімався вище загального рівня, тому він не побоявся висунути наперед Болбочана і призначити його командуючим першою дивізією Запорозького корпусу, не побоявся дати Болбочанові і його дивізії ви-

конати окреме завдання — звільнення Криму від більшовиків, хоч це доручення очевидно давало тому можливість піднятися в очах уряду і суспільства ще вище».

Або ввечері 12, або зранку 13 квітня 1918 року Болбочан залишив Лозову, залізницю «цілком вільно» дістався Павлограду, звідки рушив на станцію Синельникове, яку і захопив 14 квітня. В тому бою до групи тимчасово приєднався Павлоградський гусарський полк, який потім повернувся для гарнізонної служби до свого міста. В Синельниковому ж ледь не сталася сутичка Кримської групи із австрійськими військами. Їхнє командування не бажало пропустити українців на південь, тож Болбочан наказав своїм ешелонам не зупинятися, що призвело до зіткнення двох поїздів і поранень бійців з обох сторін.

16 квітня 1918 року Кримська група після невеликого бою зайняла залізничну станцію Олександрівськ (нині — *Запоріжжя*), а наступного дня у самому місті відбулася урочиста зустріч із Легіоном Українських Січових стрільців, що ще раніше у складі австрійської армії вступив у місто з іншого боку. Тут Болбочану довелося змінити свій план походу на Крим. Як писав Монкевич,



*Синельникове, вокзал, 1918 р.*



*Командування Кримської групи та Українських Січових стрільців у Олександрівську (Запоріжжі), 17 квітня 1918 р. В центрі — Вільгельм Габсбург (у чорному) та Петро Болбочан (із стеком).*

«Спочатку був у нього слідуєчий план наступу: вигрузити цілу Кримську групу, в Олександрівську посадити на берлини, спуститися вниз по Дніпрові до Берислава, зайняти його і відтіля походом через Чорну Долину — Чаплинку наступати на Перекоп, котрий по відомостям, був слабше закріплений, аніж Сиваш. Здобувши Перекоп, посуватись на Сімферополь... Але вже в Олександрівську Болбочанові прийшлося відмовитись від цього плану, бо більшовики ще раніш забрали весь річний флот і його можна було дочекатись лише за 3–4 дні... І Болбочан рішив іти по лінії найбільшого спротиву, себто на Сиваш. Ситуативними союзниками українців у поході на Крим були німці.

Наприкінці березня — на початку квітня австрійські та німецькі частини розгромили більшовиків на всьому південному правобережжі Дніпра, захопивши Миколаїв, Херсон та Катеринослав (нині — Дніпро). Саме у Катеринославі у першій декаді квітня відбулася зустріч німецького командування та українських представників із делегацією кримських татар. Ті заявили «про готовність прилучитися до україн-

ської держави, коли запевняться їм національно-культурні права». Очевидно, саме цією зустріччю Ерїх фон Людендорф пізніше виправдовував наказ про вторгнення у Крим. Можна обережно припустити, що тоді ж була досягнута домовленість про початок кримськотатарського повстання, як тільки німецькі частини візьмуть Перекоп (див. Розділ 7).

Для захоплення півострова головнокомандувач німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Герман фон Айхгорн виділив 52-й армійський корпус (Generalkommando 52) у складі двох дивізій: 217-ї піхотної (командир — генерал Курт фон Галвіц) та 15-ї ландверу (командир — генерал Зак Вільгельм), — на чолі якого став генерал від інфантерії Роберт Кош. До «корпусу Коша» долучилися Баварська кавалерійська дивізія (а саме 1-а важка та 5-а бригади), яка визволяла від більшовиків Північну Таврію, перекинута з Румунії 212-а піхотна дивізія (командир — генерал Макс Моргенстем-Дьоринг), а також низка дрібніших частин: 27-й і 29-й Баварські резервні егерські полки та 27-й австрійський польовий егерський батальйон. Мали німці також важку артилерію, бронепоїзди та авіацію. Враховуючи, що не всі частини були вчасно передислоковані до Таврії, перед початком операції під командуванням Коша зосередилося до 30 тисяч солдат (пізніше їхня кількість зросте до 50 тисяч).

5 квітня 1918 року 217-а піхотна та Баварська кавалерійська дивізія почали форсувати Дніпро в районі Олешок та згодом рушили через Чаплинкуна Перекоп, 15-а дивізія ландверу перемістилася із Катеринослава до Олександрівська та збиралася наступати на Мелітополь. Німецькі коло-



Герман фон Айхгорн, 1914 р.



Роберт Кош, 1915 р.



*Олександр Натієв (в центрі) та Петро Болбочан (справа), весна 1918 р.*

ністи у степах допомагали кайзерівським військовикам свіжою інформацією, солдати натомість муштрували загони самооборони колоній та ділилися з ними зброєю.

Так між українськими та німецькими військами почалося своєрідне змагання, за словами Олександра Жуковського: «скачка наввипередки», — хто ж першим вступить до Криму.



*Старшини штабу Запорізької дивізії на Хортиці, квітень 1918 р.*



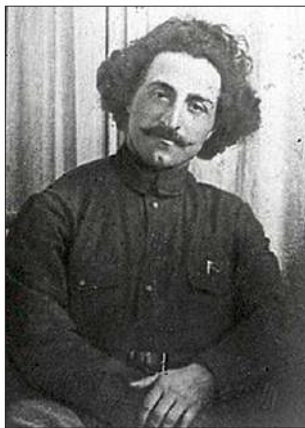
## Розділ 2

# ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ І КРИМСЬКІ БІЛЬШОВИКИ

**14** березня 1918 року, у день падіння радянської влади в Одесі, Владімір Ленін писав надзвичайному комісару в Україні Серго Орджонікідзе:

«Товаришу Серго! Дуже прошу Вас звернути серйозну увагу на Крим і Донецький басейн в сенсі створення єдиного бойового фронту проти навали із Заходу. Переконайте кримських товаришів, що хід речей нав'язує їм оборону, і вони повинні оборонятися незалежно від ратифікації мирного договору. Дайте їм зрозуміти, що становище Півночі істотно відрізняється від положення Півдня і з огляду на війну, фактичну війну німців з [радянською — авт.] Україною, допомога Криму, який (Крим) німці можуть мимохідь зжертви, є не тільки актом сусідського обов'язку, а й вимогою самооборони і самозбереження. Можливо, що Слуцкій, не зрозумівши всю складність ситуації, гне якусь іншу спрощену лінію — тоді його потрібно осадити рішуче, пославшись на мене. Негайна евакуація хліба і металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великоросії із залученням до справи селян, рішуче і беззастережне перелицювання наявних на Україні наших частин на український лад — таке тепер завдання...Втовкмачте все це, товаришу Серго, кримсько-донецьким товаришам і добийтеся створення єдиного фронту оборони».

Лист цей з'явився не випадково. За умовами свого власного Брестського



Серго Орджонікідзе, 1921 р.



Владімір  
Антонов-Овсієнко, 1918 р.

миру 3 березня 1918 року російські війська повинні були покинути територію України і не надавати підтримку місцевим комуністам. В реальності загони Червоної армії просто змінювали назву і залишалися воювати з наступаючими українськими та німецькими військами. Для «замилування очей» були утворені кілька буферних радянських «республік», від імені яких нібито і велися бойові дії: Одеська, Донецько-Криворізька. Що стосується Криму, то його доля залишалася невизначеною. За III Універсалом УНР півострів не входив до складу України, тому більшовики, що у січні захопили там владу, сподівалися уникнути конфлікту з Києвом та його союзниками.

22 березня 1918 року, на наступний день після утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, її уряд оголосив, що «приймає і вважає для себе обов'язковими умови мирного договору», укладеного у Бресті. Проте матроси Чорноморського флоту і червоногвардійці кримських міст в порушення цієї угоди брали участь у боях на материковій Україні. Вже 23 березня Владімір Антонов-Овсієнко, головнокомандувач Червоної армії, направив таке розпорядження Чорноморському флоту:



Алексей Мокроусов,  
1920-і рр.

«Німці вибиті з Миколаєва. негайно пошліть на підтримку нашим кілька гідроавіонів [літаків, здатних сідати на воду — авт.] і міноносців. Про одержання припису донести»,

а 24 березня кримські моряки під керівництвом Алексея Мокроусова вступили у бій з німецькими військами у Херсоні. Згодом Берлін пригадає це кримським «това-

ришам»: 12 травня 1918 року головком Герман фон Айхгорн зажадає від командувача Чорноморським флотом адмірала Міхаїла Сабліна повернути до Севастополя кораблі, що втекли до Новоросійська, бо вони

«неодноразово брали участь у боях проти німецьких військ в Україні і довели, що вони не стоять на ґрунті Брестського договору».

Ну а до тих пір самопроголошена республіка перебувала у полоні ілюзій, вважаючи, що

«згідно з документом від німецького уряду ані німці, ані Київ на Крим не претендують, беруть лише материкову частину Таврійської губернії».

Під цим «документом» розумілася радіотелеграма від 29 березня 1918 року, якою Берлін підтверджував, що до складу України входять 9 губерній, в тому числі Таврійська, але без Криму. Натхнений цим голова більшовицького уряду півострова Антон Слуцкій заявляв:

«Німці не можуть прийти до Криму, тому що ми визнаємо Брестський договір; якщо ж вони через якийсь непорозуміння все-таки прийдуть, то варто показати їм Брестський договір, і вони в той же момент підуть геть».



*Антон Слуцкій, 1918 р.*

У тому ж дусі, мовляв «німці подавляться і тим, що захопили, не зможуть дістатися до Криму» або «що німці або самі зупиняться, або їх зупинять, або, нарешті, їхня армія розкладеться, поки вона докотиться до Криму» висловлювалися й інші керівники. А ось глава осередку більшовицької партії на півострові Ян Тарвацкій та його однодумці, навпаки, «легко допускали можливість зайняття Криму німцями і звідси робили відповідні висновки». Щоправда, висновки ці полягали у неможливості опору і необхідності евакуюватися.



Ян Тарвацький, 1918 р.

куацію, і 26 березня під їхнім впливом флот ухвалив резолюцію: «перейти від слів до зброї».

Після того почалися ледь не щоденні телефонні дзвінки з Севастополя до Москви і обмін телеграмами. 30 березня Раскольніков запросив роз'яснення: чи може флот захищати себе у випадку захоплення кораблів німцями, як це вже сталося у Миколаєві. Троцький відповів відмовою.



Фьодор Раскольніков,  
1939 р.

Паралельно своя драма розгорталася і на Чорноморському флоті. Відповідно до все того ж Брестського миру з березня, бойові кораблі Росії повинні були залишатися у своїх портах. Однак нарком з морських справ Фьодор Раскольніков, стурбований просуванням німців півднем України, 22 березня 1918 року запропонував військовому наркому Льву Троцькому відвести флот з Севастополя до Новоросійська, а нерухоме майно знищити. За три дні Москва дала добро.

Ця позиція, у свою чергу, наштовхнулася на різкий опір лівих есерів на чолі з Вільямом Спіро, головним комісаром Чорноморського флоту. Есери саботували евакуацію,

2 квітня 1918 року Морський генеральний штаб запропонував вищому керівництву Росії вирішити проблему Чорноморського флоту шляхом переговорів з Німеччиною, а не евакуацією кораблів, яка «звичайно, вимагає значних витрат скарбниці». Троцький був непохитний:

«Беручи до уваги, що досвід показав, з якою легкістю порушуються норми міжнародного права і власні зобов'язання, перенесення бази у Новоросійськ продовжувати».

6 квітня 1918 року був заарештований (і згодом розстріляний) комісар Спіро, що



тягнув з евакуацією до останнього. 16 квітня 1918 року Раскольніков інформував керівництво про невтішні перспективи:

«Нарешті, маючи на увазі можливість захоплення Криму німцями і українцями та виходячи з того, що у цьому випадку Чорноморському флоту доведеться перейти до Новоросійська, Колегія Морського Комісаріату вважає за потрібне надати Чорноморському флоту вказівку про розробку плану оборони Керченської протоки, а також відведення з Азовського моря всіх розташованих там плавучих і транспортних засобів».

Цікаво, що на відміну від багатьох сучасних російських істориків, радянський нарком бачив в українській армії реальну загрозу для більшовиків у Криму. Очевидно, що у результаті цієї метанини, як це часто буває, ані захист, ані евакуація не були належним чином підготовлені, а севастопольські матроси майже не брали участі в обороні півострова. Врешті, перехід флоту довелося проводити у прямому сенсі слова під обстрілом німецьких гармат.

Не набагато краще йшли справи і на суходолі. 26 березня 1918 року більшовицький уряд півострова ухвалив рішення про призов саперів і артилеристів, реквізицію 1000 коней і мобілізацію «двох відсотків буржуазії» на будівництво укріплень.

Схема більшовицької оборони Криму виглядала так. Найвищими політичними органами Республіки Тавриди був Центральний виконавчий комітет та підзвітна йому Рада народних комісарів (Раднарком). Загальне керівництво здійснював Військово-морський комісаріат на чолі з Юрієм Гавеном, оперативне управління армією і флотом — Обласний військово-революційний штаб в Севастополі (начальник — Міхаїл Богданов). Справа захисту північних кордонів покладалася на польовий штаб оборони Криму, який очолив Ніколай Преклонскій (Пріклонскій). Йому підпорядковувалися дві окремі ділянки оборони: Перекопська (командир — Ніколай Кассесінов) і Чонгарська/Сиваська (командир — Іван Федько).



Юрій Гавен, 1920-і рр.

Особовий склад бойових кораблів Чорноморського флоту налічував менше 7 тис. матросів, чисельність сухопутних сил Червоної гвардії на півострові сягала 4 тис. бійців. Крім того, місцеві ради повинні були мобілізувати людей до своїх загонів, так що навесні добровольцями в армію Республіки Тавриди вступили ще 8 тис. осіб. На боці «червоних» воювали і підрозділи інтернаціоналістів, зокрема китайський «Перекопський загін» з 300 бійців.

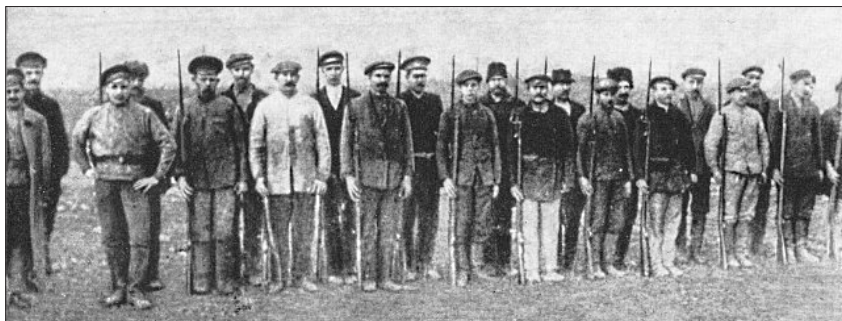
Також Крим став центром збору розбитих на Південній Україні радянських «революційних» армій. Так, відразу після невдалої оборони Одеси до Феодосії почали прибувати підрозділи 3-ї армії під командуванням Петра Лазарева. За повідомленням Петербурзького телеграфного агентства від 25 березня 1918 року,

«місто набуло інтернаціонального характеру. Ходять озброєні китайці-більшовики з загону міжнародної гвардії. Маса румунів, сербів та інших народностей».

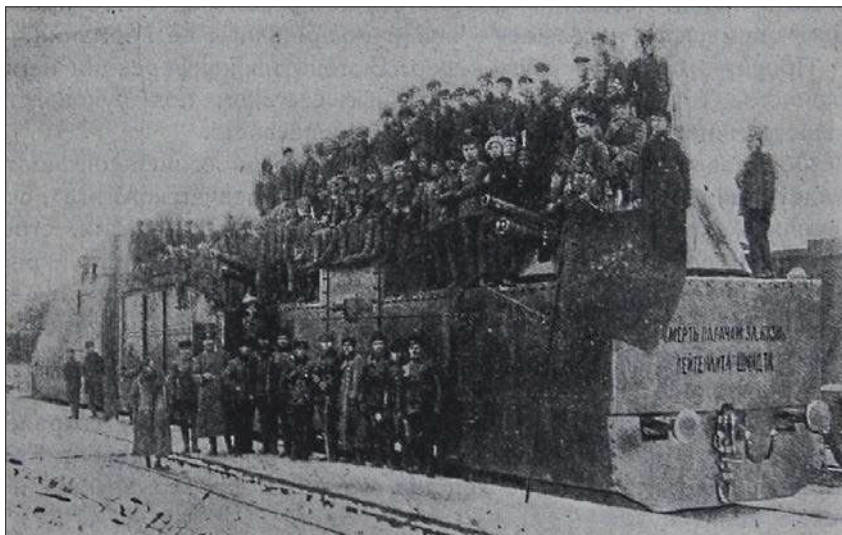
Щоправда, наприкінці березня більша частина армії була виведена до Лозової, зате у квітні до Джанкоя прибув штаб розбитої 1-ї армії Павла Єгорова.



*Іван Федько, 1930-і рр.*



*Червоногвардійський загін у Сімферополі, березень 1918 р.*



*Більшовицький бронепоїзд «Лейтенант Шмідт» у Криму, поч. 1918 р.*

Врешті-решт, усього до середини квітня у сухопутних (у тому числі тилкових) і військово-морських формуваннях під червоними прапорами у Криму перебували до 30 тис. осіб, але дійсно боєздатними з них було менше половини. На озброєнні (не рахуючи корабельного) вони мали 3 бронепоїзди, кілька броневих автомобілів, понад 30 гармат, більше 100 кулеметів, 11,5 тис. гвинтівок та навіть аероплани.



*Ілля Сельвінський, 1943 р.*

Нестачу сил могли компенсувати укріплення на півночі Криму — на Перекопському перешийку і на кримському березі Сиваша навпроти Чонгарського півострова.

Першу лінію оборони на Перекопі становили траншеї в повний зріст, окопи і загородження з колючого дроту, а також власне Перекопський вал висотою у 8 та шириною у 20 метрів. Другу лінію — Ішун-



ську – тільки недобудовані окопи. Ілля Сельвінський, пізніше — відомий кримський поет, згадував:

«Поле не було безлюдним: сотні молодичь рили окопи. Серед жінок ходили військові моряки і віддавали накази».

У тому ж дусі висловлювався і севастопольський більшовик Міхаїл Єрмолін:

«Стосовно того розвалу, котрий панує в Червоній армії. Зараз окопи в Перекопі риють 85 китайців, адже Червона армія цієї роботи не визнає, а робітники зі своїх промислів вимагають по 15 карбованців за добу та щоб бути на всьому готовому, а грошей у нас немає. Червона Армія у позиційній війні буде нестійкою».

Планувалося залучити до зведення укріплень на перешийку «буржуазію», але в результаті все закінчилося мобілізацією місцевого населення. Кілька робочих бригад на допомогу було надіслано з Севасто-



*Залишки рову на Перекопі, 2010 р.*

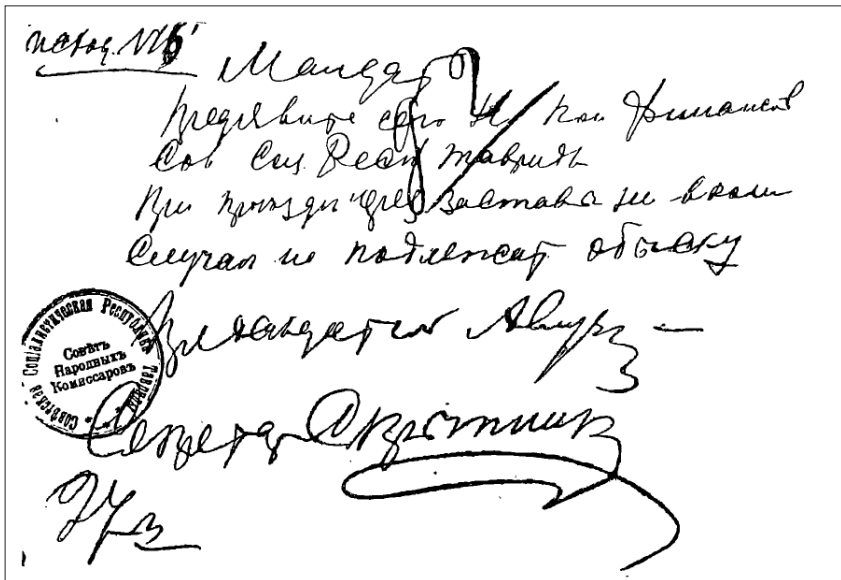
поля та Сімферополя. За заявою комісара Спіро, пізніше підшитою до його особової справи, Перекоп був нібито

«укріплений настільки добре, що на ньому можна триматися, не пускаючи німців до Криму, значний час».

Наступні події показали наївність цих сподівань.

Кримський берег навпроти Чонгарського півострова також був фортифікований. За свідченням Бориса Монкевича, уздовж всього берега

«була зроблена лінія окопів з бетонними гніздами для кулеметів. Всі окопи були оббиті дошками. Артилерійські позиції були збудовані по останньому слову техніки. Озброєні вони були далекосяжною і важкою артилерією, знятою з Севастопольських фортів і уставленою на спеціальних бетонних помостах. Особливо багато артилерії було уставлено на відтинку проти переправи».



Мандат наркома фінансів Тавриди Алексея Коляденко, 24 березня 1918 р.

Після захоплення Сімферополя до рук Петра Болбочана потрапили документи штабу оборони Криму, з яких випливало, що всього на зміцнення Сиваських позицій було витрачено 3 мільйони рублів.

Основні сили кримських більшовиків були зосереджені на першій ділянці оборони — Перекопській. На середину квітня там розташувалися:

- 5 загонів Червоної гвардії: міст Євпаторії та Карасу-Базара (нині — Білогірська), і повітів: Перекопського, Сімферопольського та Феодосійського;
- 3 «партизанські» загони: Севастопольський, Сімферопольський і Дніпровський (складений із солдатів і матросів Одеси та Херсона, що відступили на півострів);
- 2 кавалерійські загони;
- інтернаціональний «перекопський» загін (дві «китайські» роти, в яких служили і росіяни);
- авіаційний загін.

Також Перекопська ділянка була оснащена кулеметами (у т.ч. тачанками), 16–20 гарматами і посилена броневі автомобілями. Всього тут тримали оборону приблизно 7 тис. осіб. Ступінь їхньої боєготовності яскраво висвітлюють спогади Сельвінського:



Гордєєв А. Тачанка, 1967 р.

«Тут були в основному севастопольські матроси з домішкою євпаторійських, ялтинських, судакських і керченських рибалок. Весь загін сидів на тачанках. Кожні три тачанки перебували під командою кіннотника. Це вважалося взводом. Таких тачанкових взводів у нас було дев'ять. Беручи до уваги, що до Перекопу стікалися партизанські загони, які налічували іноді не більше семи осіб та до того ж озброєні одними берданками, потрібно визнати, що наш загін справедливо вважав себе численним і чудово оснащеним».

Спочатку Перекоп повинен був захищати 1-й Чорноморський загін під командуванням Мокроусова, який до того обороняв Херсон і навіть був призначений начальником штабу кримської Червоної армії. Але, відступаючи під німецьким натиском на схід, він «проскочив» Крим і опинився у Бердянську, не взявши участі у захисті півострова.



*Будинок Сімферопольської ради робітничих і солдатських депутатів,  
нині — Центральный музей Тавриди, 2009 р.*

Другу ділянку оборони — Чонгарську — прикривали:

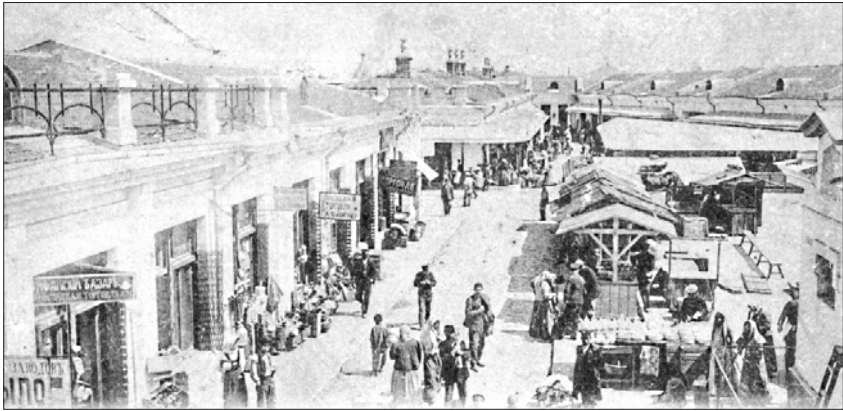
- частини трьох «Феодосійських Чорноморських революційних загонів» (не плутати із Чорноморськими загонами матросів з Севастополя), вже після прориву Болбочана зведених у 1-й Чорноморський революційний полк;
- червоногвардійський кавалерійський загін із Акермана (нині — Білгород-Дністровський);
- залишки загонів Червоної гвардії Херсона та Миколаєва, що відступили до Криму після придушення антинімецьких повстань у цих містах.

Були у захисників Сиваша до півтора десятка гармат, кулемети і щонайменше один бронепοїзд. Загальна кількість бійців на цій ділянці сягала 5 тис. осіб, крім того, певну допомогу їм надавали найближчі загони Червоної гвардії з Північної Таврії.

У глибині півострова працівники Військово-морського комісаріату, Комісаріату закордонних справ, міських ВРК і рад, партійних та навіть приватних організацій займалися «формуваннями військ». Це поглинало ресурси, але приносило мало користі. У Сімферополі протягом квітня А. Келлер вів формування інтернаціональної бригади, закликаючи примусово ставити під рушницю всіх військовополонених, що перебували у кримських таборах. Такий собі Зандберг формував у Феодосії «інтернаціональну червону гвардію ненімецького складу». Прибулий з материка Л.І. Шаров формував у Бахчисараї «кавалерійську дивізію» і вже почав роботи з мобілізації у Криму 1 000 коней. Деякі загони своєю чисельністю не дотягували до взводу і найчастіше розвалювалися, так і не діставшись поля бою.

У Джанкої у середині квітня застряг командувач 1-ї Української «революційної» армії Павел Єгоров разом зі своїм штабом, але без армії. Повернувшись з-під Якимівки, Іван Федько отримав звістку, що Єгоров «бешкетує» у Джанкої, і вислав туди роту матроса Живодьорова, яка роззброїла штаб Єгорова і захопила армійську касу. Не обійшлося без зіткнення, позаяк місцева залізнична бригада виступила на захист Єгорова. В результаті виявилось по одному вбитому з кожного боку.

Неспокійним був і тил більшовиків. Кримські татари і німці-колоністи фактично не визнавали радянську владу, укриваючи у своїх поселеннях ескадронців і готуючись до повстання. Ще у лютому 1918 року



*Сімферополь, базар, поч. ХХ ст.*

в президію Сімферопольської ради кинули бомбу, у березні в готелі дезертири застрелили начальника сімферопольського штабу Червоної армії С. Хацька, 17 квітня 1918 року на базарі Сімферополя убили міського комісара продовольства П. Глазьева (Глазова), були жертви і рангом нижче.

Однак ще більшу проблему для «червоного» командування являв низький бойовий дух солдат. Багато з бійців замість траншей «розташувалися по хуторах, і повели розгульний спосіб життя, дратуючи населення». Місцевий більшовик Константін Чічеров скаржився до ЦК партії:

«Особи, які стояли на відповідальних посадах, або не відповідали своєму призначенню, або просто пробралися темним шляхом, займаючись темними справами, інтригами, грабежами та іншим».

Формальний начальник оборони Криму Преклонскій не контролював ввірені йому частини. Ось що про це писав Федько:

«Я пам'ятаю, будучи на посаді командира Чорноморського полку, виїхав на Перекоп для того, щоб там ознайомитися із фронтовою обстановкою. Заїхав я до тов. Преклонського, який тоді командував перекопським фронтом. Тут в штабі мені вдалося з'ясувати наступне. Тов. Преклонскій, незважаючи на цілу низку спроб зі свого боку, ніяк не міг

встановити зв'язок із частинами, які займають фронт на Перекопському валу... Повернувшись зі штабу Преклонського, я відправився на Сиваш і тут Чорноморський полк встановив фронт».

Про ненадійність одного з загонів писав у своїх спогадах член радянського уряду Криму Жан Міллер:

«Безлад розпочався тоді, коли прибув загін Шмакова. Він був у такому стані, що фактично нікому не підпорядковувався. Цей загін самочинно заселився в Європейський готель та займався пияцтвом, а у нас не було сили навести там порядок, бо він був сильніший за нас, і ми були вимушені апелювати до Севастополя. Цей загін і робив безлад: самочинні обшуки, самочинні розстріли».



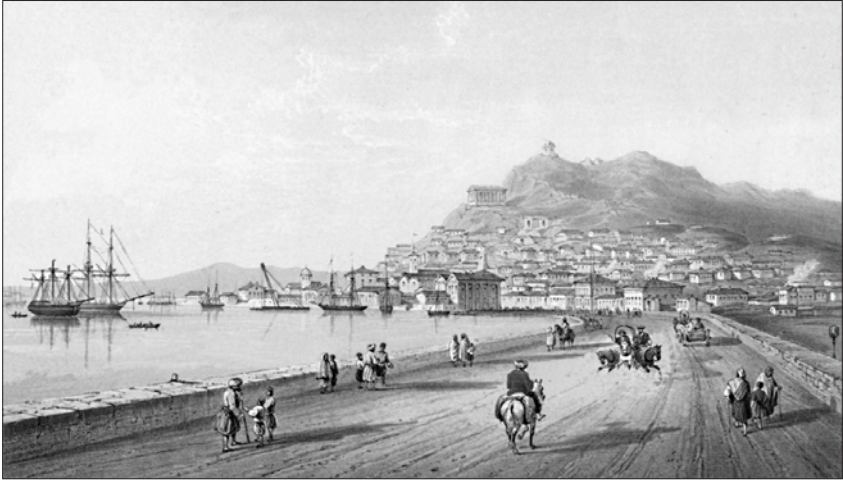
*Жан Міллер, 1930-і рр.*

Зрештою, навіть сам Слуцкій за день до німецького штурму Перекопу був змушений визнати:

«Армії утримувати ми не в змозі, насувається фінансовий крах. Кинутися у війну ми не зможемо, тому що армія перетворилася на банду мародерів. Мелітополь та Якимівка взяті не германцями, а повсталими проти анархістів селянами, позаяк анархісти реквізували і порізали у них худобу. Там повстання пригнобленого проти гнобителів. У Перекопі коні ведуться на забій з-під плуга, гвалтуються дівчата».

Ще 10 квітня розпочалася евакуація з Перекопу пошти, казначейства та цивільного населення, 15 квітня — вивезення зерна з Армянська. Цього ж дня «червоний» уряд Тавриди ухвалив рішення про реорганізацію армії, але було занадто пізно. Російський офіцер Ніколай Крішевській, що на той час переховувався у Керчі, згадував:

«Підходила весна. І разом з подихом теплого вітерцю, разом з моментом воскресіння природи до Керчі докотилася спочатку боязка, а по-



*Боссолі К. Керч з боку верхньої дороги, 1856 р.*

тім вже більш впевнена чутка, що на Крим рухаються українці та німці. Чутки ці спочатку ретельно приховувалися, але нарешті з'явилися відозви та накази на червоному папері, де говорилося, що «українсько-німецькі банди» простягають свої «хижі руки» до Криму, і що весь пролетаріат Криму і матроси встануть, як один, і знищать зухвалого ворога, «посіпак капіталу і чорної реакції»... З'явилися реляції про гучні перемоги, проте стала помітною тривога».

Рахунок більшовицькому пануванню у Криму пішов на дні.



## Розділ 3

# ПІВНІЧНОТАВРІЙСЬКА АВАНСЦЕНА

**П**івнічна Таврія — трикутник між річками Дніпром, Бердою та Азово-Чорноморським узбережжям — є свого роду «авансценою» Криму. Усі три шляхи на півострів: через Перекоп, Чонгар та Арабатську стрілку, — проходять по Таврії, так що без встановлення контролю над цією територією про завоювання Криму годі й думати.

На початку січня 1918 року владу тут узурпували більшовики. У Бердянську вони за підтримки загону матросів-чорноморців заарештували керівників опозиційних партій і віддали їх до суду революційного трибуналу. В Олешках чинну повітову раду розпустили після прибуття за-



*Мелітополь, 1909 р.*



*Маруся Нікіфорова, 1909 р.*



гону червоногвардійців з Херсону, згодом обравши більшовицьку. У Мелітополі стара влада проіснувала до початку лютого, аж поки кримські матроси не роззброїли 42-й український запасний полк та не поставили повітовий селянський з'їзд перед фактом. Формально місцеві «червоні» ради входили в одну структуру з кримськими — в межах колишньої Таврійської губернії, — але свої претензії на ці землі висувала і радянська Донецько-Криворізька республіка, а в реальності контроль над Таврією доводилося ділити з численними та агресивними анархістами.

Так, у лютому загін Марусі Нікіфорової зіткнувся з кримськими червоногвардійцями під Якимівкою, а у березні — в Олександрівську (нині — Запоріжжя). У квітні Нікіфорова боролася із німцями у Гуляйполі і закликала «червоних» стояти до останнього, паралельно пограбувавши поїзд з продовольством для захисників Перекопу.

22 березня 1918 року місцеві більшовики за приписом із Сімферополя оголосили у Таврії мобілізацію.

«Мелітопольський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів наказує Радам оголосити всім громадянам волості та села, кому дорога земля і воля, стати до лав Червоної армії та захищати зі зброєю в руках здобуту селянами землю і волю. Брати громадяни-селяни! Встаньте всі зі зброєю в руках для звіль-

*Могила Георгія Кочергіна у Ростові, 2015 р.*

нення себе від ярма капіталістів й поміщиків, які хочуть відібрати у вас землю і волю!».

До цього в Таврії налічувалося близько 3,5 тис. червоногвардійців, тепер же «червоні» сили становили приблизно 6 тис. багнетів під командуванням такого собі Гольдштейна. Крім складнощів у стосунках із анархістами, більшовицьким військам не вистачало внутрішньої дисципліни та організованості: значну їх частину становили групи по 200–300 осіб, розкидані по всій Таврії. Загонами між Мелітополем і Чонгаром керував Георгій Кочергін, який в оперативному відношенні підпорядковувався Івану Федьку. Решта військ були об'єднані у Мелітопольську та Бердянську групи Червоної армії Донецького басейну. За наказом її командувача Петра Баранова від 7 квітня перша група утримувала рубежі на річці Молочній, друга — залізницю від Токмака на схід і здійснювала спостереження за Керченською протокою.

Можливо, зосередившись на підступах до Криму, вони змогли б істотно полегшити завдання оборони півострова, але у середині квітня у війну всіх проти всіх у Таврії вступила нова сила — добровольчий загін Михайла Дроздовського.



*Каховка, синагога, поч. XX ст.*



*Міхайл Дроздовскій, 1916 р.*

У березні 1918 року полковник Дроздовскій зібрав з офіцерів і солдатів Румунського фронту, що відмовилися визнати більшовицьку владу, окремий загін із тисячі осіб і вирушив на Дон для участі у «білому» русі. Основна частина маршруту пролягала Південною Україною, вже звільненою від більшовиків, так що сутички із «червоними» носили епізодичний характер. Але 10 квітня «дроздовці» перейшли Дніпро біля Каховки, по ходу пограбувавши у місті більшовицький банк, і вступили до усе ще радянської Північної Таврії.

«Дроздовці» рухалися швидким маршем, знищуючи дрібні «червоні» загони, що траплялися їм на шляху, і псуючи телеграфний зв'язок. У селі Калга (нині — Дружбівка) Дроздовскій дізнався, що з півночі на

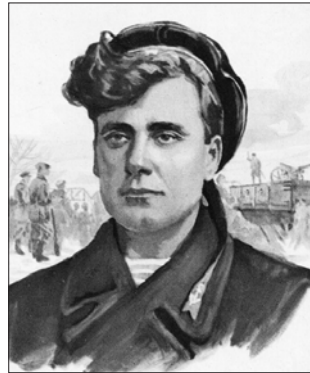
Мелітополь наступають українці, тому вирішив захопити місто з півдня — через село Якимівка, де більшовики на нього не чекали.

Поки ж «дроздовці» здійснювали обхідний маневр, напередодні 15 квітня 1918 року до Мелітополя на бронепоезді «Свобода або смерть» увірвалися анархісти на чолі з матросом Андреем Полупановим, колишнім комендантом захопленого комуністами Києва. За свідченням Петра Колтишева, одного з учасників «білого» походу,



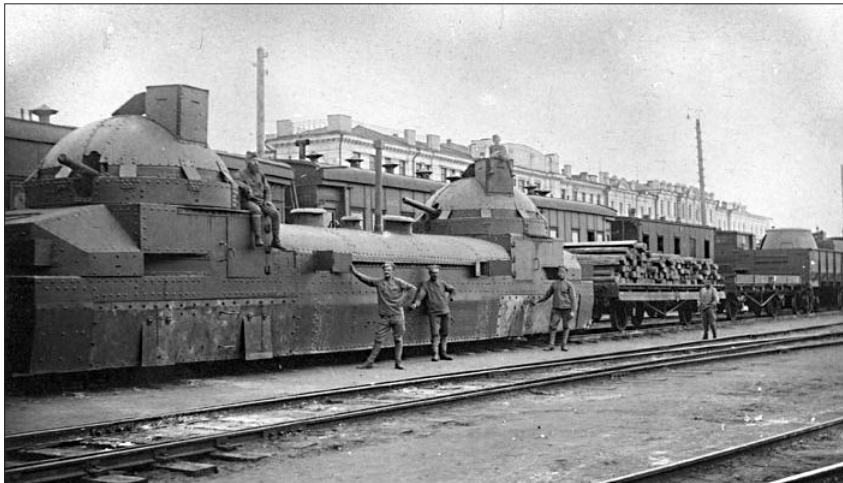
*Похідна колона «дроздовців» на Херсонщині, квітень 1918 р.*

«Анархісти без труду захопили владу в місті в свої руки, і населення негайно відчуло це. У місті почалася безперервна одиночна рушнична стрілянина. Під її прикриттям проводилися грабежі, насильства і розстріли. Населення, що поховалося в страху, боялося що-небудь вдіяти і чекало тільки якої-небудь допомоги ззовні... Дорогою назустріч траплялися жителі, які їхали з Мелітополя і рятувалися від більшовиків. Вони повідомляли про те, що місто все ще зайняте анархістами, у котрих якісь негаразди з місцевими більшовиками, і що у місті триває безперервна стрілянина».



*Андрей Полупанов, 1917 р.*

В результаті й без того нестійка оборона комуністів повністю розвалилася. Увечері 15 квітня 1918 року «дроздовці» без бою зайняли станцію і село Якимівка, після чого телеграфом попросили підкріплення... у мелітопольських більшовиків. Ті відправили два ешелони з



*Бронепоезд «Хунхуз», він же «Свобода або смерть», він же «Орлик», 1919 р.*

піхотою, перший з яких потрапив до заздалегідь влаштованої засідки і був знищений рушничним і кулеметним вогнем, а другий встиг відступити. Третій «червоний» поїзд, що пізніше їхав з Чонгара, зупинився у декількох кілометрах південніше і повернув назад. Крім військових, до рук офіцерів потрапили й «цивільні» трофеї. Дроздовській писав у щоденнику про комфорт «товаришів»:

«Пульманівські вагони, переважно 1-й і 2-й класи, салон; маса цукру, масло дивне, вершки, здобні булочки тощо. Велика кількість чаю, шоколаду і цукерок».

Колтишев додавав:

«У класних вагонах було видно ознаки весело проведеного часу: шампанське, вина, торти, кава в срібних кавниках, кристалевий посуд, шовкові жіночі спідниці, офіцерські мундири і... жінки, що поховалися, хто куди міг. Все, звичайно, було награбоване. Так жили ті, хто голосно кричав, що вони борються за щастя народу!».

Рано-вранці 16 квітня більшовики, що прибули з Мелітополя на двох потягах із гарматами, спробували відбити Якимівку. Артилерійським вогнем наступ «червоної» піхоти було зупинено. Кавалерійська атака «білих» за участю бронеавтомобіля на правий фланг і тил червоногвардійців змусила тих тікати. Переслідуючи переможених, ввечері того ж дня «дроздовці» без бою зайняли Мелітополь. Основні сили більшовиків відступили за місто, залишений там анархістський загін потрапив у полон.



*Пьотр Колтишев, 1920-і рр.*

Після полудня 17 квітня 1918 року кримські сили Федька та місцеві червоногвардійці Кочергіна на декількох ешелонах з бронепоездом почали наступ на Мелітополь з півдня. Чутки перебільшували їхнє число до 600 тисяч, у місті почалася паніка. Біля станції Сокологірна броньована залізнична платформа «дроздовців»



*Мелітополь, міський сад, 1912 р.*

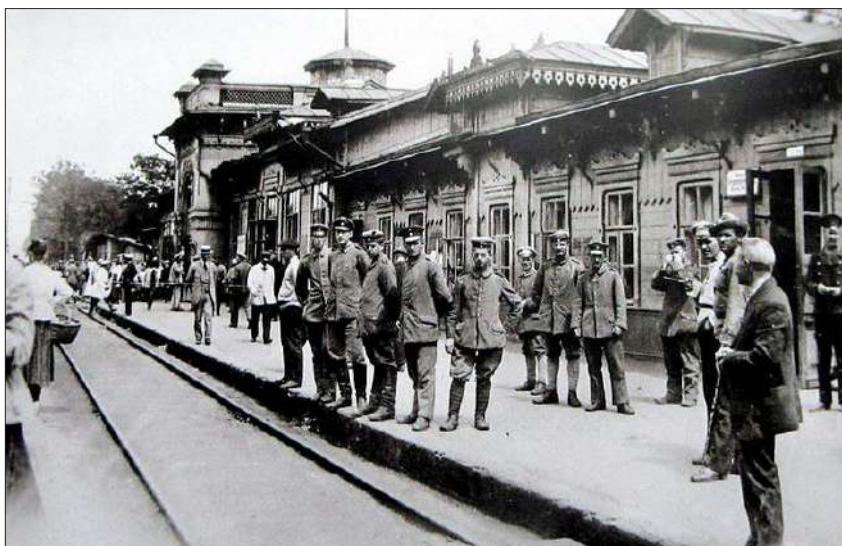
вступила у перестрілку з більшовицьким бронепоездом, а відступаючи, її команда розібрала рейки на південь від Якимівки. Проте, село все одно було зайнято «червоними». Вночі на південній околиці Мелітополя зав'язалася перестрілка між залізничною платформою «білих» і прибулим з Криму бронеавтомобілем.

Захоплення «дроздовцями» Мелітополя розсікло радянські сили в Таврії навпіл і позбавило їх головного опорного пункту. Більша частина «червоних» зосередилася на півночі і заході аж до Бердянська, менша відійшла на південь до Чонгару. З 400 феодосійських бійців Федька, що рушили з ним у похід на Мелітополь, до Криму повернулися лише 18 — решта загинула або розбіглася.

Вранці наступного дня, 18 квітня 1918 року, українська піхота, яка наступала з півночі, за підтримки бронепоездів і бронеавтомобілів розбила залишки більшовицьких військ десь вище станції Федорівка і о другій годині увійшла у місто (*Борис Монкевич помилявся, пишучи, що «запорожці» випередили «дроздовців»*). Слідом за українським прибув і німецький ешелон. Розбиті «червоні» втекли у приморські села Кирилівка та Степанівка, звідки судами евакуювалися у Темрюк.



*Екіпаж бронепізду «Свобода або смерть», 1918 р.*



*Мелітополь, вокзал, квітень 1918 р.*





*Німецький парад у Мелітополі, квітень 1918 р.*

Росіяни з українцями зустрілися без ентузіазму. Хоча Всеволод Петрів знайшов серед «дроздовців» однокашника за київським Кадетським корпусом, напруга висіла у повітрі увесь день. «Білі» відкрито глузували з українських солдат, влаштували мітинг, на якому виголошували промови проти більшовиків і «сепаратистів», роздавали у місті антиукраїнські листівки. Дроздовській жовчно писав:

«З українцями навпаки — відносини огидні: приставання зняти погони, бояться тільки битися — розгнuzдана банда, що намагається зачепити... Деякі були побиті — тоді заспокоїлися, хами, раби... Українці — до них одне презирство, як до ренегатів і розгнuzданих банд. Українці платять такою ж ненавистю».

Не менш відвертим був і Колтишев:

«Що ж стосується українців, ми їх просто не могли бачити. Їхня самостійність, безпринципність і навіть один тільки зовнішній вигляд викликали відразу і презирство».



*Мелітополь, міст через р. Молочна до Костянтинівки, поч. XX ст.*

Словами справа не обмежилася. Українці зірвали російський прапор, вивішений на будівлі мелітопольського вокзалу, ввечері в одному з міських ресторанів сталася масова бійка «запорожців» з «дроздовцями». Також Кримська група завадила «білим» вивезти з мелітопольської військово-промислової палати 300 тис. рублів. Німці прагнули дотримуватися нейтралітету. Хоч там як, нерви «дроздовців» здали першими, і вже 19 квітня 1918 року вони покинули Мелітополь і влаштувалися у сусідньому селі Костянтинівка.

Останню спробу порозумітися з «білими» росіянами здійснив Петрів:

«В дні 20-го довелося мені побувати і в штабі російського «добровольчого офіцерського відділу румунського фронту», як офіційно звали себе дроздівці — поїхав туди з наказу штабу групи поставити рішучу вимогу припинити безупинні реквізиції та репресії, які вживали пани «офіцери» в безглуздій жорстокості, перевищаючи навіть хорольську «Чека». Вислали до Дроздовського мене, бо там, мовляв «чинопочитання», а я справжній полковник генштабу.

Самого полковника Дроздовського я в штабі не застав. Він був десь у авангарді, що повільно посувався в бік Мелітополя. Я не міг собі з'ясувати, яким чином цього етнографічного українця — оскільки я його знав ще в 1906 році, коли він вернув раненим бойовим старшиною з війни та був порядним таки демократом, — штовхнуло до командування відділом «єдинонеделімським».

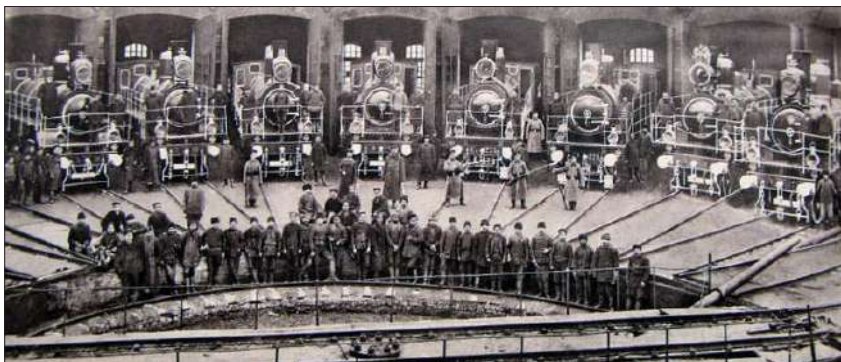
Штаб Дроздовського містився у величезному селі (назви не пам'ятаю) при шляху на Ногайськ, зараз же за річкою Вел. Токмак, ну і, як звичайно, в попівському будинку коло церкви. Над будинком триколор і георгіївський прапорець, ознака штабу армії.

Дуже своєрідне враження зробив на мене штаб: начальник штабу молодий підполковник генштабу, енергійний і чинний, і три старших ад'ютанти, все теж генштабовці, але при штабі чомусь і штук — п'ять-шість генералів різних ранг, які, не знаю, що там робили: якийсь «Гохкрігсрат», чи то для паради возять. У всякому разі всі вони брали діяльну участь в обговоренню всіх питань, страшенно перешкоджаючи начальникові штабу, який щодо «їх превосходітельств» тримався дуже ввічливо і коректно, але, здавалось, робив усе по своєму.

Від мене він відкараскався загальним виправданням, що вони, мовляв, лишень роблять те, що є неминучими вимогами війни, що німці примушують їх шанувати українську територію і народ, але що перехід їх через цю територію явище неминуче та що розправляються вони та знущаються на цій території лише над дезертирами і більшовиками, що, без сумніву, є лишень на користь Україні, але прецінь лишень сам начальник відділу може дати дефінітивну відповідь, а тому, чи не буду я ласкавий явитись завтра. Так і вернув я з нічим. Цікава дрібничка: пани генерали, що були у Дроздовського, величали його по батькові, а не начальником відділу».

Ну і що найцікавіше, про цю зустріч із неприхованою ненавистю згадавав і Колтишев, щоправда, не називаючи конкретних імен:

«Хто були вони, ті, хто шукав зустрічі з нашим Вождем? З їхніх же слів, сказаних Семьонову, вони були давні російські офіцери, один з яких колишній гвардієць і офіцер російського Генерального штабу [*мова саме про Петріва — авт.*], що 16 років прослужив вірою і правдою Росії! А тепер? Тепер тільки він пізнав свої старі помилки і, ставши вірним



*Мелітополь, депо, квітень 1918 р.*

сином самостійної і вільної України (служив при гетьмані), відкрито бореться проти ненависної йому Росії... З чисто російським прізвищем, хоча і з оселедцем на голові, він викликав у всіх відразу та бажання пустити йому кулю в лоба. Тільки присутність генерала Семьонова стримувала випадкових свідків цієї розмови від розправи з одним з явних зрадників Росії».



*Газета «Відродження»,  
20 квітня 1918 р.*

Чи варто говорити, що за таких настроїв обох сторін переговори закінчилися нічим? Більше того, на думку Дроздовського, половина офіцерів Петра Болбочана були вороже налаштовані до «української ідеї» і за першої ж нагоди готувалася залишити лави Кримської групи, яку «білі» інакше як «бандою» не назвали. Що ж, іронізував у мемуарах Монкевич, не залишили, незважаючи на неодноразові російські заклики?

Після відходу «дроздовців» Болбочан призначив комендантом Мелітополя харківського студента (у майбутньому — видатного письменника) Бориса Антоненка-Да-

видовича. Той залишив спогади про свою участь у поході.

«Доїхали до станції Мелітополь. І раптом — що таке? Бачимо триколірний прапор: білий, червоний, синій, — прапор білої гвардії. Виявляється, на день раніше перетнув нам дорогу загін генерала Щербачова [описка, мова йде про Дроздовського — авт.], який йшов на злуку з генералом Денікіним. Козаки повисакакували з вагонів, вивісили жовто-блакитний. З'явилася делегація Щербачова до Болбочана: «Для чого нам ворогувати? У нас спільний ворог — більшовики. Завтра вранці ми покидаємо станцію, і ви бере-те владу на себе». Викликає мене сотник:

— Пане Давидів! Вас кличе полковник Болбочан!

Полковник із своїм штабом перебував у першокласному вагоні цього ж ешелону. Доповідаю йому:

— Козак першого куреня першої сотні Давидів!

— Ви студент?

— Так!

— Так от, я роблю вас комендантом станції Мелітополь.

— Але я ж не старшина, а рядовик, і не знаю обов'язків коменданта.

— А зараз старшини на вагу золота... А любов до України підкаже вам ваші обов'язки. Видати пану Давидову нову шинель, шаблю і наган! Ідїть до російського коменданта станції приймати від нього комендатуру.

Іду. Мені неповних 19 років. Походжає поручик. Глянув на мене, здає телеграф (система Бодо, Морзе). Кажу:

— Давайте опис.

— Я принимал от большевиков без описи.

Через годину ешелон відходить. Я залишаюся один — представник війська Центральної Ради, всієї України».



*Борис Антоненко-Давидович, 1928 р.*

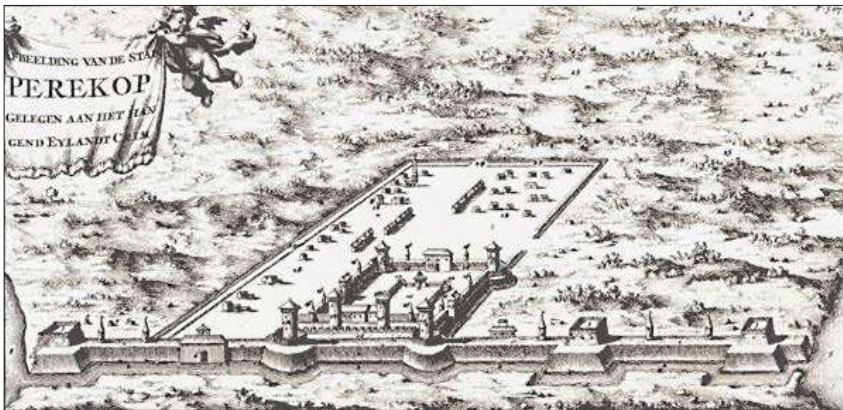
Авангард групи Болбочана рушив на Чонгар.

## РОЗДІЛ 4

# ШТУРМ ПЕРЕКОПУ

**Н**апередодні вирішальної битви за Перекоп сталася драма, що наклала кривавий відбиток на всі наступні події. 17 квітня 1918 року троє німців, що перебували на патрулюванні: старший лейтенант, ефрейтор і рядовий, — потрапили до більшовиків у полон і після допиту були розстріляні. Це «червоним» так не минулося.

На світанку 18 квітня німецька армія пішла на штурм Перекопу. Наступ мала очолити 217-а піхотна дивізія, але її в повному складі ще не вдалося перекинути до перешийку, тож основний тягар боїв звалила на себе Баварська кавалерійська дивізія з доданими до неї егерями. О 8 ранку чотири колони, в кожній з яких були кавалеристи і кулеметники, вийшли на позиції. Колона Штауфенберга наступала на північній ділянці перешийка, колона Шейрінга — на південній, через село Преображенка, головна колона Ашауера рухалася безпосередньо на Перекоп. Допоміжна колона попрямувала до північного берега Сиваша.



*Вітсен Н. План фортеці Перекоп, 1692 р.*

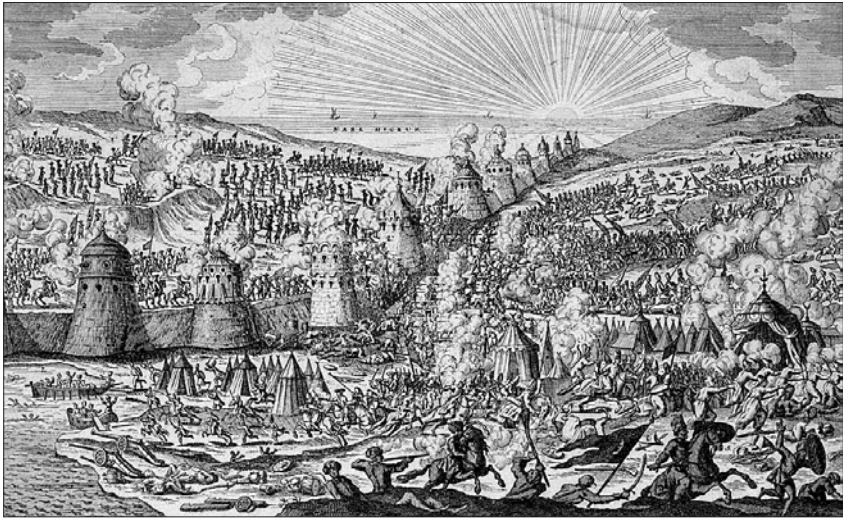


*1-й уланський полк Баварської дивізії на маневрах, 1909 р.*

Спроба взяти радянські позиції «з коліс» була зупинена кулеметним вогнем «червоних», тож перестрілка тривала до полудня. А опівдні, після масованого артобстрілу, коригованого з літаків, все три німецькі колони за підтримки бронеавтомобілів пішли на штурм. Ось як описував дії ударних груп спішених кавалеристів Ілля Сельвінський:

«Бій 18 квітня став зрозумілий всім і кожному, тому що плацдарм був невеликий і охоплював абсолютно рівну місцевість, що наочністю нагадує військово-польову п'ятиверстку... Спочатку степ здавався абсолютно безлюдним, аж раптом, наче з-під землі, виник цілий ланцюг касок. Недосяжний для прицільної стрільби, він рухався рівним строєм, потім розпався, перетворився на живий зигзаг. Степ, голий, як стіл, не давав укриття: ані ярка, ані горбка. Незабаром з'ясувалася тактика: передові, очевидно сапери, пробігши кілька кроків, лягали і тут же лопатками викопували ямки. Потім підхоплювалися, знову бігли і знову залягали, а задні користувалися ямками саперів».

До того моменту більшовицька артилерія, що розтратила свій боєзапас, перестала надавати підтримку піхоті та відійшла у тил. Бій на Перекопському валу пішов ледь не врукопашну. Одним з осередків опо-



*Бек Е. Перемога над кримськими татарами під Перекопом, 1736 р.*

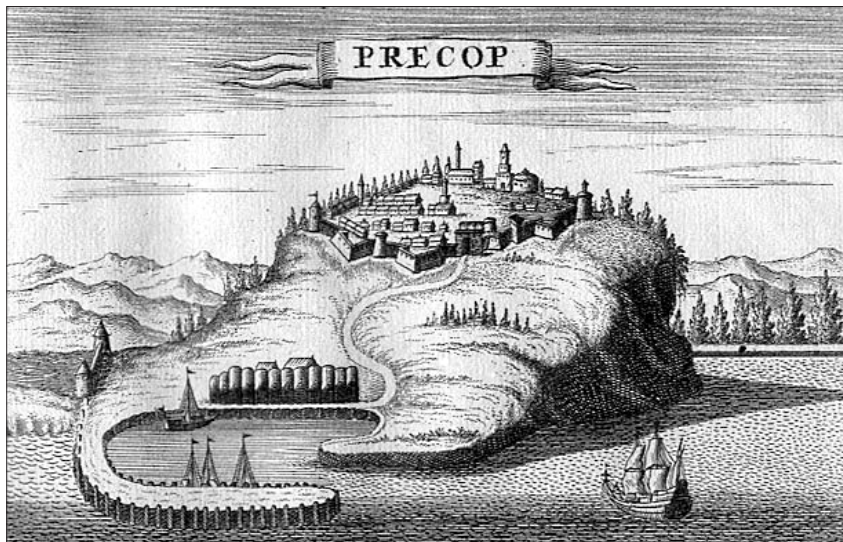
ру «червоних» стали позиції інтернаціоналістів. За словами китайсько-го історика Лю Юн-аня, що пізніше опитував свідків,

«у цьому бою китайці показали себе сміливими і стійкими солдатами революції. Атаку за атакою здійснювали озброєні до зубів німецькі ін-тервенти. Але не здригнувся нечисленний загін. По-східному, підібгав-ши ноги, сиділи китайці в окопах, а то і просто за якимось горбком і, акуратно розклавши перед собою боеприпаси, зосереджено, спокійно стріляли у наступаючих. Дисципліна у загоні була залізна. Наказ ко-мандира для китайців — священний закон. Без наказу жоден з них не залишив своєї позиції і бився до кінця. Багато з них склали свої голови на Перекопському валу, а пізніше — на Ішунських позиціях».

Проте німці, переважаючи числом і озброєнням, прорвали радян-ську оборону і до 6 вечора взяли Перекоп. Баварські кавалеристи втра-тили в тому бою 220 чоловік убитими і пораненими, егеря — 180. Втра-ти більшовиків були набагато більшими.

Крім того, баварські кавалеристи не брали полонених. Після захо-плення радянського штабу і виявлення там тіл своїх товаришів по служ-





Боденер Г. Перекоп, 1740 р.



Гейслер Х. Вид на Перекоп з боку Криму (фрагмент), 1799 р.



*Палдо А. Перекоп, 1803 р.*

бі, німці розстріляли всіх більшовиків, що потрапили їм у руки, і продовжували так робити надалі. Як зазначав полковник Йозеф фон Танштайн,

«Це викликало у ворога страшний переляк (особливо після битви під Перекопом), про що, власне, свідчили всі жителі. Раз розгромлені більшовики більше не зберуться з духом, щоб продовжувати опір».

Роберт Кош після операції похвалив Баварську дивізію за виявлену під час наступу «відвагу у боротьбі проти жорстокого, підступного супротивника» і поставив її за приклад всім іншим частинам. У листі дружині наступного дня він писав про більшовиків:

«Тож поразка під Перекопом, де баварці живого місця не залишили, хочеться сподіватися, нагнала на них такого страху, що вони ще довго не оговтаються».

Пізніше дивізії було наказано рухатися

«вперед до остаточного знищення цих сповнених ненависті банд, якими ми вважаємо не солдатами, а грабіжниками і вбивцями».

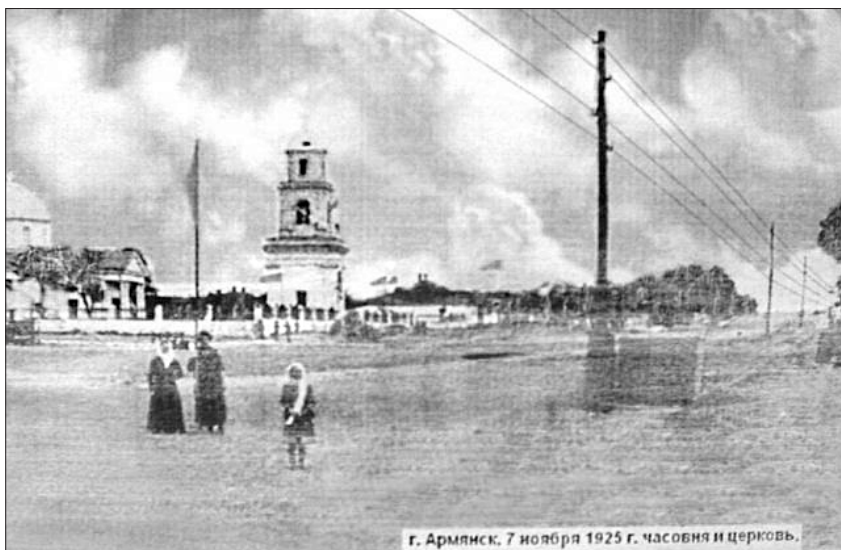
Увечері того ж 18 квітня з села Дюрмень (нині — Придорожнє) поблизу Джанкоя розбиті червоногвардійці надіслали у Севастополь телегра-



Шопен Й. Проходження Перекопу, 1838 р.

му про падіння Перекопу і неможливість обороняти погано укріплені Ішунські позиції. Організованого відходу радянських військ не сталося: кавалерія безладно відкочувалася манівцями до Сімферополя, заганняючи коней і сіючи паніку, евпаторійські червоногвардійці повернули до свого міста, інші ненадовго затрималися у Джанкої. Дисципліна стрімко падала, безупинно тривали мітинги. Розколовся Дніпровський червоногвардійський загін: вершники, артилеристи й кулеметники почали відступати на Севастополь, піхотинці — на Керч.

О 9 ранку 19 квітня 1918 року, вже не зустрічаючи опору, німецькі частини зайняли Армянськ. Прибулий до Джанкоя Іван Федько переконався у неминучому падінні міста і, наказавши зруйнувати залізничні колії та стрілки, а також знищити скупчені на вокзалі поїзди, відійшов з головними силами до станції Колай (нині — Азовське). Там залишки трьох феоодсійських загонів, кіннота та вцілілі червоногвардійці з-під Перекопу були об'єднані у «1-й Чорноморський революційний полк». На Сиваші Федько залишив лише невеликий заслін, покладаючись на замінований міст, а у Севастополь відправив марне прохання про допомогу людьми і бронев автомобілями. Увечері того ж 19, або, що вірогідніше, зранку 20 квітня німецька армія увійшла у Джанкою.



г. Армянськ. 7 ноября 1925 г. часовня и церковь.

*Армянськ, церква, 1925 р.*



*Ніколай Тубольцев —  
радянський комендант  
Джанкоя, 1917 р.*

Військово-революційний штаб у Севастополі віддав наказ про утворення Кримського Східного фронту на чолі з Федьком, у підпорядкування якого переходили всі підрозділи у Джанкої, Феодосії та Керчі. Новий командувач поставив перед військами завдання якомога довше утримувати німців у центрі півострова, щоб дати можливість Севастополю підготуватися до оборони. При фронті був створений революційний штаб з 15 осіб, що розпочав свою діяльність з такої відозви:

«У грізну годину боротьби пролетаріату і трудового селянства з жадібними хижакками капіталу, коли проти російської соціалістичної держави повстав чорний інтернаціонал

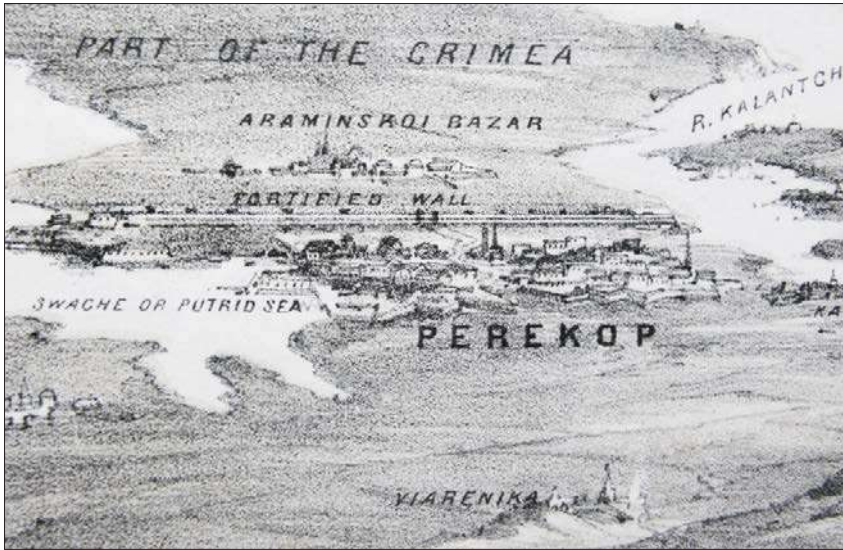


*Боссолі К. Перекоп (фрагмент), 1840-і рр.*

імперіалізму і повів запеклу боротьбу з революцією, вітчизняна гідра контрреволюції, що була причаїлася, знову підняла голову і зважилася завдати нашим товаришам, що борються на фронті, зрадницький удар у спину, аби внести сум'яття в ряди революційного пролетаріату. У таку важку для нас хвилину порятунку завоювань революції необхідні були найбільш нагальні та рішучі дії, і революційні війська суші і моря, робітники і селяни Феодосійського району утворили революційний штаб захисту Східного фронту з необмеженими повноваженнями».

20 квітня 1918 року у Сімферополі відбулася об'єднана нарада губерньського комітету більшовицької партії, радянського уряду та міської влади. Було прийнято рішення розпочати евакуацію столиці, а наявні у ній загони направити до Севастополя. Міста Криму одне за одним проголошувалися на облоговому стані. У цей же день Чорноморський флот направив радіограму німецькому командуванню:

«Позаяк російський Чорноморський флот і Таврійська республіка, складова частина Російської Федеративної Республіки, визнають Брест-



*Пакер Т. Пerekop на мапі Криму (фрагмент), 1855 р.*

ський договір, то ми просимо вас зупинити рух ваших військ на Крим і вказати, куди ми можемо послати наших делегатів, щоб шляхом особистих переговорів усунути непорозуміння та прийти до угоди».

Відповіді, наскільки ми можемо судити, не було. Все того ж 20 квітня свій пост покинув командир сімферопольських червоногвардійців Пауліс, а призначений замість нього А. Васільєв нарахував у казармах замість належних 800 бійців лише «50 п'яних бандитів». Увечері, не чекаючи результату боїв на півночі, радянський уряд Криму покинув Сімферополь. Менша частина керівництва тікала до Феодосії, більша — у Ялту. Обороняти Севастополь вирушили одиниці. Один з більшовицьких лідерів Ізмаїл Фірдевс так пояснював цю ситуацію:

«Чому ми не поїхали до Севастополя? По-перше, тому, що не було довіри до севастопольських робітників, бо ліві есери до останнього моменту були на їх чолі й користувалися авторитетом; по-друге, через певні розбіжності, що існували між Сімферополем та Севастополем».

З ранку 21 квітня 1918 року перегрупований 1-й Чорноморський полк за підтримки бронепоезда і артилерії пішов на штурм зайнятого німцями Джанкою. Спочатку несподівана атака мала успіх, але потім значно сильніший противник здійснив контрнатуп на флангах «червоних». Федька підвела слабка дисципліна підлеглих йому командирів: у потрібний момент резервного загону просто не виявилось на місці. Місто залишилося за німецькою армією, більшовицькі частини розташувалися навколо, вигравши для радянської влади ще добу. У цей же день німецький Генштаб видав коротку реляцію:

«Після подолання спротиву противника на Перекопі та Карт-Казачі [інша назва Ішунських позицій — авт.] наші війська відкрили шлях до Криму».



Ізмаїл Фірдевс, 1919 р.



Джанкой, будівництво залізничної станції, 1903 р.

Тим часом Чорноморський флот відправив німцям другу радіограму, так само марну:

«Не отримуючи відповіді на вчорашнє радіо і вважаючи, що триваюче просування німецьких та українських військ на територію Криму представляє порушення Брестського договору і загрожує безпеці флоту, флот буде змушений вжити заходів для забезпечення своєї безпеки».

А поки німці мовчали, з боку Чонгара до Криму наближалось українське військо.



## Розділ 5

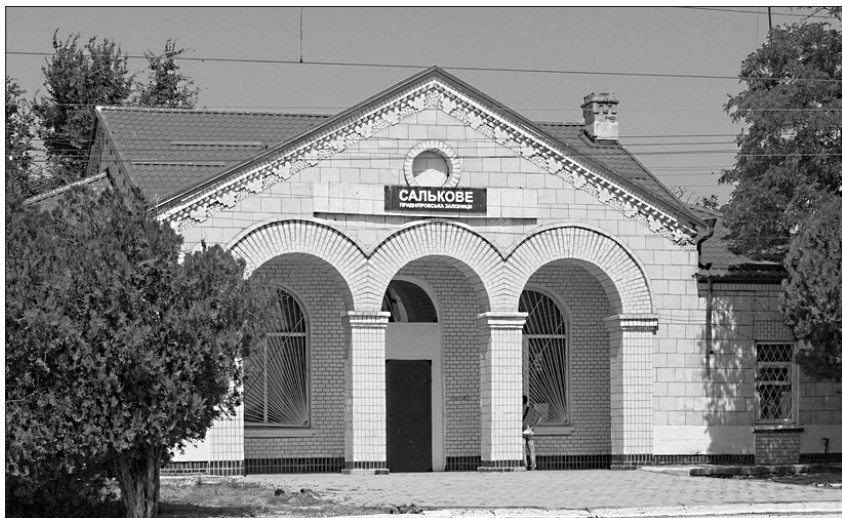
# ЧОНГАРСЬКИЙ БЛІЦКРИГ

Поки німецькі колони 18 квітня 1918 року штурмували Перекоп, на півдні від Мелітополя продовжували наступ українські частини. Після падіння міста єдиний «червоний» фронт у Північній Таврії розвалився: Всеволод Петрів писав, що весь простір між залізницею і морем «кишів дрібними перемішаними відділами». Петро Болбочан розумів, що якщо дати більшовикам можливість перегрупувати свої сили і зміцнитися за Чонгаром, взяття Сиваша стане набагато складнішим завданням. Тому поки основні сили Кримської групи облаштовувалися у місті, авангард з кінноти та піхоти на броневих автомобілях продовжив наступ на південь, буквально повиснувши на хвості відступаючих «червоних». Борис Монкевич писав про це:

«Їх метою було самим зайняти Сиваш до того моменту, поки ще більшовики встигнуть зайняти окопи і приготувитись до оборони. Тому всі зусилля наших авангардних частин були спрямовані на те, щоб відступаючого ворога відіпхнути в бік Азовського моря. З цією метою всі во-



*Пірі Реїс.  
Крим  
і навколишні  
землі, XVI ст.*



*Салькове, залізнична станція, 2012 р.*

рожі частини, які відступали до моря, залишено в спокою, натомість звернено всю увагу на відділи, які старалися пробитись до Сивашу, та перешкодити їм у тому».

У другій половині дня 18 квітня українські та німецькі підрозділи вступили у бій з «червоними», що займали позиції у Якимівці. Загони Івана Федька та Георгія Кочергіна були вщент розгромлені, при цьому був знищений і їхній бронепоезд, оснащений майданчиком з бомбометами. Уцілілі червоногвардійці, зібравши провіант, відступили до Новоолексіївки, а потім, гаком через Генічеськ, – до Сальківського перешийку, що з'єднує Чонгарський півострів з материком.

Хоча Монкевич і пише, що вся дорога на південь була вільною від ворога, а Кримській групі протистояли лише невеликі загони більшовиків, що «кидалися зі сторони в сторону», темп просування сповільнився. Найімовірніше, українсько-німецький авангард увечері 18 квітня наскочив на Сальківському перешийку на радянську лінію оборони, перед якою загін червоногвардійців під керівництвом Петра Грудачова розібрав залізничні колії. Ані тоді, ані вранці 19 квітня взяти позицію «з коліс» не вдалося. Але Федько, отримавши звістку про падіння



Меркатор Г. Тавріка Херсонесьська, 1641 р.

Армянська, залишив Чонгар та відбув зі своїми військами до Джанкою, так що або того ж, або вже наступного дня станція Салькове була взята і українські частини увійшли на Чонгарський півострів. Дізнавшись про це, Болбочан зранку 20 квітня 1918 року відправив з Мелітополя на південь всю піхоту, доручивши Петріву пізніше перегнати в Крим zostали ешелони.

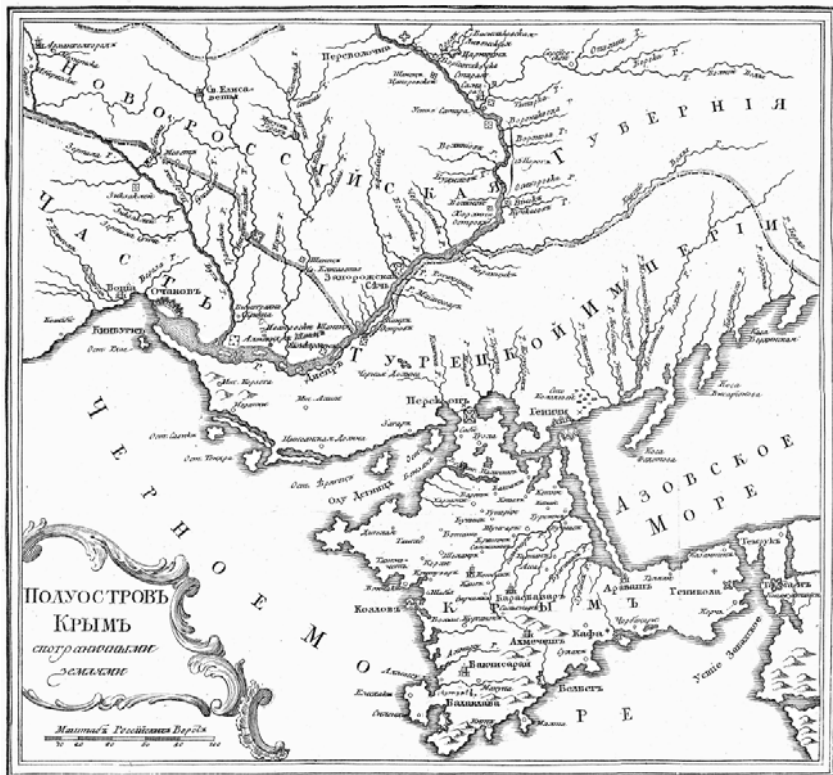
Але перед цим відбулася зустріч українського та німецького командувачів. Болбочан був змушений, як молодший за рангом, відкрити Роберту Кошу мету своєї експедиції і визнати його верховенство у разі проведення спільних операцій. Кош відмовляв Болбочана від прориву через Сиваш, пропонував йому дочекатися понтонів або взяти німецькі бронепоезди. Але той відмовився, оскільки прагнув досягти Севастополя першим, а крім того, зовсім не збирався штурмувати Чонгарські позиції «у лоба». За спогадами Монкевича,



*Невідомий. Крим, 1696 р.*

«Болбочан ще в Мелітополі був приготований на те, що йому прийдеться переправити через Сиваш ударну групу на човнах. З цієї метою взято з Мелітополя моторові човни, захоплені від більшовиків, які цілу до року лагодились, озброювались і приготувлялись до спуску».

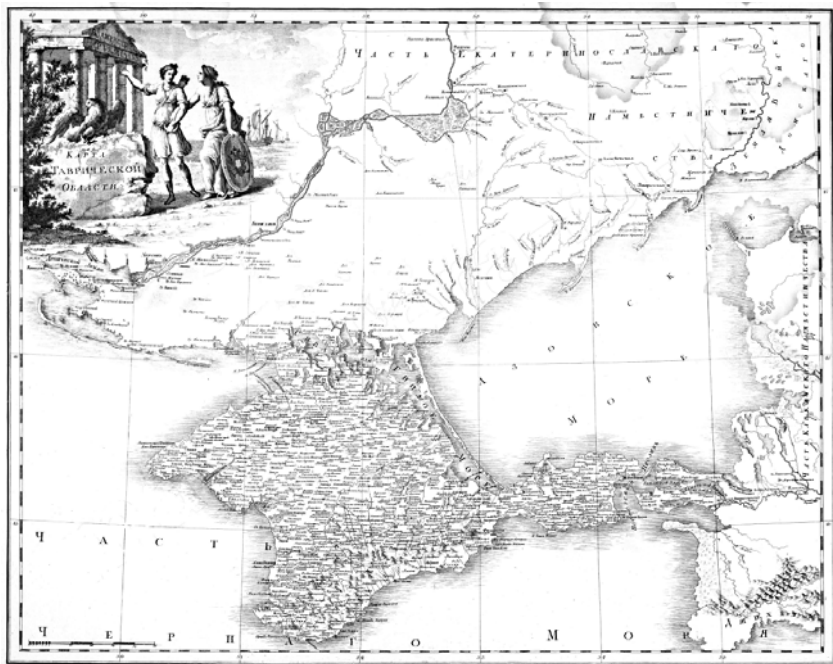
Однак головною зброєю українців були не катери, а дезінформація. Після взяття 15 квітня «дроздовцями» Якимівки телеграфне сполучення між Кримом і Таврією було перервано. Але на той час це було звичайною справою, так що у Сімферополі особливого значення обриву зв'язку не надали, вважаючи, що Мелітополь все ще тримається. Командири розгромлених загонів, що пробілися до Криму, не могли чітко окреслити стан справ і своїми неточними показаннями у штабі в Джанкої вносили ще більшу плутанину. В результаті ці загопи були визнані дезертирськими і відправлені до столиці для розформування і суду.



Невідомий. Півострів Крим з прикордонними землями, 1772–74 рр.

На Сиваській оборонній ділянці, зрозуміло, знали про прорив фронту під Мелітополем, але «червоні» не були свідомі масштабу катастрофи, що їх спіткала, і вже точно не очікували побачити українців на Чонгарі так скоро. До того всього Кримська група захопила у полон одного штабного більшовика, який знав шифри. Тепер кілька разів на день Болбочан відправляв до Сімферополя туманні донесення, що, мовляв, фронт перед Сивашем прорваний, але «радянські» частини відходять у порядку, зберігши навіть бронепоезди. Як писав Монкевич:

«Не маючи других відомостей, «Штаб Оборони Кримської Республіки» мусів цьому вірити, хоч увесь час категорично вимагав подробиць.



*Вільбрехт А. Карта Таврійської області, 1792 р.*

Болбочан у таких разях перервав розмову і цим ще більш збивав з пантелику Штаб Оборони, який не знав чи вірити цьому донесенню, чи ні. Поїхати назустріч відступаючим ніхто не хотів після того, як одна група відважних виїхала з Сиваша для відшукання штабу армії і налагодження зв'язку з ним — не повернулася і не давала досі жадної відомості».

Більш того, згадував Петрів, більшовицьке командування навіть віддавало суворі накази Болбочану відходити організовано і очищати тили від «бандитів, які в декількох місцях зіпсували залізницю».

У ніч з 20 на 21 квітня 1918 року головні сили Кримської групи зосредилися у Новоолексіївці, а авангардні частини, пройшовши весь Чонгарський півострів, вийшли до передових радянських позицій, місцями маскуючись, а місцями видаючи себе за відступаючих більшовиків. Завдяки цьому вдалося оглянути «червоні» укріплення і намітити марш-



Люфман І. Крим, 1823 р.

рут десантів. Оскільки полк Федька готувався до контратаки на Джанкой, міст через Сиваш захищала лише невелика залога. Однак і цього було цілком достатньо для оборони, позаяк опори мосту «червоні» планували замінувати.

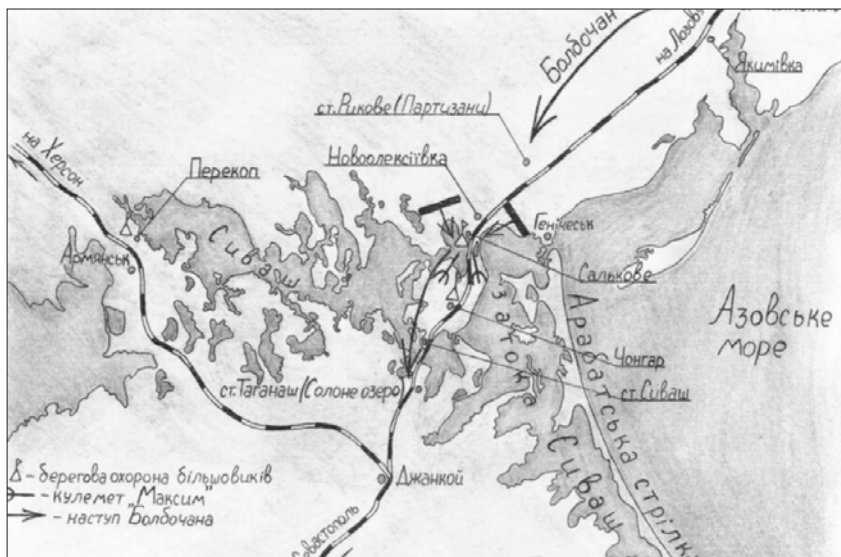
Ранком 21 квітня ситуація загострилася. За спогадами Никифора Авраменка, у досвітньому тумані українські козаки помітили початок мінування мосту (це робили чотири червоногвардійця на чолі з Леонідом Литуненком) і відкрили по мосту «шрапнельний і кулеметний вогонь». Перестрілка тривала цілий день. Тим часом Болбочан змінив попередній план штурму Сиваша: замість десанту з катерів він вирішив зненацька захопити міст за допомогою залізничної дрезини.

Керувати цією операцією був призначений командир першої сотні Запорізького полку Петро Зілинський-Содоль, який вже заслужив репутацію «найвідважнішого з хоробрих». Відібравши 20 «добрих козаків», озброєних ручними кулеметами, він дрезиною пізно вночі з 21 на 22 квітня проскочив радянські передмостові укріплення та в'їхав на міст. За ним на повному ходу рухалися два бронепоезди, керовані Семеном Лощенком і Павлом Шандруком.



Петро Зілінський,  
1920-і рр.

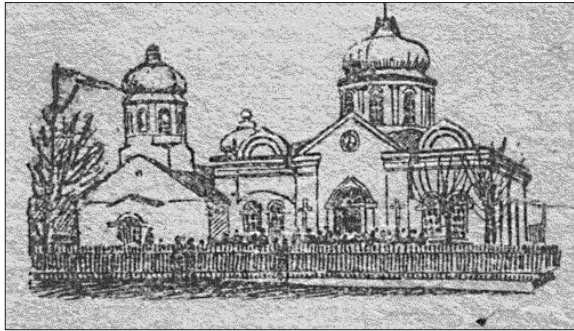
На кримському боці більшовики почули перестрілку бронепоездів з передовими заставами і відкрили загороджувальний вогонь з гармат по мосту, але саме у цей момент бійці Зілінського досягли берега, закидавши артилеристів ручними гранатами. Панцерні поїзди гарматно-кулеметним вогнем підтримали атаку. Привезена у вагонах піхота вибила більшовиків з окопів і відразу ж стала облаштовувати їх на випадок контрнаступу. «Червоні» побігли. Паніка була настільки сильною, що відступаючі більшовики з двох мін зуміли підірвати тільки одну, та й ту не дуже вдало. Другу міну українці вчасно скинули у воду. З групи Зілінського не загинув жоден вояк. За Монкевичем,



Монкевич Б. Схема Б — прорив Болбочана через Чонгар, квітень 1918 р.  
На мапі анахронізм — у 1918 р. залізниця Джанкой-Перекоп  
ще не була добудована



Таганаш,  
церква, 1952 р.



«Болбочан поставив у той час на другому кінці мосту батарею і наказав стріляти на випадок протинаступу. Разом з тим дав наказ переправляти частинам групи на другий бік. Для того, що залізничний шлях на мості був поповнений вибухом міни, козаки просто на руках через міст і греблю почали переносити кулемети, вози, гармати. Спішно пересувалась піхота, кіннота і на ранок позиції на лінії ст. Таганаш були закріплені за українським військом».

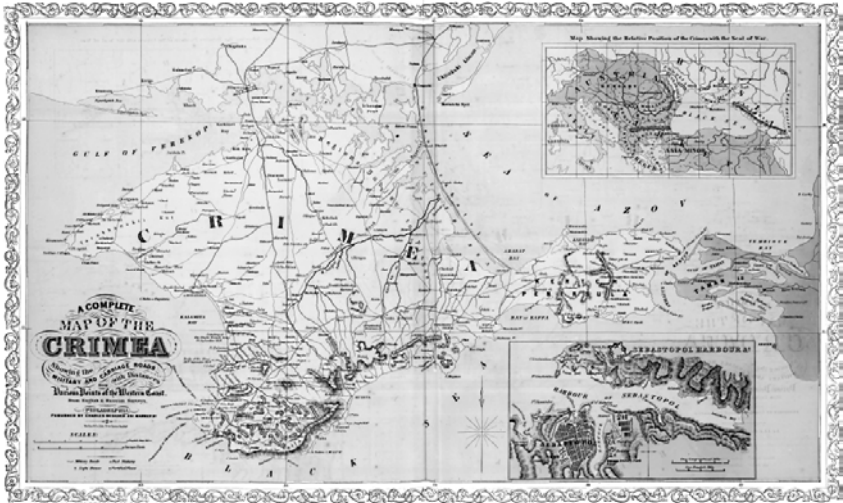
Наспів організована спроба резерву «червоних» відбити Таганаш (нині — *Солоне Озеро*) у Кримської групи не увінчалася успіхом, і вранці 22 квітня 1918 року Болбочан твердо стояв на кримській землі. Невелика група більшовиків потрапила у полон, було захоплено 30 кулеметів, багато гвинтівків і половину артилерійської батареї з кіннями.

Події того дня (і ночі) коротко підсумував у своїх спогадах інший учасник штурму Чонгара Петро Дяченко:

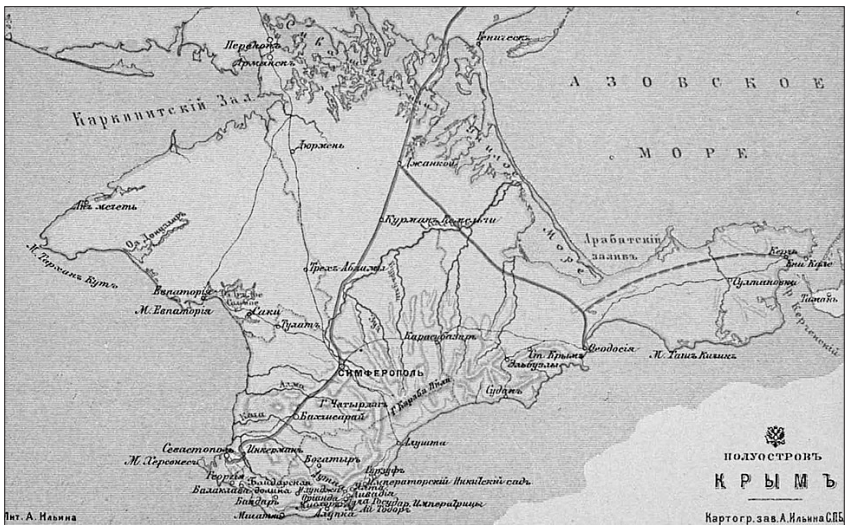
«21 квітня передові частини запорожців наблизилися до Сиваського залізничного мосту, який на світанку другого дня несподівано зайняла 1-ша сотня під командою сотника Зілинського. Кінна сотня брала чинну участь у наступі на Джанкой».

Упродовж того ж 22 квітня нарком закордонних справ Росії Георгій Чічерін надіслав до Берліна ноту протесту:

«Просування в Крим є суттєвим порушенням Брестського миру, позаяк є вторгненням у межі Радянської Республіки. Вторгнення загрожує на-



Мітчелл С. Повна карта Криму, 1859 р.



Ільїн А. Півострів Крим, 1902 р.

шому Чорноморському флоту, що може повести до зіткнень, викликаних інтересами самозбереження флоту. Народний комісар закордонних справ сподівається, що подальше просування військ у Криму буде припинено, і просить німецький уряд повідомити негайно про подальше».

Тим часом Болбочан наказав наступати на Джанкой наявними силами, не чекаючи переправи через пошкоджений міст інших частин. З Таганаша він телеграфом зв'язався з Кошем і поінформував його про свій успіх. Той, не повіривши, відправив бронепоезд для оцінки ситуації, а сам наказав Болбочану залишатися на зайнятих позиціях. Але Болбочан відповів відмовою і не пропустив німецький бронепоезд через Сиваш. Німці, в свою чергу, спробували затримати у Мелітополі ешелони Петріва, однак безуспішно. Це був перший, але не останній українсько-німецький конфлікт в Криму.

У всякому разі Кримська група рушила вперед і до вечора 22 квітня 1918 року, розбивши під містом більшовицький заслін, увійшла у зайнятий німцями Джанкой.

## Розділ 6

# МАРШ НА СІМФЕРОПОЛЬ

**З**устріч українських та німецьких військ у Джанкої 22 квітня 1918 року важко було назвати безхмарною. Кайзерівські потяги відтиснули ешелони Всеволода Петріва у незручний для вивантаження закуток, заблокували паротяги, а щойно прибулий Роберт Кош прямо заявив, що не допустить подальшого просування Кримської групи на південь. Чимало шкоди українсько-німецьким стосункам заподіяв перекладач Отто Кірхнер, колишній видавець з Петербургу (*до речі, після війни саме він у Берліні видав мемуари Міхаїла Дроздовського*), а на той час поручник при штабі Коша, що виявився українофобом.



*Джанкой, вокзал, 1910 р.*

Щоб прояснити ситуацію, Петрів рушив до Олександра Натієва, що також щойно прибув до Джанкоя. Той розкрив кінцеву мету всієї операції — захоплення Чорноморського флоту всупереч німецькому намагання «просто окупувати, а може й анексувати Крим». Після цього на імпровізованому мітингу на вокзалі Петрів мав розмову із рядовими бійцями. Ось як він передає її у своїх спогадах:

«Батьку! а чого ж то ми у татарську землю ліземо? Чи то нас звали? А чи то наша, своя, під доброю охороною? Чи, мабуть, у нас війська за багато, а землі замало?

Відповідаю повагом: «По-перше, хлопче, товаришу, не треба отаманові у поході у тавлинку заглядати, коли не просять і не звуть, по-друге, мабуть, знаєш, що на Крим і Севастополь, а в Севастополі Чорноморська фльота, по-третє, мабуть, скажеш, кому ця фльота належить?»

«Українська!», — гудять довкруги гайдамацькі голоси.

— Авжеж! Ну, зрозуміли?!

— Добре, батьку, підемо! Здобудемо!

Хлопці йдуть до возів, і вози гудуть розмовами та піснями».

Поки йшло вивантаження, Петрів розшукав одного з членів кримськотатарського Курултаю, що переховувався від більшовицьких репресій під Джанкоєм. Разом вони склали заклик до кримців братися за шаблі та приставати до кінноти Кримської групи. За спогадами Петра Дяченка, лише до його кінної сотні (у складі 2-го Запорізького пішого полку) прилучилося 50 кримських татар з кіннями та зброєю. Як писав Петрів,

«За декілька годин вже перша стежа татарська, в своїх червоних, круглих, тріхи кудлатих шапках, з червоним дашком та півмісяцем замість кокарди, везе купу гайдамацьких закликів на татарській та



*Петро Дяченко, 1930-і рр.*



*Микола Письменний,  
ад'ютант  
Петра Болбочана  
з жовтня 1918 р.*

українській мові, щоби будити аули та українські села Криму гаслами боротьби за свою землю, за свою волю, за правду».

Паралельно українські та німецькі командири готувалися до подальшого просування у глиб Криму. Кош скерував Баварську кавалерійську дивізію у напрямку Феодосії, а 217-а піхотна та 15-а дивізія ландверу мали наступати на Сімферополь. Так само Петро Болбочан виділив зі складу Запорізького полку 4-й курінь з бронепоїздом Семена Лощенка та кілька сотень кавалеристів для походу на Феодосію, ще частину кінноти — для наступу на Євпаторію, а головні сили при бронепоїзді Павла Шандрука вирушали на столицю Криму. Щоправда, у своїх спогадах Петрів стверджував, що кінні гайдамацькі загони на фе-

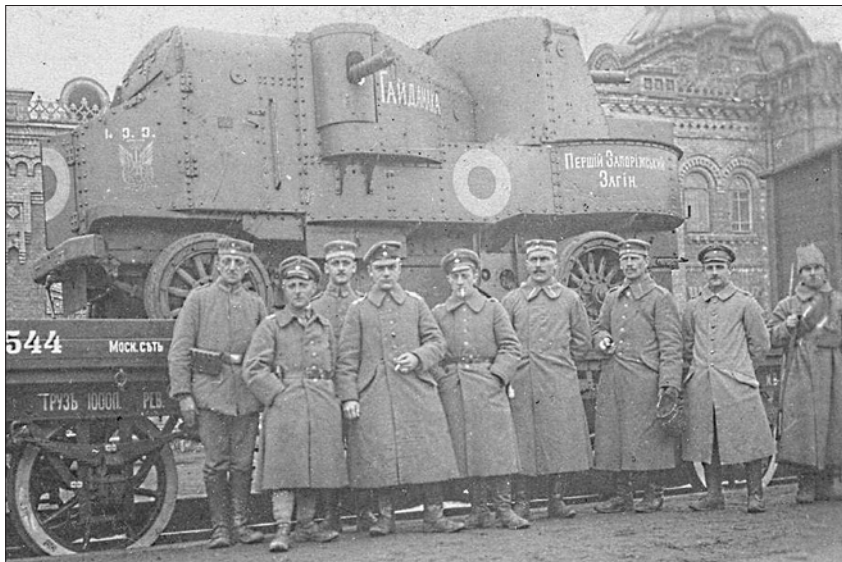


*Боссолі К. Степ між Перекопом та Сімферополем, 1840-і рр.*

одосійському напрямку діяли не «всерйоз», а виключно з метою замаскувати рух головних сил у гори.

Того ж 22 квітня 1918 року німецькі кавалеристи на одному ешелоні з одним бронепоездом першими розпочали рух на Феодосію, але на станції Колай (нині — Азовське) наштовхнулися на добре підготовлену оборону 1-го Чорноморського революційного полку Івана Федька, яку не змогли подолати «з коліс» і були змушені на кілька днів призупинити наступ.

Тим часом кінні сотні Петріва вийшли у напрямку Султан-Базару (нині — не існує), до якого наступного дня зранку мав бути перекинутий весь гайдамацький полк. Передові ж роз'їзди мали розвідати шлях на Зую. Вже у темряві останні українські частини покинули Джанкою, окрім екіпажів гайдамацьких броневих автомобілів, які так і не вдалося розвантажити. Ранком 23 квітня 1918 року через Курман (тимчасово — Красногвардійське) Петрів дістався Султан-Базару і розмістив свої підрозділи навколо села. Там він зібрав також більшовицьких полонених,



Броневий автомобіль «Гайдака» Окремої Запорізької дивізії на залізничній платформі у Києві, березень 1918 р.

яких захопили вночі його роз'їзди на шляхах та в окрузі, і передав варті з кримців.

Головні ж сили Болбочана рухалися безпосередньо на Сімферополь. Авангард на вантажівках під прикриттям броневих автомобілів з причепленими гарматами просувався шосейною дорогою, головні сили їхали ешелонами слідом за бронепоездом Шандрука. За наказом останнього на кілометр попереду паротяга рухалася залізнична дрезина, щоб забезпечити ешелони від засідок чи мінування. Ще на Чонгарі Шандрук отримав від Болбочана два великих синьо-жовтих прапора, якими прикрасив свій бронепоезд. За словами Бориса Монкевича,

«Це був майже тріумфальний похід. Учасники цього походу на ціле життя не забудуть його. Ешелони з Запоріжцями помалу посувалися вгору. Козаки співали пісні, а дута оркестра виграла марші. Коли б задивитися з боку на ці ешелони, то вони скоріш були б подібні на якийсь весільний поїзд. Ніхто не думав про ті бої і ту небезпеку, яка жде їх у майбутньому. Відродження природи, а разом з тим і відродження власної батьківщини, вносили в душу кожного старшини і козака такий запал і таку безпечність, що для нього все інше вже не грало ролі. Ворог не робив майже жадного спротиву та і не мав він великих сил в цьому напрямку».



*Сарабуз, вокзал, кін. XIX ст.*





*Зуя, Свято-Нікольський храм, поч. ХХ ст.*

Надвечір того ж таки 23 квітня Кримська група, вибивши «червону» залогу, зайняла Сарабуз (*нині — Гвардійське*). Тут отримано відомості, що з Сімферополя на північ рушив загін матросів з 500 осіб на трьох бронепоездах. Болбочан вишикував свої сили у бойові порядки та подався назустріч ворогові. Більшовики спробували атакувати «у лоба», але зустрічним вогнем були зупинені. А побачивши, що українські частини беруть їх у кліщі, відступили назад до Сімферополя, розібравши за собою колію. Тим часом з тилу наблизилася «червона» кавалерія, але й вона після короткої перестрілки відійшла ні з чим.

За основними силами з кількогодінним інтервалом просувалися частини Петрівки. Поблизу Кара-Кіату (*нині — Грушеве*) його гайдамаки повернули вбік і удосвіта 24 квітня 1918 року прибули в Зую. Кінно-гірський гарматний дивізіон рушив на Карасу-Базар (*нині — Білогірськ*) на з'єднання з тими частинами, що вже йшли на Феодосію з Джанкою, але невдовзі повернувся та долучився до гордієнківського полку.

Увечері все того ж 23 квітня із Сак до Сімферополя евакуювався поїзд із євпаторійськими революціонерами. Зв'язавшись телефоном із Са-



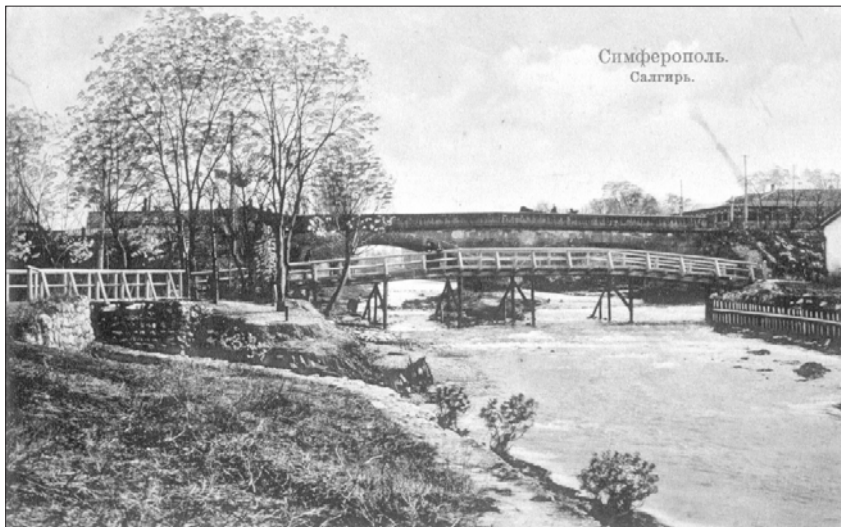
*Іларіон Сесь, 1920-і рр.*

рабузом, вони дізналися, що через станцію йде відступ червоногвардійців, тому проїхати важко, але можливо. Насправді містечко вже було зайнято українськими військами, тому пасажирів поїзда потрапили у полон до Болбочана.

Ранком 24 квітня 1918 року Кримська група перейшла у новий наступ на Сімферополь двома шляхами: шосе та залізницею. О 10-й ранку запорізька піхота на автомобілях увірвалася у місто, першим загоном командував сотник Іларіон Сесь. Нечисленна червоногвардійська залога розпорошилася без спротиву, населення поховалося, міський штаб оборони потрапив у полон. До рук українського війська

потрапила скарбниця з чималою сумою грошей та великою кількістю срібних виробів, все листування, документи, проекти, мапи. Паралельно вокзал був захоплений бронепоездом Шандрука. Ось як він сам опишував ті події:

«Коли наш бронепоезд наблизився до Сімферополя, мешканці прилеглих до станції будинків кричали нам, що міст через Салгир замінено. Будинки закривали дорогу, що вела до станції, більш ніж на два кілометри. Ми уважніше придивилися до моста і переконалися, що — як не дивно — ніхто його не захищає, також немає ніяких слідів мінування. Оглянувши станцію позаду будинків, ми побачили справжній бронепоезд під парою та людей, що бігали поруч. Моя артилерія та команда кулеметників були готові відкрити вогонь без наказу, оскільки більшовики були готові стріляти, і тоді доля нашого бронепоезда могла бути вирішена за частку секунди. Коли наш бронепоезд перетнув криву, так що наш кулемет був у зоні досягання, ми зробили декілька черг пострілів, але бронепоезд червоних не відповів. Ми продовжували просуватися вперед, і тоді «червоний» поїзд залишив станцію на повній швидкості, а моряки почали вскакувати на ходу. Ми зупинилися на станції на декілька хвилин, і я залишив там взвод козаків з двома кулеметами».



*Сімферополь, міст через Салгірь, поч. XX ст.*

За дві години до кримської столиці прибули головні українські сили. Місто було обложене щільним кордоном, всередині почалося буквально полювання на більшовиків. Захоплення Сімферополя сталося настільки несподівано, що у Севастополі про це нічого не знали і підтримували зі столицею телеграфний зв'язок ще чотири години. З перехоплених повідомлень було видно, що тамтешні керівники втратили надію на успішну оборону. У самому Севастополі більшовикам довелося ділитися владою із меншовикам та есерам. Ті, у свою чергу, не бажали виводити в море Чорноморський флот і навіть розглядали можливість окремої капітуляції перед українцями. Нарешті, для оборони уже захопленого Болбочаном Сімферополя був направлений спеціальний комісар, якого українці взяли у полон під містом. За Монкевичем,

«Він ніяк не міг зрозуміти, що сталося. Спочатку вважав, що з ним жартують, а потім рішив, що залога Сімферополя збунтувалась проти радянської влади і тому став погрожувати репресіями; все одразу зрозумів тоді аж, коли його привели в штаб групи».

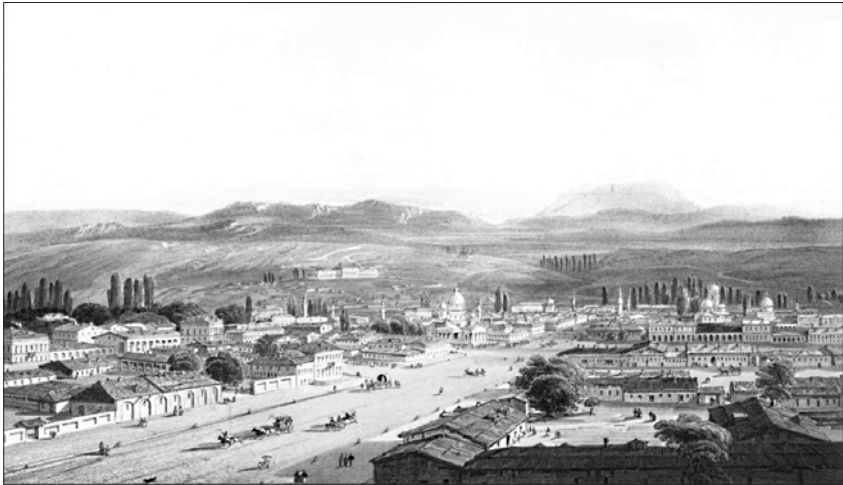


*Палдо А. Сімферополь, 1803 р.*

Після підходу головних українських сил до Сімферополя бронепоезд Шандрука поїхав на південь до станції Булганак (нині – Чистенька), по дорозі його здалеку безуспішно обстріляла артилерія «червоних». На тамтешніх пагорбах Шандрук звелів команді облаштувати військовий табір, а сам на дрезині повернувся до Сімферополя.

Тим часом Петрів у Зуї сформував з 200 охочих кримських татар два кінних підрозділи:

«Призначаю Андрієнка з 10 кадровими гайдамаками і зі старшинами взяти татарський загін під оруду. Андрієнко радо одягає на чубату голову татарську баранячу шапку, порядкує татарів і просить дати йому «смертників» як опору татарському кримському чамбулові імені Тугай Бея, як він хоче його охрестити «для історичного реваншу». Але татари все себе називають «ескадронцями», так що «історична назва» так і не прийнялася. Коло одинадятої години чамбул був готовий — дві сотні та наші скоростріли «Максима», попереду наші старшини, коло кожного татарин-перекладач, у Андрієнка готов уже і штаб і зв'язкові, ну словом маленька копія Гордієнківців, коли їх було ще мало».



*Боссолі К. Сімферополь, 1856 р.*

Всі разом після надзвичайно важкого денного переходу (іноді гармати доводилося спускати на руках) дісталися Мамут-Султана (*нині — Добре*), де до полку приєдналися дві сотні турків, полонених росіянами під час Першої світової війни.

Передовий українсько-кримськотатарський загін («чамбул») сотника Андрієнка рушив далі — до витoku річки Кача. Завдяки напливу місцевих добровольців він вже нараховував 350 осіб і готувався до взяття Бахчисарая. Ще одну сотню гайдамаків з двома гарматами і двома кулеметами Петрів поставив заслоном на шляху до Алушти під Козьмо-Даміанівським монастирем.

Українські війська міцно утримували Крим.

## Розділ 7

# АНТИРАДЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ (ПІВДЕННИЙ БЕРЕГ)

**18** квітня 1918 року стало днем не тільки німецького штурму Перекопу, а й початку загальнокримського антирадянського повстання, в якому взяли участь найрізноманітніші політичні сили. Але його головним рушієм були кримські татари, для яких воно миттєво переросло у «народну війну».

Підготовка до виступу розпочалася за 15–20 днів до падіння більшовицької влади. Поручик Мухтар Хайретдінов, що разом із однодумцями переховувався у селі Кучук-Узень (нині — Малорічінське), розгорнув антирадянську агітацію. Пізніше він розказував:

«Населення потроху стало приходити до тям та організовуватися... Щодо народу, то він не забув завданої йому кривди і жадав помсти».



*Палдо А. Кучук-Узень, 1803 р.*



Невідомий. Капсихор, 1843 р.

Майбутні повстанці вели роботу серед жителів сіл Південного берегу, намагаючись залучити на свій бік також і російських офіцерів. Були встановлені контакти із кількома великими містами. Штабс-ротмістр Селім Муфті-заде, що тимчасово виконував роль військового провідника, пропонував, не гаючи часу, зайняти Сімферополь, але Хайретдінов переконав його не виступати до моменту німецького вторгнення.

Першим повстав південний схід Криму. Вже 18 квітня кримці сіл Капсихор (нині — Морське) та Кутлак (нині — Веселе) в районі Судака розгромили невеличкий загін матросів, що рухався з Ялти до Феодосії. Наступного дня у самій Феодосії підняли повстання спілки робітників-металістів та «увечных воинов» — ветеранів Першої світової війни. Повсталі швидко опанували ключові позиції у місті та роззброїли тамтешню Червону гвардію. Втім, матроси з есмінців «Фідонісі», «Прозітельний» та «Звонкій» за підтримки корабельної артилерії протягом другої половини дня захопили місто, бої розгорнулися навіть у картинній галереї Івана Айвазовського. Повстанців добивали вже по квартирах. Того ж дня влада у місті перейшла від міської ради до рук щойно створеного надзвичайного органу влади — Ради п'яти. З 20 квітня феодосійські більшовики почали формувати та розсилати загони для боротьби із повстанцями поза містом (див. Розділ 9).



*Гросс Ф. Кутузовський фонтан (с. Шуми), 1856 р.*

Успішніше йшли справи на Південному березі Криму. Вцілілі після радянського терору ескадронці та російські офіцери, що переховувалися у горах, спускалися у населені пункти і очолювали виступи жителів. Протягом 19–21 квітня 1918 року кримські татари опанували Алушту, Гурзуф та села Кучук-Узень, Корбекуль (нині — Ізобільне), Шуми (Верхня Кутузовка), Демерджи (Лучисте), Біюк-Ламбат (Малий Маяк), Кизилташ (Краснокам'янка), Коуш (Шовковичне, нині не існує), Улу-Сала (Синапне), Шури (Кудрине). Пізніше кримськотатарська влада поширилася на деякі міста Східного Криму (див. Розділ 9). Центром повстання стала Алушта, зайнята 21 квітня.

Ступінь організації кримців змусив російського князя Владіміра Оболенського — одного з очевидців, що тоді мешкав у Біюк-Ламбаті, замислитися:

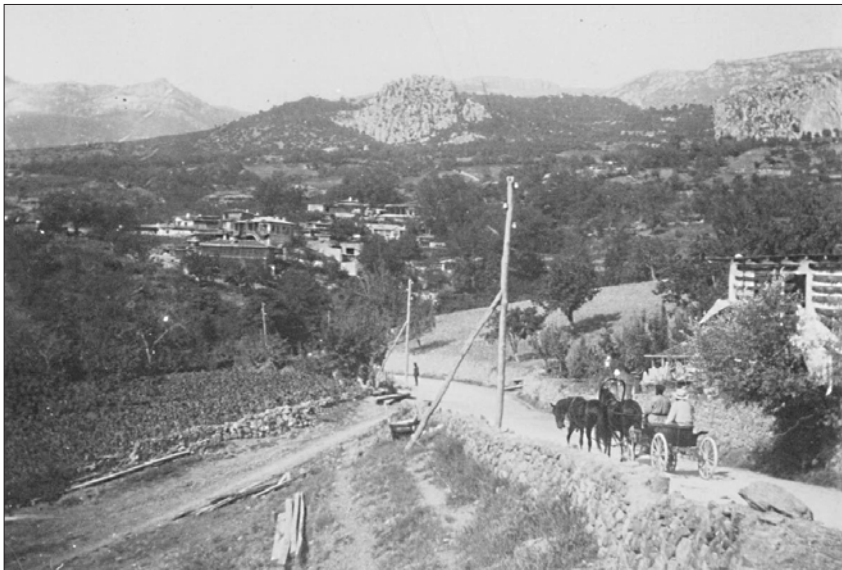
«Адже якщо німці дійсно у Сімферополі, то завтра або післязавтра вони будуть на Південному березі та займуть взагалі весь Крим без опору. Навіщо ж за таких умов татарам було влаштовувати повстання, яке до



приходу німців могло коштувати чималої крові? Згодом, познайомившись з політикою німців у Криму, я зрозумів, що це повстання було справою рук німецького штабу. Німцям, які прагнули створити з Криму самостійну мусульманську державу, що знаходилася би у сфері їхнього впливу, потрібно було, щоб татарське населення проявило активність і нібито саме звільнило себе від «російського», тобто більшовицького ярма. З переможного повстання, природно, виник би татарський національний уряд, і німці робили б вигляд, що лише підтримують владу, висунуту самим народом. Ймовірно ці міркування змусили їх вичікувати у Сімферополі результатів татарського повстання».

Як стверджував Джафер Сейдамет, щоправда, дещо пізніше,

«вступивши до Криму, німці застали тут не лише татарські військові сили, котрі майже всюди йшли у авангарді німецької армії проти більшовиків, але й татарські організації навіть у маленьких селах, де їх вівтали національними прапорами».



*Біюк-Ламбат, поч. XX ст.*

Сам Сейдамет не брав участі у повстанні, перебуваючи у Туреччині, але від його імені самочинно діяли деякі агітатори, поширюючи чутки про його висадку в Криму «із сильним військом». Про зустріч кримської делегації з німецькими та українськими представниками в Катеринославі на початку квітня ми вже згадували (*див. Розділ 1*). Про взаємодію Кримської групи з місцевим населенням писали всі українські учасники походу.

Радянський уряд Криму, що ввечері 20 квітня 1918 року прибув до Ялти, був зовсім прохолодно прийнятий місцевою радою — в обидва боки лунали закиди в «зраді» та «заколоті». Позаяк корабель із Севастополя за ними не прибув, народні комісари вирішили їхати у Феодосію вздовж берега. Вранці 21 квітня вони зателефонували до Алушти, де місцевий начальник міліції підтвердив, що у місті все спокійно (у цей момент він під дулом револьвера вже приєднався до повстанців). Урядовці їхали трьома автомобілями, і під Біюк-Ламбатом потрапили у заздалегідь підготовлену пастку. Всіх їх заарештували та відвезли до Алушти.

Там же в ніч з 21 на 22 квітня був утворений повстанський штаб, який очолив Муфті-заде. Зранку новий командувач віддав наказ наступати на Ялту. Повстанський загін (70–80 ескадронців та певна кількість



*Боссолі К. Вид Ялти, 1856 р.*

жителів навколишніх сіл) протягом дня захопив узбережжя аж до Нікити, але далі не пройшов.

В самій Ялті тим часом зосередилися такі «червоні» сили: «соціалістичний загін» з колишніх місцевих політв'язнів на чолі з Борисом Жаданівським (150 осіб), прибулий з-під Перекопу загін одеських анархістів Макара Чижикова, колишнього коменданта Очакова (350 осіб), та місцеві червоногвардійці матроса Івана Басова (200 осіб), — зібрані в «Ялтинську армію» чисельністю у 700 бійців. О 3 годині ранку 23 квітня до Ялти прибув з Севастополя міноносець «Гаджибей» із запасом зброї та десантом.



*Макар Чижиков, 1918 р.*

На світанку того ж дня під Масандрою матроси та ялтинські червоногвардійці кулеметним вогнем зупинили і розсіяли кримськотатарські сили. Бійці Жаданівського залишилися у місті, підрозділи Басова і Чижикова повели наступ на базу повстанців. За показами Хайретдінова,

«дізнавшись про силу більшовиків у Ялті, загін відразу відмовився від наступу на означене місто і тим видав свою слабкість. Коли це було ви-



*Масандра, палац,  
поч. XX ст.*

явлено, більшовики самі повели наступ, і наш загін, ніде не вчинивши спротиву, відступав до самої Алушти, залишивши на сваволю більшовиків усі татарські села між цими містами».

Наступ червоних сил обернувся жахливим терором. Мешканка Кизилташа Лідія Ломакіна свідчила:

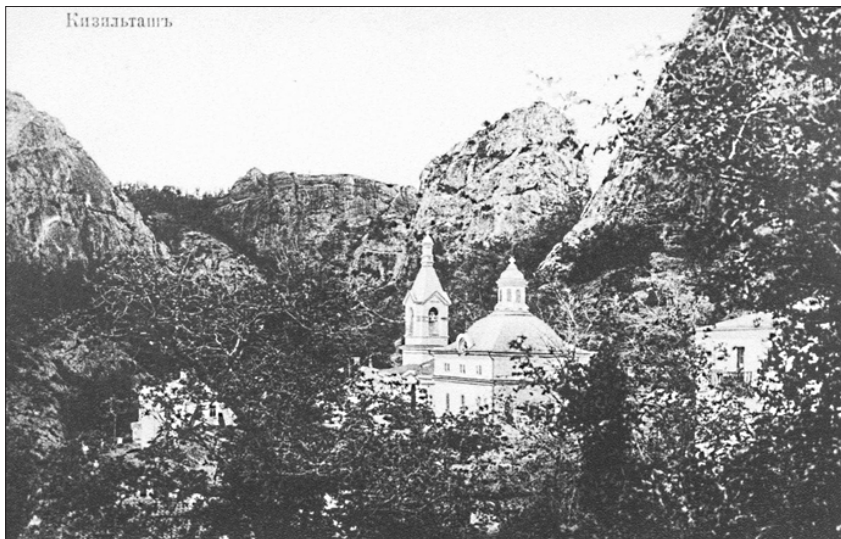
«Підійшовши до села, червоногвардійці та греки поставили у різних пунктах на шосе кулемети і почали обстрілювати село; одночасно з тим ними зроблені були підпали... у той же день розпочалася ловля татар червоногвардійцями та греками і стрілянина по ним; через два-три дні після того село було підпалено в центрі... пожежа розповсюдилася на всю так звану Старо-Мечетну частину Кизилташа, у якій вигоріло до 20 будинків; пожежею знищено і все майно, що знаходилося у них».

За словами князя Оболенського, більшовики жорстоко розправлялися із кримцями, які потрапляли їм до рук:

«У Гурзуфі та Кизилташі татар розстрілювали і топили у морі. Кілька татарських будинків було розгромлено і підпалено. Усі ці варварства, за чутками, творилися, головним чином, місцевими греками, які примкнули до більшовиків. Важко сказати, так це було насправді, чи, як це завжди буває у таких випадках, ці звинувачення –лише віддзеркалення старої національної ворожнечі між татарами і греками, що виникла на економічному ґрунті... Дізнавшись про наближення більшовицьких полчищ, що творять насильства над жителями, все татарське населення Біюк-Ламбату, включаючи стариків, жінок і дітей, пішло у гори».

Пізніше, влітку того ж року, за результатами спеціального розслідування особливої комісії Курултаю було встановлено, що

«У Гурзуфі було вбито більше 60 стариків-татар, трупи кинуті незаритими на дорогах, вулицях, у виноградниках. Родичам, що зважилися розшукувати своїх убитих близьких, нерідко доводилося припиняти пошуки через погрози червоноармійців. Здійснення поховань було небезпечним, не було пощади навіть духовним особам: у Гурзуфі і Нікіті були вбиті під час похоронного богослужіння два мулли».

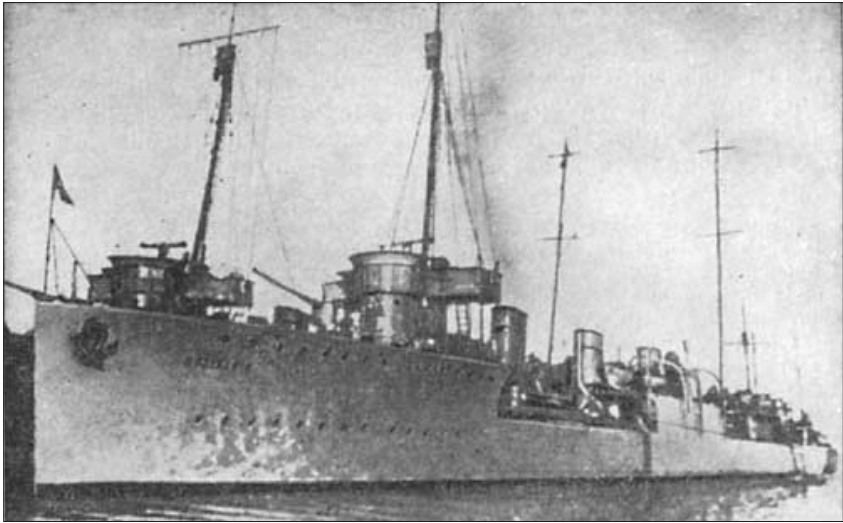


*Кизилтау, поч. XX ст.*

Насильство не могло не викликати насильства у відповідь. Почалася «різанина греків, росіян і вірмен» у селах, що контролювалися повстанцями. Втім, були і протилежні випадки: у селі Варнутка (*нині — Гончарне*) християни, заздалегідь попереджені місцевими кримцями, дали відсіч прибулому повстанському загону. Але найбільша трагедія все ж сталася в Алушті напередодні більшовицького штурму. Як згадавав єдиний вцілілий із захоплених раніше радянських урядовців Іван Семьонов:

«У ніч з 23 на 24 квітня росіяни, що жили на околицях Алушти, зазнали нападу з боку татар; було вирізано кілька сімейств, всього близько 70 осіб. Російські мешканці, що пережили жахливу ніч, наступної ночі стали збиратися групами і озброюватися, щоб захиститися у разі повторного нападу».

О 9 ранку 24 квітня 1918 року підрозділи Басова і Чижикова розпочали штурм Алушти, своїми гарматами наземним силам допомагав есмінець «Гаджибей». Оболенській так згадавав той день:



*Есмінець «Каліакрія» — близнюк «Гаджибея», 1916 р.*

«Ось повз нас на всіх парах пройшов міноносець під червоним прапором. Ми бачили, як він став проти Алушти і обстріляв її, а потім повернув назад і по дорозі обстрілював прибережні дачі. Перед нами він теж зупинився. Я вивів усіх наших мешканців з дому і помістив у яр. Стара кухарка не змогла дійти до яру, впала на дорогу і безглуздо голосила. Інша служниця, молода дівчина, яка вважала себе більшовичкою і завжди з азартом сперечалася з нами на політичні теми, схопила скатертину і, вигукуючи — «товариші, товариші», — стала махати нею грізному міноноскоцю. Незважаючи на її мирні сигнали, товариші відкрили гарматний і кулеметний вогонь. З гармати стріляли через наші голови по селу, а нас посипали кулеметними кулями, які досягали нас вже на вильоті, слабко човгаючи по листю дерев».

Штаб повстанців розвалився — Муфтії-заде залишив місто, спроба Хайретдінова організувати оборону зазнала невдачі. За його словами,

«на другий день наступу більшовиків, годині об 11, прибув в Алушту маленький пароплав більшовиків і почав обстріл. У цей час наш загін пере-



*Алушта, пам'ятник уряду радянської Тавриди, 1930-і рр.*

бував поблизу Біюк-Ламбату. Коли почули гарматні постріли, весь загін кинув свої позиції, відступив до Алушти і почав розходитися по селах».

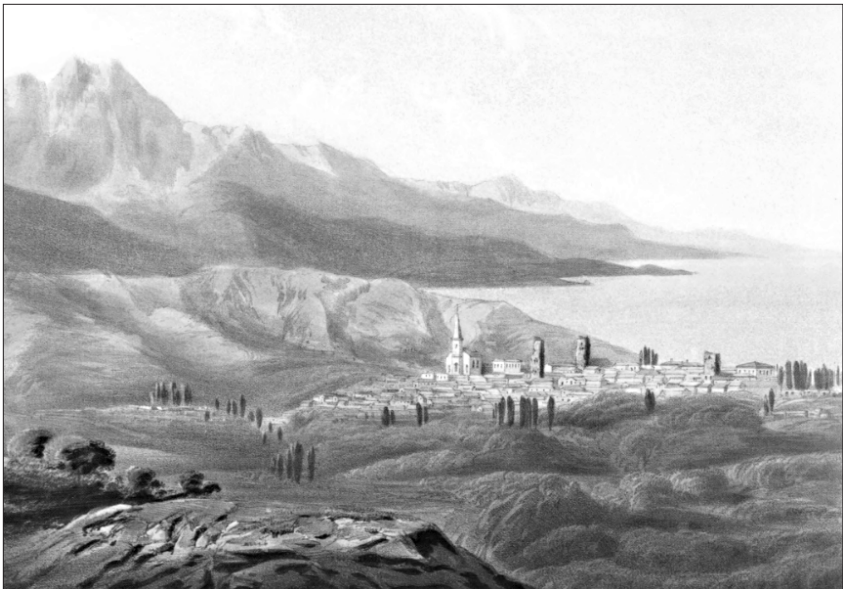
Відступивши, повстанці прихопили із собою членів уряду Республіки Тавриди та у трьох кілометрах на північ від міста розстріляли. Того ж дня «червоні» повністю оволоділи Алуштою. Кримський більшовик Владімір Єлагін писав:

«Цей день є одним з найсумніших днів в історії потворної більшовицько-татарської боротьби. Після обстрілу Алушти артилерійським вогнем з міноносця розлучені загибеллю комісарів матроси, зламавши опір повсталих, увірвалися у містечко. Розсипавшись у гонитві за відступаючими по його вузьких вулицях, вони рубали без розбору усіх татар, які траплялися їм назустріч. Татарське населення Алушти і навколишніх сіл, покинувши свої вогнища, бігло у гори і ховалося там аж до того моменту, коли матроські загони, що пройшли з боєм майже до Сімферополя, були відтягнуті в Ялту».

Йому вторив інший більшовик, кримський татарин Ізмаїл Фірдевс:

«При евакуації Радвлади татари на Південному березі знову повстали і почалася різанина між ними та греками, котрі, у свою чергу, вчинили масу насильств у перші дні встановлення Радвлади. До того ж спустилися з гір збігли туди залишки білогвардійців драгунського полку. Все це змішалось в одне ціле і вступило у боротьбу із Радянською владою при евакуації. Наші частини, евакуйовані з Севастополя до Ялти, побачивши такий стан, спустили десант в Алушту та почалася формена війна між татарами і відступаючою Радвладою. Наші десантні частини тоді дійшли до самого Мамут-Султана у 12 верстах від Сімферополя. Все татарське населення Алушти і прилеглого району втекло у гори, ліси і у Сімферополь».

Цікаво, що після захоплення центру повстання більшовики зв'язалися телеграфом із Сімферополем для обговорення подальшої боротьби із кримцями — так Болбочан, що вже опанував столицю Криму, дізнався про стан справ на Південному березі.



*Боссолі К. Алушта (фрагмент), 1856 р.*



Взяття Алушти спровокувало нову хвилю «червоного» терору. За показами Шамрата Хафіза,

«Усім пораненим лазаретів у кількості 600 осіб було роздано зброю і, крім того, були озброєні всі робітники міста і околиць. Вони кричали: «давай татар!»... Греки озброєними ходили по домівках і забирали татар».

Група червоногвардійців увірвалася до будинку Бекіра Мемедова, де переховувалося кілька жителів, і зажадала видачі нібито укритих там повстанців.

«Їм заявили, що ніяких ескадронців немає, після чого вони зробили обшук. Один із червоногвардійців — грек, лаючись, стоячи біля сходів, сказав, що ви ще будете воювати 100 раз, але за кожного вбитого грека вб'ємо 100 татар — весь Гурзуф ми перебили і вас усіх зараз переріжемо».

Вони забрали з будинку сімох чоловіків, яких більше ніхто не бачив. Татарські погроми пройшли в Алупці, Нікіті, Дерекоті (нині —



Алушта, загальний вид, поч. XX ст.

*Уцельне*), Ялті та низці інших місцевостей. Особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків, узагальнивши зібрані у 1918 році слідчою комісією Курултаю факти, влітку 1919 року зробила висновок:

«За два-три дні квітня місяця убито мирних жителів понад 200, знищено майна, точно зареєстрованого, на 2 928 000 рублів. Загальний же збиток, заподіяний більшовиками татарському населенню Алушти, Кизилташа, Дерекоя, Алупки, більш дрібних селищ, за приблизним підрахунком, перевищує 8 000 000 рублів. Тисячі жителів стали жебраками».

Але придушення повстання на Південному березі аж ніяк не означало припинення народної війни в Криму.

## Розділ 8

# ЧИЙ КРИМ?

**П**охід українських військ на Крим знову актуалізував питання про державну належність півострова. Ще 15 квітня 1918 року Яким Христич — член Центральної Ради, обраний від Таврії, — отримав від міністерства внутрішніх справ УНР доручення «негайно виїхати до Криму (Сімферополь) і заснувати там філію Інформаційного Бюро МВС», щоб інформувати кримчан про законодавство і політику УНР і «вести працю щодо зближення Криму до України».

Тим часом у німецькій доповіді про політичний стан в Україні від 15 квітня було зазначено, що «Туреччина наполяга-



*Ганс фон Зект, 1918 р.*



*Яким Христич, 1940-і рр.*

ла на захисті татар у Криму і навіть пла-

нувала відправити туди контингент своїх військ». А генерал Ганс фон Зект, на той час начальник турецького Генерального штабу, 19 квітня 1918 року інформував німецьке головнокомандування:

«Політичним бажанням Туреччини... є побудова самостійного мусульманського державного утворення у Криму».

Зі свого боку на прийомі у візира Османської імперії Мехмеда Та-лаат-паші 24 квітня 1918 року український посол Микола Левитський наголосив, що УНР вважає Крим своєю територією, і що тамтешнім мусульманам будуть забезпечені їхні права, але про виокремлення півострова у суб'єкт федерації не може бути й мови, оскільки

«мусульмани не посідають компактною масою і досить перемішані з нашим населенням, в більшості повітів мають значну меншість і тільки в одному Ялтинському мають більшість (68%), завдяки чому не можуть бути виділені в окрему цілком територіальну одиницю і тому тут лише може йти балачка про гарантії національної свободи, що найближчим часом будуть вирішені у згоді з національною кримською радою, яка збереться після очищення Криму від більшовиків».

У відповідь візир переконував посла, що цього цілком досить:

«Запевняю Вас, що ми про це і не думали, і не думаємо, до нас звернулись одновірці за військовою допомогою проти більшовиків, ми в свій час дали приказ одному нашому полку, який був на румунським фронті, вирушити вкупі з австрійськими частинами, і в сій допомозі ми ніяких політичних намірів не мали і просимо Вас не дивитись на сю допомогу як на політичну якусь акцію, нас лише може цікавити питання, чи не будуть з національного боку утиснуті наші одновірці, і коли Ви кажете про забезпечення національної свободи, то на сім справа кінчається».



Микола Левитський, 1918 р.

У своєму листі до Києва 30 квітня Левитський писав:

«В турецькій пресі як до мого приїзду, так і до сього часу ведеться агітація за утворення окремої незалежної Кримської Республіки із мусульманського населення. Одні часописи приєднують Крим до Туреччини, а другі мріють про протекторат Туреччини над незалежним Кримом і жоден з них у своїх статтях не

повідомив, що Україна вважає Крим своєю складовою частиною, ніби Україна зовсім окремо відстоїть від Криму і ним не цікавиться. У військових колах багато балакали про експедицію на Крим, аби зайняти Крим під виглядом допомоги проти більшовиків, щоб потім, залишившись, провести необхідне самоозначення мусульман».

Зрештою, турецькі війська у Криму таки з'явилися у травні 1918 року, але на статус півострова це аж ніяк не вплинуло.

Паралельно активізувалися німецькі колоністи у Причорномор'ї, на чолі яких стояли колишній міністр колоній Німеччини Фрідріх фон Ліндеквіст та пастор з Бессарабії І. Вінклер. Ще до вторгнення у Крим Ліндеквіст спокушав Ерїха фон Людендорфа чималими запасами продовольства у поселеннях колоністів та можливістю вербувати їх до збройних сил. З'їзд німецьких колоністів Херсонщини, що відбувся в Одесі 9–10 квітня 1918 року, виступив із проханням до кайзера і німецького уряду створити у Причорномор'ї державу для переселення до неї німців з усіх теренів колишньої Російської імперії. За планом Вінклера, ця держава мала простягатися від Одеси до гирла Дунаю. Вінклер стверджував, що рано чи пізно Україна возз'єднається з Росією, тому чорноморська колонія Німеччини має бути повністю незалежною від Києва. Людендорф у своїх мемуарах визнав, що підтримував ідею зосередження німецьких поселенців в одному місці, але заперечував, що виступав за створення для них окремої держави. Однак офіційні німецькі документи свідчать проти нього. У спеціальному меморандумі, переданому до МЗС у середині квітня 1918 року, Людендорф характеризував Крим як територію, «якнайкраще придатну для створення оплоту німецьких колоністів на Сході». Кримську колонію за цим планом слід тісно зв'язати з Україною, а Севастополь зробити «німецьким Гібралтаром» на Чорному морі. Однак міністерство виступило різко проти, побоюючись ускладнень українсько-німецьких стосунків, тож план був на деякий час відкладений.



*Фрідріх фон Ліндеквіст*

А поки що 19 квітня 1918 року уряд Української Народної Республіки призначив капітана 2-го рангу Миколу Місника, що перебував у лавах Кримської групи, «отаманом оборони Кримського півострова», комендантом Севастопольської фортеці та командувачем розташованого там Чорноморського флоту.

У телеграмі, яку 22 квітня українське МЗС скерувало своєму посланнику у Берліні Олександрю Севрюку, зазначалося:

«Крім того, нас непокоїть справа з Кримом. Туди зараз направляються наші війська, і німецьке командування починає чинити їм перешкоди. Прошу довести до відома відповідних органів, що ми ніколи не допустимо в Крим німецького війська і що базуватися в цій справі на Третньому універсалі, який вийшов за цілком інших політичних обставин, не можна. На цих днях, очевидно, вийде новий акт державної ваги, який визначить наш кордони, включаючи цілком Крим».

Тоді ж для українських дипломатів був створений меморандум, який роз'яснював ключові аспекти кримського питання. У документі підкреслювалося, що



*Одеса, вид з привокзальної площі, 1918 р.*



ва зробить з кримської національної території державний організм, зв'язаний з Україною в тісну федерацію. До такої федерації маєт-ся, oprіч політичних, також чисто економічні передумови. Україна — країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, — кримський південь — це Рив'єра, кліматичні станції, виноградні і фруктові сади, які одначе без українських виробів промислу обійтис-ся не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців подиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони, як найбільш переконуючі, візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни — до вигідного для українців і себе порозуміння».

Все це викликало рішучий протест Одеського мусульманського Шуру (*Ради*), заявлений Києву 25 квітня. У ноті йшлося про неприпустимість «поширення влади УНР на територію Кримської Республіки хоча б в окремих її частинах». Заходи Києва Шуру кваліфікувало як «агресивний акт держави, до того дружньої мусульманам Росії», «виклик усьому солідарному з Кримом мусульманському населенню». Це документ був також доведений до відома міністрів закордонних справ Централь-



Сімферополь, вокзал, поч. XX ст.



них держав і мусульманських урядів Поволжя, Південного Уралу, Кавказу, Туркестану й Казахстану.

А тим часом вступ Болбочана у Сімферополь 24 квітня 1918 року перетворився на українську маніфестацію. На вокзалі його зустріла делегація містян, що вітала Кримську групу як визволителів міста (*багато хто щиро — зі страху перед більшовиками та німцями*). Віддавши накази про перегрупування сил для подальшого наступу, Болбочан вирушив до будинку міського самоврядування. Як згадував Борис Монкевич,

«Ніде по всій Україні не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, з такими оваціями і з таким захопленням, як робило це населення Сімферополя. Всі вулиці були декоровані квітами й переповнені публікою, яка радісно вітала Болбочана. Всю дорогу за самоходом [автомобілем — авт.] бігла тисячна юрба народу, котра проводжала побідника і свого визволителя з таким запалом, з таким ентузіазмом, якому немає порівняння, якого ніколи не можна забути».

Як емоційно звітувала тогочасна преса, «не було жодного козака без жмута квітів», а на всіх державних установах та багатьох приватних



Сімферополь, вид на центр міста, поч. XX ст.

будинках замайорів український прапор. Над приміщеннями кримськотатарських організацій піднялися національні стяги. За спогадами Павла Шандрука,

«Місцеве населення радо зустрічало нашого командуючого, а для штабу нашого поїзда татари подарували бочку вина «Ізабелла».

Перебуваючи у той день поза Сімферополем, Всеволод Петрів обурювався:

«Республіканці мали нині в місті парад, завтра якийсь бенкет від місцевого самоврядування... Ну, це вже погано, не час тепер».

Тоді ж до нього у Мамут-Султан (*нині — Добре*) прибули двоє колишніх членів кримськотатарської Директорії, чиїх прізвищ він не запам'ятав, для попередніх переговорів щодо статусу Криму та стосунків з Україною.

«Що я міг їм відповісти, маючи тільки ті інформації, що я дістав від Натієва, та в яких питання незалежності Криму не трактувалось навіть поважно, тому казав лишень, що сучасні мої завдання вимагають формування татарських збройних частин, притягненням до них якнайширших, переважно трудових верств».



Жуковскій В.  
Дім мурзи  
в Мамут-Султані,  
1837 р.



*Біюк-Янкой, туристична база, кін. XIX ст.*

Увечері того ж дня Петрів зі штабом перебазувався до села Біюк-Янкой (нині — Мраморне) для узгодження своїх дій із кримськотатарськими повстанцями. Він залишив у своїх спогадах надзвичайно цікаві нотатки про стан тогочасного кримського суспільства:

«Взагалі дуже дивні склалися взаємини тоді в Криму, оскільки, звичайно, могли ми їх спостерігати за той час, поки в ньому були.

Чотири нації змагаються у ньому за рішучі впливи: татари, українці, росіяни і німці. Перші тубільці, за якими права та традиції історичної давності, другі й треті старі переселенці, за третіми традиції нещодавно пануючої державної нації, за другими міць працюючої впертості; четверті з'явилися тому всього 50–60 років, але прийшли культурно та економічно міцнішою нацією, та вже досягли значної переваги, загнавши тубільців у гори і підпорядкувавши їх своїм впливам.

Чотири головні групи соціально поділені, причому найбільші поділи у росіян і татар. У перших поруч з багатіями, власниками, та тими, хто нажився на визискуванні літників, що приїздили у Крим задля кліматичних вигід, біднота на селі, яку політика російського, царського

уряду вкрапила сюди в цілях русифікації, але не дала достатньої кількості землі, щоби прогодувати представників державної нації, підданих матушки Росії, і вони мусіли йти в найми не до своїх панів, які більшістю сиділи по кліматично найвигідніших районах, а до «гололобої татарви» чи німця. Ось їх національно ображені почуття соціального тиску з'єднувались і робили з них масу, придатну для захоплення крайніми революційними гаслами в їх, мовляв, «русотяпській» формі, а природно, що і нам, і татарам вони були ворожі. І російська буржуазія була двічі проти революції по своїй класовій приналежності. Зрозуміло, що ми для неї були заліви та до того ображали їх почуття приналежності до великого російського, пануючого народу. Ось чому ці верстви визнавали за «освободителів» лише німців, а нас і татар поганим додатком до цього.

Природно, що татарські народні маси були дуже чутливі до революційних закликів, але в їх національно стислих формах, а тому були проти російської революції. Ми ж, українці, були для них дещо нове невідоме, що несло на вістрях своїх багнетів гасло зрозуміле: визволення з-під російського визиску, а якщо до того додавалось ще й гасла соціальні в формах трудового права на землю, то успіх був певний. Та німці були для татарських трудових мас явищем одіозним і тому, коли в нас почався з німцями конфлікт, ці маси стали рішуче на наш бік, так як рішуче і активно ставали вони проти всього російського.

Татарська буржуазія була впливова своїми сугестіями колишніх володарів, давнього та в забутій перспективі, ніби й кращого минулого: сугестіями магометанської спільної та дуже монархічної віри, та однаковістю побуту. Вона нічого не мала проти націоналістично-шовіністичних гасел, вважаючи їх засобом для заміни в національно економічній силі різних буржуазних груп на її користь, але рішуче була проти соціальних гасел боротьби.

Була ще у татар одна невеличка, але дуже своєрідна група, це та, що жила з літників-лікуванців, а саме — всякі провідники, обслуга і т. д. Ця група була проти революції взагалі, бо уважала її небезпечною для свого існування, але не була проти змін національних відносин, з тих же економічних і атавістичних причин. Пишу про це, бо ця група відіграла свою роль під час нашої боротьби в горах між шосе Сімферополь-Алушта та залізницею Сімферополь-Севастополь.

Німецьку групу дуже легко схарактеризувати: дрібно-міщанська. Вона вбачала у прибулих німецьких військах приближення свого доро-

гого «фатерлянду», до якого мала великий сентиментальний пієтизм, але, як кожна дрібно-міщанська група, вона не була революційно активна, а тому у відношенні до нас зміни її настроїв обраховувались лише більше чи менше ситними сніданками та вечереями, більше чи менше гостинним прийняттям, оскільки вони відчували в нас більших чи менших приятелів військ коханого «фатерлянду» та його «кайзера». До татар же ця група ставилась з нестерпним презирством, хоч й досить пасивним.

Щодо української групи Криму, то вона мусіла би теж стати по боці крайніх гасел, але постійні дрібні, вульгарно скажемо, кацапсько-хохлацькі суперечки відокремлювали її в групу менше до татар ворожу і більше чутливу до національної революції, до того цю групу хвилювали чутки з України та про Україну, врешті остаточно запаморочило її появлення українських військ, та ще разом з німцями, тому ця група зайняла якесь невиразне нейтральне становище та лише тоді, коли наш конфлікт з німцями набрав ширшого розмаху, то вони повільно та нерішуче почали ставати на наш, очевидно на татарський бік.

Я досі не розумію, як у такій складній соціально-національній ситуації міг Врангель вибрати Крим своєю базою, та все питаю себе, чи не були ці взаємини соціальних сил у Криму більшою підвалиною для загибелі «білих» з їх безоглядно правою і русотяпською політикою, як, скажемо, Чонгарський чи Перекопський прорив?».

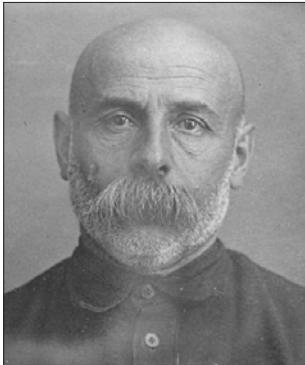
У цей час на півострові розпочався процес становлення нової влади. За спогадами відомого кримськотатарського політика Асана Айвазова,

«Мусульманська соціалістична група з колишніх членів парламенту утворилася після приходу радянської влади у 1918 році. До цієї групи входили Селім Меметов, Фірдевс Керімджанов, Алі Боданінський, Хуршут Кримтаєв (мурзак). Чи входив до цієї групи Якуб Кемаль, не знаю... Коли мусульманські «соціалісти»



*Асан Айвазов, 1916 р.*

зрозуміли, що ревком і обком їм не вірять, вони створили підпільну організацію, до якої входив, крім перерахованих осіб, і Ібраїмов Вели... Як нам пізніше вдалося встановити, згадана підпільна контрреволюційна організація мусульманських «соціалістів» іменувала себе «парламентське бюро» і діяла під цим ім'ям... Члени цього самозваного бюро під прапором «мусульманських соціалістів» залишалися у Сімферополі і кожен з них працював легально у якійсь радянській установі. У той же час вони таємно готувалися у разі відходу більшовиків забрати у свої руки усі культурно-національні справи і сказати татарському народу: «Ваші друзі не ті, котрі розбіглися у різні боки, а ті, хто зумів завоювати довіру більшовиків і захищати інтереси татарського народу».



*Сеїтджеліль Хамматов,  
1920-і рр.*

У день визволення столиці Криму від більшовиків це «парламентське бюро» вийшло з підпілля, але сподівання його керівництва виявилися марними. Невдовзі до Сімферополя прибув Сеїтджеліль Хаттатов, один з лідерів кримськотатарської революції 1917 року, оголосив бюро незаконним, організаторів — самозванцями, а після того сам це бюро і очолив. Щоправда, у перших числах травня і він був змушений поступитися посадою Абдулу Хільмі.

Але соціалісти не єдині претендували на лідерство у кримськотатарському русі. Айвазов згадував:

«Потім мені стало відомо, що до приходу німців до Криму більша частина видних націоналістів, як Озенбашли А., Чапчакчі Х., Муслюмов А., Хайретдінов М. та ін., ховалися в Кучук-Узенском районі [Малорічінському — авт.] під охороною».

Саме з представниками цього націоналістичного крила зранку 25 квітня 1918 року у Біюк-Янкої Петрів уклав угоду про співпрацю:

«Балакаю з представниками уряду, та на моє здивування дізнаюся, що цих урядів вже є два, з яких один, який принципово розраховує лише

на чужі сили і віддзеркалює погляд буржуазно-татарських кіл, як і соціально співзвучних з ним кіл інших національностей, знаходиться мабуть що вже в Сімферополі [мова про «парламентське бюро» — авт.], бо він формувався десь чи не при німцях, а цей Янкойський революційний залишився у підпіллі у Криму весь час після розгону Курултая».

На жаль, Петрів не згадує імен тих урядовців, з якими вів переговори, але завдяки цій угоді було озброєно дві піші сотні турків (240 осіб), ще дві кримськотатарські кінні сотні (180 осіб) та кулеметну команду з 2 кулеметами та турецько-татарською обслугою.

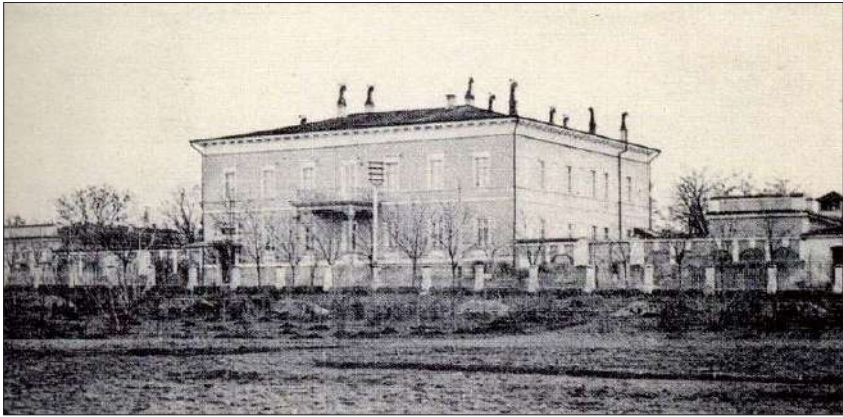
На початку повстання координації дій між обома кримськотатарськими центрами влади не було. Як із сумом констатував Айвазов,

«Після мого ретельного дослідження я переконався, що кожен з керівників-націоналістів і мусульманських «соціалістів» діяв самостійно і самовільно, як їм було зручно».

Тим часом Болбочан, не маючи відповідних повноважень, відмовився призначати у Сімферополі військову адміністрацію, тому там ще 24 квітня постала Таврійська губерньська рада, що складалася з делегатів від українців, кримських татар, євреїв, росіян та німців. Вона відразу встановила зв'язок із Києвом та іншими українськими містами, а

*Газета «Відродження»,  
25 квітня 1918 р.  
Повідомлення про  
делегатії кримських міст  
до Болбочана*

<p><b>Севастопольська делегация.</b> СІМФЕРОПОЛЬ, 24-4. В Губернільну Раду прибула числена делегация від усіх кіл населення м. Севастополя в складі 64 чоловік і заявила, що Севастополь занят без бою, коли будуть його брати українські війська. Делегация заявила, що вона має в своїй складі і більшовиків, які не бажають даремного кровопролиття і складають зброю.</p>	<p><b>В Криму.</b> <b>В Сімферополі.</b> СІМФЕРОПОЛЬ, 24-4. Встановлений зв'язок Кримського середку Сімферополю з усіма великими центрами України як Київ, Катеринослав, Херсон, Одеса і інші.</p>
<p>Підлі на південній фронті попередили самі оптимістичні наші. Як відомо з останніх телеграм наших військаних захоплено Сімферополь. Передача наших лицарських військаних прийшлося витримати жорстоку боротьбу з більшовиками. На Сімферополь наступала група запарізької бригади атамана Натієва. Наступ почався вранці на всім фронті: Карасубазар, Зуя, Сімферополь, Алма і Болчсарай. Було помічено, що з флангу в бок Дуванков та в бок Бурундия та Цершеталя почали скупчуватися більшовицькі батальйони й готовитися до наступу. Намір їх було розбито кавалерією. В цей час, після гарматної підготовки наших хоробріх військаних почали атаку останніх позицій більшовиків. Більшовицькі боронились вперто. Помешли величаві втрати, біля 2000 чоловік, вони почали відступати. Розгортаючи попередніми ударами, людяність міста зброєю в руках накинута на більшовиків. Наші війська вступили в</p>	<p><b>Влада в Криму.</b> СІМФЕРОПОЛЬ, 24-4. Заклався Губернільна Рада з українців, татар, євреїв, москалів та німців-колоністів, яка вже вступила до виконання своїх функцій і встановлення порядку. Тимчасовий Губернільний Командант видав розпорядження про обезброювання населення, до чого і приступлено.</p>
	<p><b>Делегация з інших міст.</b> СІМФЕРОПОЛЬ, 24-4. Делегация продовжують прибувати з Балаклави, Ялти, Судана і Теодосії. Всі вони заявляють, що нетерплячки чекають українців, бо їм обридло більшовицьке владнання.</p>
	<p><b>Делегация з Керчі і Єнікале.</b> СІМФЕРОПОЛЬ, 24-4. Делегация з Керчі заявила, що у них приховані від більшовицької великої запаси хліба, риби, тютюну і інших продуктів і асе що вони з охотою переправляють на Україну, коли українці займуть ці міста і наведуть спокій.</p>



*Сімферополь, будинок губернатора, поч. XX ст.*

призначений нею тимчасовий губернський комендант видав розпорядження про роззброєння населення. Того ж дня величезна севастопольська делегація з 64-х осіб, включаючи й більшовицьких представників, прибула до Сімферополя заявити, що їхнє місто здасться військам Болбочана без спротиву. Паралельно до кримської столиці прихала делегація з Керчі, розповідаючи, що у них

«приховані від більшовиків великі запаси хліба, тютюну і риби та інших товарів, і все це з охотою відправлять в Україну, якщо українці займуть це місто».

Відвідали Сімферополь представники Балаклави, Судака, Феодосії та Ялти, сподіваючись на українське заступництво.

27 квітня 1918 року у Сімферополі на нараді громадських діячів був відновлений Таврійський губернський комісаріат (з колишніх комісарів Тимчасового Уряду П. Біанкі, В. Поліванова та А. Озенбашли) і Рада представників урядових та громадських установ і місцевого самоврядування при ньому.

Проте останнє слово, зрештою, залишилося за німцями. Відразу по прибутті до Сімферополя у другій половині дня 24 квітня, командувач Роберт Кош видав відозву «До мешканців Тавриди й Криму»:



«Ми друзі вашої країни, з якою ми уклали мир. Ми хочемо цей мир, котрий до сих пір існував на папері, втілити у життя. Вся вільна діяльність мирних громадян, свобода торгівлі, мореплавства — збережені. Ми вороги розгнуданих елементів, які ще зустрічаються у країні та повсюди насильством порушують спокій та порядок. Допомогайте кожний боротьби цих ворогів миру».

Протягом двох днів у звільнених від більшовиків районах Криму фактично існувало німецько-українське двовладдя, допоки обидві сторони не зійшлися в останньому та найгострішому конфлікті, що вирішив майбутнє півострова (див. *Розділ 11*). Вже після цього, 27 квітня 1918 року, на території Таврії почали діяти німецькі військові суди, юрисдикція яких в окремих випадках поширювалася і на кримчан (на материковій Україні це сталося двома днями раніше).

А поки що українські війська продовжували переможний марш Кримом.

<b>ОГОЛОШЕННЯ.</b>	
Невідповідальні особи, а також і союзи пробують тероризувати населення. Проти всякого закону і права вони роблять арешти, щоб залякати тих котрі в інтересах батьківщини і тільки що утвореної держави хотіли-б працювати рука в руку з Германією. Де тільки знаходиться германське військо, я ніяки незаконних учинків терпіти не буду. По цьому я наказую ужити особливі заходів для охорони міста Києва, щоб негайно передати до суду усіх хто учиняє проти закону.	
Я наказую:	
1) Усі учинки проти громадського порядку, усі уголовні злочинства, як і усі злодійські учинки проти германських і союзних військ, як і усіх осіб, які належать до них — належать виключно особному германському суду.	
2) Усіке порушення громадського порядку, а особливо вуличні збори, забороняються.	
3) Забороняється також кожна спроба порушення порядку або громадської безпеки шляхом агітації усної, засобом друку, або як-небудь инше. Газети, винні в таких вчинках, будуть негайно припинені.	
4) Установлені українські судові установи продовжують свою діяльність, наскільки злочинства не паводяться під кару згідно статті 1-ої.	
5) Ці постанови приймають силу негайно по оголошенню. Оголошення утворюється засобом афіширування.	
6) Виконання цього наказу доручається штабу XXVII-го армійського корпусу. Київ, 25-го Квітня 1918 року.	
Головнокомандуючий германським військом на Україні	
Генерал-фельдмаршал <b>фон-Ейхгорн.</b>	

*Наказ про німецькі військові суди в Україні, 25 квітня 1918 р.*

## Розділ 9

# АНТИРАДЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ (СХІДНИЙ КРИМ)

**Н**а схід від Сімферополя антирадянське повстання розгорілося пізніше — не в останню чергу тому, що полк Івана Федька продовжував чинити опір наступаючим німецьким силам. Однак і тут комуністи не могли почувати себе у безпеці. Про це свідчать спогади члена Сімферопольської ради Сляймунда Фрея, який виїхав з кримської столиці до Карасу-Базару (*нині — Білогірськ*) по обіді 20 квітня 1918 року.

«Вирушило нас 4 чоловіків і 2 жінки. До Карасу-Базару ми доїхали без жодних перешкод. Тут було помітно, що татари організуються, дуже вороже налаштовані проти росіян та євреїв, але нас не затримали. Увечері ми приїхали у Старий Крим (22 версти від Феодосії). Тут нам ска-



*Боссолі К. Загальний вид Карасу-Базару, 1856 р.*



*Колай, поч. XX ст.*

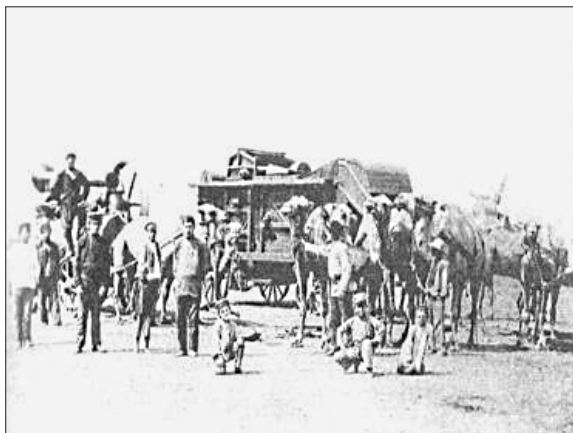
зали, що їхати далі не можна, позаяк гайдамаки зайняли Феодосію залізницею [що, як з'ясується пізніше, було тільки чутками — авт.]. Візник, татарин, відмовився їхати далі. Настрій тут був ще більш войовничим. У кав'ярні ми зустріли ще кількох товаришів з Сімферополя, членів організаційно-агітаційної комісії. У цей час під'їхали також тт. Фірдевс, Шифановіч і Белоцерковец, народні комісари. Тов. Фірдевс, як татарин, зрозумів, що говорять оточуючі нас татари, і попередив нас, що настрій вкрай ворожий і нас можуть убити. Після цього нам нічого не залишалось, як виїхати з цього гнізда. Але позаяк візник, татарин, відмовився їхати вперед, то довелося рушити назад на Карасу-Базар і, якщо не вдасться виїхати звідти до Севастополя, то залишитися там. Двоє з нас залишилися у Старому Криму, четверо ж, у тому числі і я, знайшли візника і поїхали назад. До Карасу-Базару ми прибули вночі. Загін озброєних татар затримав нас і відвів до коменданта, де нас допитали. Ми сказали, що їдемо з Феодосії до Сімферополя, нас відпусти-

ли, взявши у нас револьвери. Вранці ми зустріли багатьох товаришів, членів різних комісій, між іншим т. Васильєва, які виїхали із Сімферополя. Вони їхали на кількох підводах і були озброєні гвинтівками, чому татари і не посміли їх чіпати. Я розповідав їм про чутки, що нібито Феодосія зайнята уже ворогом і що проїхати туди неможливо. Ми порадилися між собою, але позаяк іншого виходу не було, то ми вирішили все-таки їхати до Феодосії. Комендант віддав нам револьвери. Всього нас було близько 60 осіб. У Старому Криму нас уже побоюлися чіпати і там же ми дізналися, що у Феодосії все спокійно».

Тим часом Федько зазнав поразки і був змушений відступити — 24 квітня 1918 року біля багатостраждальної станції Колай (*нині — Азовське*) два піхотні полки ландверу за підтримки артилерії прорвали «червоні» позиції. Ось як свій шлях описував сам командувач:

«Коли ми відійшли на станцію Колай, то тут, привівши частини у порядок, знову розгорнули наступ проти німців. Спочатку ми німців дещо потіснили. Але потім вони значно просунулися у феодосійському напрямку, вже підходили до Старого Криму і почали погрожувати нашому лівому флангу. Це змусило нас відійти».

1-й Чорноморський революційний полк відійшов до Сеїтлеру (*нині — Нижньогірський*), де перегрупувався і отримав підкріплення з



*Будівництво залізниці у Північному Криму, поч. XX ст.*

141а. Феодосія - Керчь і обратнo.									
Близь пересадки: Севастополь—Джанкой—Керчь II кл. вь ол. 11ч и 12ч; Джанкой—Керчь I—III кл. вь ол. 11ч и 12ч.									
—	—	Гл. 12/11/11	Врх.	Кур.-Харьк.-Севаст. лям. Южен. ок. д.	Врх.	Гл. 12/12/11	—	—	—
—	—	I—III	—	—	—	I—III	—	—	—
—	—	8. 5	—	ст. Феодосія	—	101	10	35	—
—	—	8. 14	3	↓ Сарыголь	↑	98	10	28	—
—	—	8. 40	17	Пр. Владиславовка	↓	88	10	8	—
—	—	11 10	—	ст. Севастополь	—	255	6	53	—
—	—	8. 0	—	158 ↓ Джанкой	—	140. 144	↑	95	—
—	—	8. 47	—	255 ст. Владиславовка	—	—	—	10 10	—
—	—	9. 10	17	ст. Владиславовка	↓	—	85	8 41	—
—	—	9. 44	31	↓ Акманай	—	—	71	8 18	—
—	—	9. 59	—	Алибай платф.	—	—	—	8 55	—
—	—	10. 25	50	Семь Колодезей.	—	—	52	8 36	—
—	—	10. 49	—	Облеуль раз'їздъ	—	—	—	8 11	—
—	—	11. 11	—	Ташляръ платф.	—	—	—	7 48	—
—	—	11. 40	81	Салыпъ	—	—	20	7 26	—
—	—	11. 57	—	Ватероно раз'їздъ	—	—	—	7 4	—
—	—	12. 10	101	ст. Керчь	↓	—	—	6 38	—

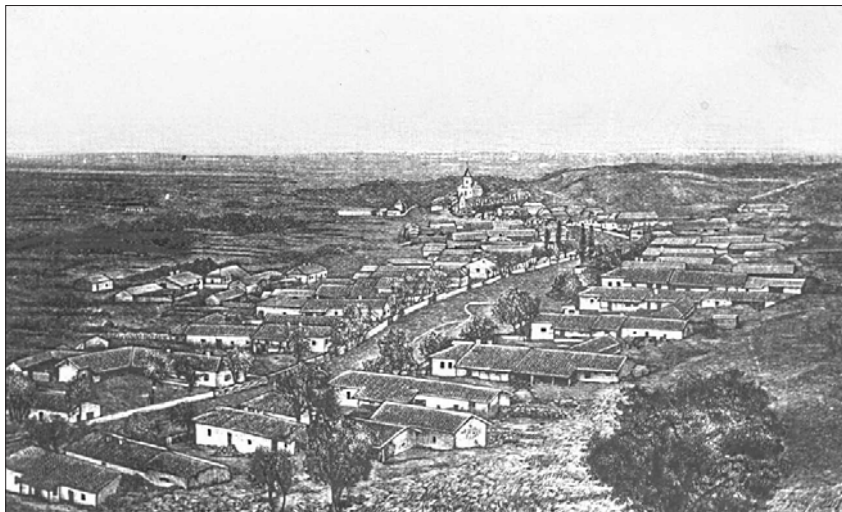
*Розклад руху поїздів Феодосія — Керчь через Владиславівку, 1916 р.*

Феодосії у вигляді загону з 300 бійців. Це дозволило Федьку 25 квітня почати контрнаступ на Колай, що виявився невдалим, тож він був змушений відступити до станції Грамматикове (нині — Краснофлотська, не плутати з однойменним селом). Німці тим часом зайняли Сеїтлер, а «червоні», після чергової невдалої контратаки, відкотилися до Владиславівки.

«Під Владиславівкою [тут очевидна помилка, мова найвірогідніше йде про селище Ічки (тимчасово — Советське) — авт.] ми спробували знову перейти у наступ і зайняли Сеїтлер, але під тиском німців змушені були відійти... Відійшовши на Владиславівку і далі на Керчь, ми зрозуміли, що подальший наш спротив у Криму втрачає своє значення, позаяк ми отримали у цей час відомості про те, що Севастополь узятий німцями».

Відомості про падіння Севастополя виявилися нічим не підтвердженими чутками, що виникли у результаті втрати зв'язку між двома центрами більшовицького опору, але у будь-якому випадку врятувати становище Федько вже не міг.

Поразка «червоних» 24 квітня 1918 року стала сигналом для початку повстання у Східному Криму. Того ж дня «дружини» Селянської спілки у Феодосійському повіті за підтримки німців-колоністів та вцілілих після «червоного» терору офіцерів змели радянську владу по селах навколо Владиславівки і рушили на саму Феодосію. Також повстанці розігна-



*Цюрихталь, поч. XX ст.*

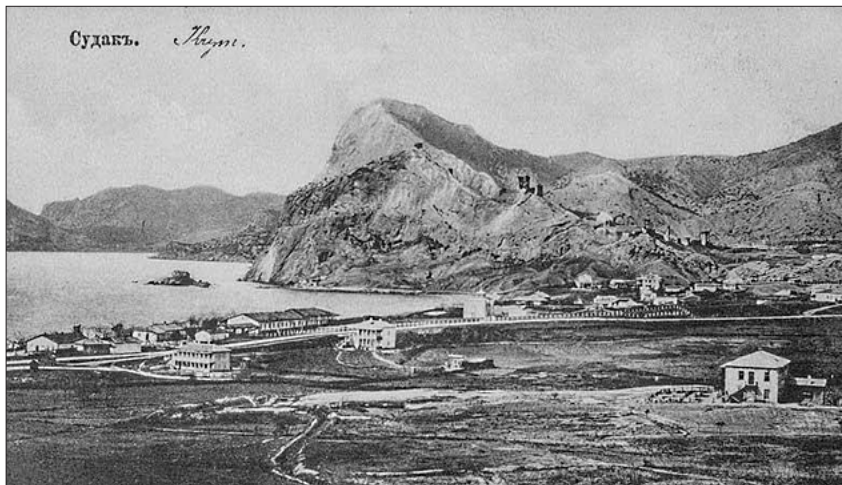


*Боссолі К. Рештки генуезької фортеці в Судаку, 1856 р.*

ли або перебили членів ревкомів у селах Аблеш (нині – Пруді), Андріївка (нині – Желябовка) і Цюрихталь (нині – Золоте Поле).

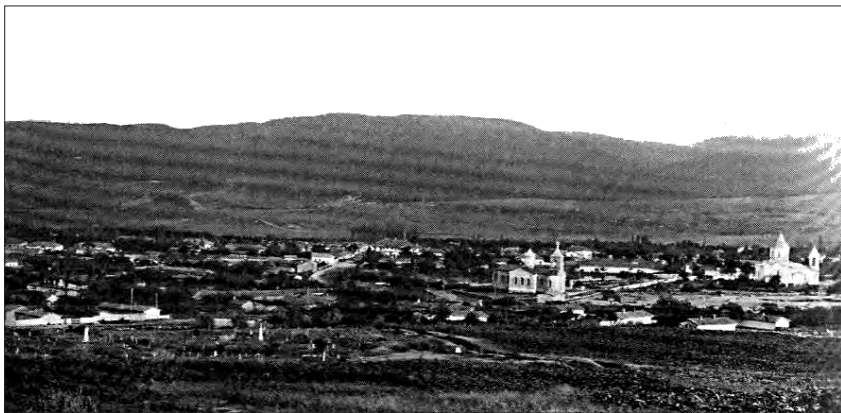
Повстанців у Таракташі (нині – Дачне) очолив колишній волосний старшина, а на той момент депутат Феодосійської земського зібрання Сеїт-Алі Карабіберов. Кримськотатарські загони (цифра у кількості тисяч осіб з рапорту «червоних», ймовірно, значно перебільшена) з ним на чолі 24 квітня захопили Судак, а сотня тамтешніх червоногвардійців розбіглася без спротиву. Їхній командир Євген Шевченко (який, до речі, у грудні того ж року перейде до «білих») згадував десятима роками пізніше:

«Вся наша робота була пройнята свідомістю тих, хто носив звання червоногвардійця, і тривала до навали на Судак націоналістів під керівництвом відомих нам і понині націоналістів Карабіберових та інших. У день заняття ними Судака були проведені масові арешти й учинені розстріли і звірячі розправи над громадянами, які служили у Червоній гвардії. Згодом з'ясувалося — одних убитих 11 осіб. Одночасно було підготовлено до розстрілу ще 18 червоногвардійців, які були під арештом, у тому числі і я як начальник Червоної гвардії. Дізнавшись про це, я втік з-під арешту у момент, коли вийшов у природних потребах до



Судаць. *Лит.*

Судак, поч. XX ст.



*Старий Крим, поч. XX ст.*

вбиральні. Справа була на світанку, і поки схаменулися, я побіг до лісу, де і знайшов собі притулок протягом 3-х днів, поки не прибув загін анархістів товариша Чижикова, що йшов шляхом з Ялти до Феодосії».

З 24 по 27 квітня 1918 року Судак знаходився у руках повстанців. 25 квітня феодосійський партком звернувся із закликом до всіх громадян міста і повіту:

«Не гаючи жодної хвилини записуватися до 1-го партизанського «залізного загону», який стоїть на сторожі інтересів пролетаріату і веде найнещаднішу боротьбу із контрреволюційною буржуазією та германогайдамацькою навалюю».

Наступного дня загін з понад 100 осіб був утворений. Посилившись, феодосійська Рада п'яти вислала на придушення повстання два особливих загони: Петра Новікова на Старий Крим і Павла Гапона — на Судак (*поширена версія, що Новікову вдалося умовити судакських повстанців мирно скласти зброю, нічим не підтверджена*). Що сталося у Старому Криму, достеменно не відомо. Загін Гапона (він сам, водій бронемашини матрос Матвеев, кулеметник і кілька червоногвардійців) до Судака навіть не доїхав. Дружина Гапона Татьяна так описувала цю невдалу експедицію:





*Судак, бухта, поч. XX ст.*

«Йому доручили бронеавтомобіль, і вони з т. Матвеевим та іншими вирушили до Судака на розвідку. У цей час було повстання татар-ескадронців, і коли їхали назад, вони перекопали їм дорогу, куди і потрапив бронеавтомобіль. Коли сталася катастрофа, їх почали обстрілювати, у результаті кулеметника вбили і тов. Матвеева поранили, а Павла взяли у полон і повели у ліс розстрілювати разом з рештою товаришів. У цей час їхали три червоноармійця, татари злякалися і кинулися бігти, встигнувши лише побити їх прикладами. Ці червоноармійці доставили їх всіх у Судак і посадили на пароплав, і всі вони попрямували на пароплаві до Феодосії, а потім до Новоросійська».

Відбив місто у кримських татар загін Макара Чіжикова з трьох сотень бійців, що рухався після придушення повстання в Алушті до Феодосії. На світанку 27 квітня на дорозі з'явився передовий роз'їзд «червоних». Попереджений про стан справ Шевченком, який увесь цей час переховувався у лісі, загін раптовим ударом протягом години вибив повстанців з Судака. Сам невдалий командир червоногвардійців залишився у місті:

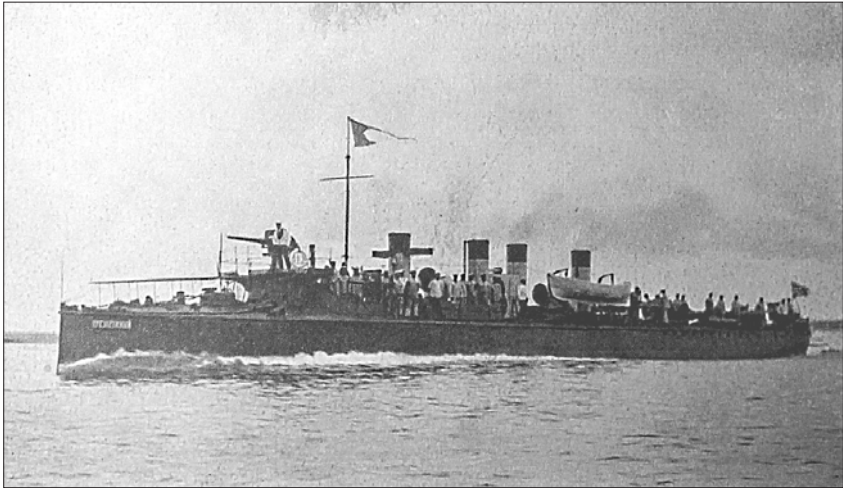


Судак, дачі І. Айвазовського та О. Спендіарова, поч. ХХ ст.

«З підходом інших сил загону Чижикова я з'ясував, що за якихось дві-три години вони підуть, торуючи шлях на Феодосію. Недовго думаючи, я звернувся до начальника загону і попросив залишити для охорони і самооборони три кулемета і кілька гвинтівок. Отримавши все необхідне, я знову організував загін у кількості 37 осіб, з якими і охороняв Судак, розставивши у найнеобхідніших місцях кулемети. Доводилося не спати днями і ночами, тому що була знову спроба напасти на Судак з боку втеклих татар під керівництвом місцевого офіцера».

Також винні у загибелі партійного керівництва Судака були «суворо покарані» (*швидше за все, розстріляні*). Про настрої місцевих жителів у ці дні можна судити з листа Аделаїди Герцик від 29 квітня 1918 року:

«Ми відрізані і відірвані від рідної Півночі... Ми скоро станемо, мабуть, турецьким володінням. У нас дуже напружено. Нещодавно був ще обшук, і у нас відняли все цінне — із взуттям включно і, звичайно, все срібло. І це притупляє чутливість і робить покірним... Газети до нас не доходять».



*Есмінець «Стереґущій», 1904 р.*

Але із наближенням до Феодосії німецьких і українських військ оборона Судака втрачала будь-який сенс. Сам Шевченко згадував:

«Так, за кілька днів у порт Судака зайшов міноносець «Стереґущій» Чорноморського червоного флоту, якому було в обов'язок підбирати всіх матросів, хто залишився під Меганомом. У тому числі і я був вивезений до Феодосії. Після приїзду туди я відразу звернувся до штабу т. Федька, попросив допомоги для захисту Судака, на що він мені відповів, що вже пізно, позаяк самим доводиться драпати з огляду на наближення і заняття усього Криму німцями. Я не виїжджав далі, залишався у Феодосії».

Отже, на відміну від Південного берегу, антирадянське повстання у Східному Криму не було придушене. До кінця квітня у руках більшовиків залишалася лише Феодосія з вузькою береговою смугою та Керченський півострів. Решта території контролювалися повстанцями і німцями.

Втім, доля Криму у той момент вирішувалася геть у іншому місці.

## Розділ 10

## АЛЬМА І БАХЧИСАРАЙ

**П**ідготовка до подальшого наступу Кримської групи на Севастополь розпочалася із чергового українсько-німецького інциденту. Повернувшись після полудня 24 квітня 1918 року з міської думи Сімферополя до залізничного вокзалу, Петро Болбочан застав там німецьких посланців. Вони від імені свого керівництва вимагали негайного припинення усіх наступальних операцій, погрожуючи у противному разі силою затримати українські війська. Не наважившись на відкрите протистояння, український командувач дав німцям згоду на припинення наступу до моменту прибуття у Сімферополь особисто Роберта Коша, на перемовини з яким покладав надію. Одночасно він видав таємний



*Сімферополь, фонтан на центральній площі, поч. XX ст.*

наказ Всеволоду Петриву незважаючи ні на що продовжувати рух гірськими стежками на Бахчисарай, а сам став готуватися до прориву «мотопіхотою». Як писав про це Борис Монкевич:

«В той час група мала багато самоходів [автомобілів — авт.], а до того дістала ще їх досить у Сімферополі, так що сміло могла підняти до 1000 чоловік й кинути їх у якому-небудь напрямку. Крім того на буксир взято гірські гармати, які якраз були придатні для операцій у цій місцевості. Кіннота Групи, підсилена Кримським кінним полком і добровольцями, мала до півтори тисячі шабель. Таким чином, підсилена піхотою на самоходах, гарматами й автопанцирниками кіннота була здібною до самостійного продовження операцій до того моменту, коли прибуде генерал Кош».

Але не так сталося, як гадалося. Передові німецькі частини заблокували залізничні колії, а їхні офіцери зажадали, аби жоден з українських підрозділів, що перебував у Сімферополі, не покидав міста. Більше того, німецька варта була виставлена біля українських автомобілів, зірвавши плани Болбочана кинути піхоту на допомогу кінноті. Увечері 24 квітня до кримської столиці прибув особисто Кош із своєю 15-ю дивізією ландверу, і ця подія видалася Генштабу у Берліні настіль-

## SEBASTOPOL CUT OFF BY FOE IN CRIMEA

### German Troops Under General Kosch in Crimea Occupy Simferopol on Railroad.

BERLIN, April 24, (via London).—An official bulletin issued by Army Headquarters says:

Troops commanded by General von der Goltz have taken the railway junction at Khyuvinge and Riklimyaki, Finland, and established communications with the Finnish army north of Lakhti.

In the Crimea, troops under the command of General Kosch have reached Simferopol.

[The occupation of Simferopol marks the cutting of the railroad connecting the fortress of Sebastopol with the mainland of Russia, Simferopol is thirty-five miles northeast of Sebastopol.]

LONDON, April 24.—A Reuter dispatch from Moscow, dated April 24, says that on April 17 the Soviet forces repulsed Lieut. Gen. Korniloff's detachments about eight miles from Iekaterinodar, and by a successful manoeuvre routed them. "Korniloff's troops, the dispatch adds, sustained heavy losses and were dispersed or captured. According to prisoners, General Korniloff was wounded seriously and succumbed later.

[Korniloff, who was formerly Commander in Chief of the Russian armies, has several times before been reported wounded or killed.]

The New York Times

Published April 25, 1918

Copyright © The New York Times

Випуск газети «Нью-Йорк  
Таймс», 25 квітня 1918 р.

Повідомлення про прибуття  
німецьких військ до Сімферополя



Володимир Басенко, 1918 р.

ки важливою, що про неї було сповіщено іноземних журналістів, і наступного дня про прибуття Коша написала «*The New York Times*». Всупереч сподіванням Болбочана, німецький генерал одразу почав вимагати від українців залишити місто, покликаючись на те, що Брестський договір нічого не говорить про належність Криму Україні. Переговори були призначені на наступний день, а поки кайзерівські війська почали поволі займати урядові будівлі Сімферополя, а Кримська група — відходити до залізничного вокзалу. Таким чином, на севастопольському напрямку вільно продовжували діяти лише загони Петріва та бронепоезд Павла Шандрука із піхотним супроводом, що вже знаходилися поза столицею Криму.

Тим часом увечері 24 квітня передовий 53-й піхотний полк ландверу виступив з Сімферополя, досяг станції Булганак (нині — *Чистенька*), де був контратакований більшовиками, атаку відбив, але змушений був зупинитися до наступного дня. Ймовірно, саме у цьому бою загинув один з більшовицьких керівників Криму Володимир Басенко, який на чолі групи з 12 бійців здійснив невдалу спробу зупинити ручними гранатами німецьку броньовану залізничну дрезину.

Ранком 25 квітня 1918 року українські війська здобули ще кілька перемог, як виявилось згодом — останніх. За спогадами Шандрука,

«Я був здивований, коли отаман Болбочан наказав мені не просуватися далі, натомість, дозволити німецькому бронепоезду пройти, а потім повернутися у Сімферополь. Німецький бронепоезд прослідував повз нас на світанку в напрямку на південь, але не досяг станції Альма внаслідок сильного артилерійського вогню «червоних» як з бронепоезда, так і з польових позицій. Командир німецького бронепоезда обер-лейтенант Шмідт (я зустрів його знову в 1944 році; він був майор у відставці та німецький комендант у містечку Скірнівціце, Польща) попросив допомоги. Я наказав виступити, і обидва наші поїзди примусили більшовиків відступити».



*Бахчисарай, загальний вигляд, 1890-і рр.*

Скориставшись нагодою, кінний кримсько-український загін сотника Андрієнка за підтримки бронепοїзда раптовим наскомом захопив Бахчисарай. Там розмістився також і Волонтерський курінь 2-го Запорізького полку, що вочевидь, розташувався на бронепοїзді. Никифор Авраменко згадував:

«Наш курінь вирушив на Бахчисарай — Севастополь. Республіканці, наливаїківці і решта частин розмістились в кримській столиці. Колишня столиця кримських ханів була брудною містиною з вузькими вулицями. Ханський дворець — широкий присадкуватий будинок, критий черепицею, з малими вікнами, посеред гарного саду. Можна було любоватися дивними рисунками мистецької різби... Я бачив з гір Чорне море, що в тій порі непомітною смугою одділяється од горизонту. Ще півтори години маршу одкриє внизу чудове кримське побережжя».

Захоплення українцями Бахчисарая справило настільки сильне враження на севастопольських більшовиків, що вони того ж дня телеграфом надіслали до Української Центральної Ради пропозицію перемир'я:



Боссолі К. Ханський палац у Бахчисараї, 1857 р.

«1) Негайно укласти перемир'я, для чого ми, отримавши вашу на то згоду, докладемо всіх намагань зупинити усі війська в тих пунктах, де вони знаходяться; 2) Вислати делегатів, котрі, умовившись про продовження перемир'я, негайно почнуть прояснення всіх спірних питань і запобігання подальшому братовбивству. Ми просимо дати відповідь якомога скоріше, бо кожна хвилина забирає людські жертви через те, що може бути покінчено миром».

Відповіді, очевидно, вони не дочекалися. Паралельно розгортався український наступ на півдні. Передові сторожі Петріва досягли села Черкез-Кермен (*нині не існує*) понад самим Севастополем, відділ броньованих автомобілів «Пежо», що їх нарешті забрали з Джанкоя, дійшов до села Шуми (*нині — Верхня Кутузовка*), а 4-та гайдамацька сотня захопила склад зброї у Козьмо-Даміанівському монастирі, попутно розігнавши його російських захисників. Ось як про це писав Петрів:

«З Козмодем'янська прийшов цілий віз крісів [*рушниця — авт.*] і два скоростріли... При заняттю Козмодем'янська 4-та сотня без всякого наказу роззброїла та розігнала на чотири вітри якийсь російський старшинський відділ, який був там... З возом і донесеннями приїха-





*Черкез-Кермен, 1912 р.*

ла татарсько-українська варта та з десяток провідників без зброї «для приділення до інших татарських частин під догляд», як писав начальник «Козмодем'янського» відділу, жалуючись разом із тим на те, що не може дати собі ради з 4-ю сотнею, яка рішуче не слухає наказів, щоб не зачіпати «протибольшевицьких» організацій. Пишу у відповідь заспокоєння, що боротьба нами ведеться поки що в площі більше національній як соціальній, а тому всі російські формування на терені, занятім полком, мусять бути роззброєні і розігнані, якщо немає змоги їх інтернувати. Відділові, охороняючись від сторони Ялти, вислати стежі на Байдары, та шукати через татар контакту з українською частиною Севастопольської залоги. Розпорошені у Козмодем'янську офіцери виконали нам подвійну службу: позитивну, бо переконали місцеве населення, що ми не «контрреволюція», та негативну, бо утікаючи від нас під охорону німців, переконали їх, що ми також само «більшовики», як і севастопольці, лише з трохи м'якшими методами, а тому певно скоро і на них нападємо».

Але на тому успіхи скінчилися. Відірвані від головних сил у Сімферополі та відчуваючи нестачу набоїв і палива, бронепоезд Шандру-



*Ніколай II на вокзалі Бахчисараю, 1914 р.*

ка та додані йому сили того ж 25 квітня отримали наказ повернутися з Бахчисараю до столиці. Авраменко дивувався:

«Несподіваний приказ спішно завертає нас в Сімферополь. І другий приказ: до міста приходить в розвернутім бойовім порядку».

Кіннота Андрієнка, з огляду на різку зміну ситуації, також залишила місто. Монкевич перебував у розпачі:

«Тим часом повернулись бронепотяги з Бахчисараю, залога яких з запалом розповідала про успішні бої з ворогом, про ентузіастичну зустріч населенням наших військ, яке допомагало війську чим тільки могло і робило це з великою охотою. Відділ збільшився в кілька раз. Кожний бронепотяг на позиції мав до свого розпорядження по кілька сотень добровольців татар, котрі щиро допомагали українському війську і слухались його безперечно... Приймаючи це під увагу, сміло можна було розраховувати на успішні операції українських військ про-

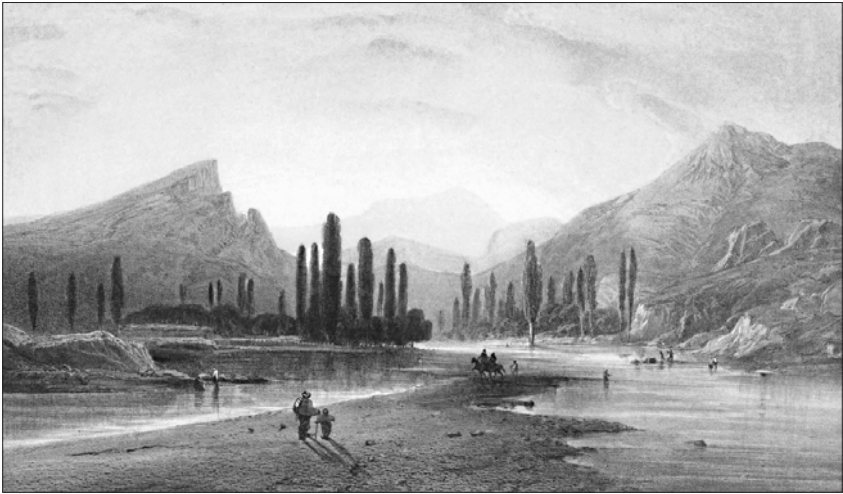
ти Севастополя й одночасно проти Ялти. Розповідали про ту розпуку, яка огорнула населення, коли воно довідалося, що бронепотяги відходять назад до Сімферополя й покидають їх. Боляче було дивитись на їх горе, коли вони дізналися, що більшовики готуються вести протинаступ на Сімферополь. Ясно було, що з відходом бронепотягів населенню самому не під силу буде справитися з цим наступом. Кіннота в цей час вела завзятий бій з ворогом в напрямку Ялти з успіхом по нашому боці, але відступ бронепотягів і відділу піхоти, котрий був при бронепотягах, погіршив її положення. Місцеве гірське населення плакало, дивлячись на відворот українського війська, і ховалося з родинами в горах, боячись помсти більшовиків».

Паралельно активізувалися «червоні» і на алуштинському напрямі. У ніч на 26 квітня 1918 року їхній авангард зайняв Шуми, витіснивши татарську залогу, а зранку гірські стежки були забиті місцевим людом, що утік від радянських сил. Петрів вирішив контратакувати — сотню турків із кулеметами залишив у горах для захисту цивільного населення, а дві кінні сотні — гайдамацьку та кримську — вислав у напрямку Алушти. Але по дорозі передовий загін українців потрапив до радянської пастки і, втративши трьох козаків, відступив. Гордієнківці вже збиралися обійти засідку із флангів, аж тут на дорозі з Сімферополя з'явилася німецька кавалерія. На всяк випадок українські сили відійшли у гори, відкривши кайзерівським військам прямий шлях на Алушту. Невелика німецька варта заїхала у Біюк-Янкой (нині — *Мраморне*), де була роззброєна українцями. Тепер Петрів був остаточно відрізаний від головних сил.

А тим часом німці так і не зайняли покинутий українцями Бахчисарай, натомість зосередивши свої сили в Сімферополі. В результаті більшовики не тільки змогли відновити свій контроль над тією місцевістю, але й до 26 квітня здійснили контрнаступ аж до Базарчику (нині — *Поштове*). Там, у долині річки Альма на однойменній станції, через яку



*Микола Самойлович,  
Кінно-гайдамацький  
полк, 1920-і рр.*



*Боссолі К. Ріка Альма, 1856 р.*

проходить єдиний зручний шлях з Сімферополя на Бахчисарай, почали збиратися рештки розбитих на півночі «червоних» частин та прибули з Євпаторії та Севастополя підкріплення — всього понад 10 загонів чисельністю приблизно у 3 тис. бійців з бронеавтомобілями та кількома десятками кулеметів. Під загальним керівництвом Юрія Гавена більшовики утворили на Альмі укріплений рубіж, який німці не поспішали штурмувати.

«Українська» проблема для Коша була значно важливішою за «більшовицьку».

## Розділ 11

# КОНФЛІКТ ІЗ НІМЦЯМИ

**П**оки український авангард здобував свої останні перемоги у Бахчисараї, у Сімферополі розпочався головний акт драми у стосунках між Петром Болбочаном та Робертом Кошем. О 10-й ранку 25 квітня 1918 року командир Кримської групи прибув до німецького штабу, де був ввічливо, але прохолодно прийнятий Кошем. Власне перемовини велися з начальником штабу 52-го корпусу через перекладача поручика Отто Кірхнера, що вже раніше у Джанкої виявив свою ворожість до українських військ. Начштабу зажадав від Болбочана не тільки припинення будь-яких бойових дій на всіх напрямках, що вимагалось ще відучора, але й заборони операцій кінноти і бронепоездів та повернення їх до Сімферополя. Для їхнього розшуку слід було



*Сімферополь, Катериненський проспект, поч. XX ст.*

вслати спеціальну команду, натомість користуватися телеграфом та телефоном українцям заборонялося — біля пункту зв'язку була виставлена німецька охорона. Більше того, тиллові команди Болбочана у Джанкої уже були заблоковані німцями. Ось як про цей епізод переговорів писав Борис Монкевич:

«Коли Болбочан пробував протестувати, начальник штабу зимно зазначив: «Я зовсім не знаю, до якої армії належить ваша група і можна передбачать, що ваша група йде на з'єднання з більшовиками, бо українське військове міністерство на моє запитання, з якою метою воно посилає вашу групу на територію Криму, відповіло, що абсолютно нічого не знає за таку групу і жадних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; український уряд рахує Крим цілком самостійною державою.

— Не можу цьому повірити, — відповів Болбочан, — тому що маю повноваження свого уряду до тих операцій, які я провожу на території Криму».

— В такому разі прошу мені показати той наказ уряду, на підставі якого ви провадите наступ на Крим.

Болбочан маючи наказ таємний, не міг його пред'явити начальникові штабу, тому відповів:

— Наказ я одержав в усній формі від командира Запорізького корпусу генерала Натієва.

На це начальник штабу з іронією зазначив:

— Такі накази усно не передаються.

— В такому разі прошу дозволу перебалакати по телеграфу з Військовим міністерством і урядом.

— Український уряд знає про перебування вашої групи на території Криму, але сам уряд не виявив бажання перебалакати з вами і взагалі зазначив, що ніякого відділу, належного до української армії, в Крим він не посилав. Ви самі зрозумієте, що після такої заяви уряду, я не можу дати вам дозволу на розмову з Києвом. Крім того я забороняю відпуск козаків з ешелонів до міста, і всякий запорожець, затриманий у місті, буде арештований. Дальша доля відношень між українським і німецьким військом буде залежати від інструкцій обидвох Вищих Союзних Команд. А на разі я вас прошу негайно відкликати вашу кінноту і бронепотяги.

*Прапор, подарований  
мешканцями  
Слобожанщини 2-му  
Запорізькому  
полку, 1918 р.*



— Відкликати бронепотяги я погоджуюся і це негайно зроблю, але відкликати кінноту я не маю можливості, бо завдяки вашим розпорядкам і поведінці ваших військ, я під цю пору не знаю, де вона знаходиться і зв'язок з нею порваний.

І тільки після довгих вагань начальник штабу дав дозвіл на пропуск з ст. Джанкой господарських ешелонів з продуктами, потрібними для групи. На цьому закінчилася розмова і Болбочан залишив штаб німецької дивізії».

Після цього Болбочан відправив Всеволоду Петріву наказ бути готовим до можливого початку бойових дій проти німців, а сам таємно зв'язався із Олександром Натієвим, інформуючи того про стан справ та прохаючи особисто прибути до Сімферополя. Паралельно розпочалися переговори із представниками місцевих мешканців, які обіцяли свою допомогу українським військам на випадок збройних сутичок із кайзерівською армією.

Втім, незважаючи на ці приготування, Болбочан до останнього сподівався



*Степан Цап, штаб  
Запорізької дивізії,  
1920-і рр.*



*Іван Корж та Митрофан Швидун, 2-й Запорізький полк, 1920-і рр.*



*Дмитро Купчак, кінна сотня 2-го Запорізького полку, квітень 1918 р.*

владнати конфлікт миром, розуміючи, що війна із союзником спричинить падіння української державності, і

«що ніяке повстання не в силі справитися з німецькою армією, як це гадали наші політики з Центральної Ради».

Під час листування із Петрівим, яке здійснювалося за допомоги перевдягнених у татар кінних гайдамаків, було вироблено два плани дій на майбутнє. Перший передбачав перехоплення ініціативи і полягав у наступному: українські підрозділи у Джанкої обеззброюють німців та блокують Чонгар, щоб не пропустити ворожі підкріплення, а допомагає їм відділ, раніше скерований на Феодосію; кіннота з-під Євпаторії повертається та займає Перекоп; гайдамаки у горах продовжують боротьбу із більшовиками; а головні німецькі сили у Сімферополі — то клопіт Болбочана. З усіма захопленими німцями слід було поводитися якомога краще, підкреслюючи, що вони самі призвели до такої ситуації. Втім, цей план був абсолютно химерним з огляду на триразову перевагу Коша у людях та зброї (підтвердження чого Болбочан дістав вже наступного дня).

Другий план виглядав значно реалістичнішим. У разі атаки з боку німців всі частини Кримської групи мали пробиватися на Феодосію, звільнити від більшовиків Керченський півострів, утворити на Ак-Монайському перешийку оборонну лінію, притягти до боротьби місцеве населення і, зв'язавшись з українським урядом,





*Старшини Кінно-гайдамацького полку при панцернику «Швидкий»,  
квітень 1918 р.*

чекати подальших вказівок. У будь-якому разі обидва плани передбачали, що Кримська група за всяку ціну втримається на півострові, не давши себе роззброїти.

Але й другий план мав свої вади. Як слушно вказував Петрів, німці мали змогу виставити проти українців великі сили, а головне, вислати турецький крейсер «Гамідіє» обстрілювати долину Феодосії, через що прорив позицій Болбочана у тому місці був би справою вирішеною.

«До того мені дуже не подобався цей намір стати плечима до Кубані, де якраз у цей час запанувало «біле двіженіє» оця «Добрармія», яка, набравши вже сили та спровокувавши в свою службу козацтво, невпинно просувалась до моря. При здійсненні цього плану та неминучій поразці під Феодосією недобитки мусіли попасти до «Добрармії», звичайно, як удалась би дуже проблематична переправа через Керч-Єнікальську протоку».



*Іван Дубовий, 2-й  
Запорізький полк, 1920 р.*

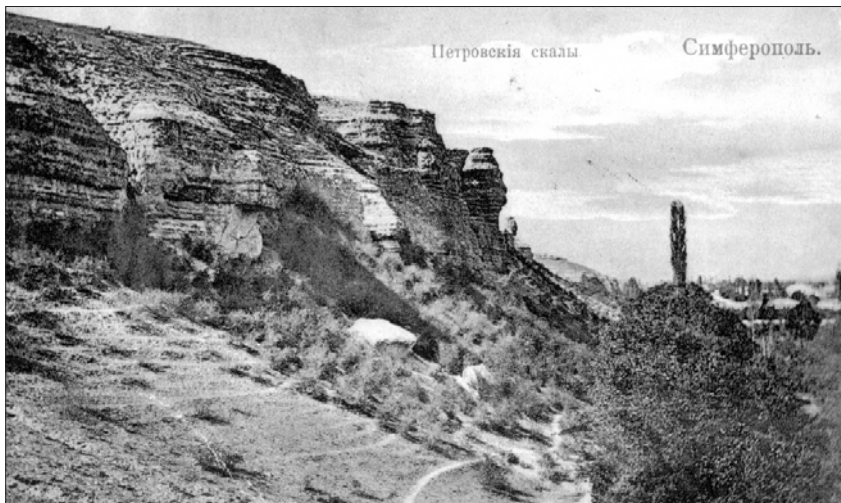


*Невідомий, кінна  
сотня 2-го Запорізького  
полку, 1918 р.*

У свою чергу командир кінних гайдамаків пропонував відійти у випадку конфлікту у гори, де місцевість сприяла обороні малими силами, увійти в зносини з українською частиною севастопольської залоги і, спираючись на неї, здійснити у Севастополі переворот із подальшим опануванням міста. Після цього можна було б або вивести захоплений флот до Одеси, або вступити з німцями у переговори, маючи на руках аргументи «важкого калібру». Втім, до цього плану у штабі Болбочана поставилися негативно, позаяк він включав у себе щось на кшталт порозуміння із севастопольськими більшовиками, що було «дуже невігідно для України під поглядом міжнароднім».

Окремі сподівання Болбочан покладав на добровольців з числа кримських татар,

«котрі приходили з кіннями і зброєю та зі слізьми на очах просили зарахувати їх до українського війська і дати їм можливість приймати участь в визволенню рідного краю. Їх зразу вступило так багато, що Болбочан думав сформувати з татар окрему кінну дивізію, яка входила б у склад Кримської групи... Для цього Болбочан думав використати кадр Кримського кінного полку. Татари чудові кіннотники, і вони значно зміцнили б запоріжців. Крім того, формуванням татарської туземної дивізії досягалося того, що коли б німці не дали змоги Кримській групі наступати на Севастополь і зажадали повороту всієї запорізької кінноти, то частина цієї кінноти могла вернутись, а частина могла ввійти в склад туземної дивізії і продовжувати операції».



*Сімферополь, Петровські скелі, поч. XX ст.*

Але жодної спільної концепції оборони так і не було вироблено, тож кожен командир продовжував діяти на власний розсуд. Існувала лише домовленість не виконувати відкритих наказів Болбочана чи навіть Натієва про припинення боротьби, якщо вони не будуть підтверджені спеціальними посланцями.

А поки йшли переговори, до Сімферополя прибували все нові ешелони з німецькою піхотою, що не поспішала йти далі, а кайзерівська кавалерія обійшла місто із півдня, порушивши зв'язок між Болбочаном і Петрівим. З кожним новим кайзерівським підрозділом напруга зростала, траплялися поодинокі випадки роззброєння українських солдат. О 2-й годині пополудні 25 квітня 1918 року на висотах обабіч Сімферополя — Петровських скелях — німці почали встановлювати батареї, спрямовані на ешелони запорожців. Коли Болбочан поцікавився метою таких дій, то начальник штабу через Отто Кірхнера передав, що ці заходи здійснюються на випадок заколоту у місті. Крім того, німці почали облаштовувати позиції навколо розташування українських ешелонів, мотивуючи це «звичайними порядками» свого війська.

Повернувшись увечері того дня з Бахчисарая до Сімферополя, Павло Шандрук застав таку «несподівану картину» на вокзалі:



*Анатоль Базилевич,  
Легіон УСС,  
та Юрій Купчинський,  
Кінно-гайдамацький полк,  
квітень 1918 р.*

«Склади і депо були захоплені українськими козаками, озброєними кулеметами, а навколо депо — також із кулеметами — розташувалися німецькі війська».

На світанку 26 квітня 1918 року німці почали поступово розміщатися на раніш приготованих позиціях, а на скелях встановили додаткові гармати. Одночасно були заблоковані всі вулиці, що прилягали до залізничного вокзалу, тож українське військо опинилося у щільному кільці, вийти за яке без дозволу кайзерівського командування стало неможливо.

Настав критичний момент.

## Розділ 12

# ПЕРЕГОВОРИ З КИЄВОМ

**Н**аскільки воєнна складова української виправи на Крим була славною, настільки ж політична — ганебною. У критичний момент конфлікту із німцями центральна влада у Києві проявила себе із найгіршого боку, фактично самоусунувшись від вирішення проблем власного війська. Кримська операція надає чудовий матеріал для вивчення не тільки сучасним військовикам, але й сучасним політикам.

За свідченням Бориса Монкевича, Петро Болбочан просто не повірив словам німецьких офіцерів про відмову українського уряду визнати існування наказу про похід на Крим:

«Він уважав це за неправду і тому про це нікому до часу не говорив, щоб не викликати у війську небажаних розмов і не вносити заколоту».



*Сімферополь, Кафедральний собор св. Александра Невского, поч. XX ст.*



*Сімферополь, Міський Сад, поч. XX ст.*

Більше того,

«Споминаючи слова начальника штабу німецької дивізії, Болбочан бачив, що уряд сам губив своїми руками єдину національно-свідому частину, яка могла йому перешкоджати в його соціалістичних експериментах... Ходили чутки ще підчас вирушення запоріжців у похід на Крим, що уряд нарочно виправляє найбільш «реакційні» частини. Все це заставило Болбочана замислитись над ступенем вини німців у цьому конфлікті. Він рішив використати всі засоби до мирного розрішення конфлікту».

Опівдні 26 квітня 1918 року на вокзал прибула німецька делегація, яка від імені Роберта Коша висунула Болбочану наступні вимоги: по-перше, здача зброї і всього військового майна, по-друге вихід з Криму у якості цивільних інтернованих, і по-третє, розпуск усіх добровольців, набраних на території Криму. Свої вимоги німецька делегація обґрунтовувала тим, що український уряд не визнав півострів частиною УНР, а відтак жодних українських частин там не повинно бути. Ці вимоги були для Кримської групи абсолютно неприйнятними, про що Болбочан і повідомив делегатів, одночасно віддавши наказ готуватися до



*Сімферополь, Гоголівська вулиця, поч. ХХ ст.*

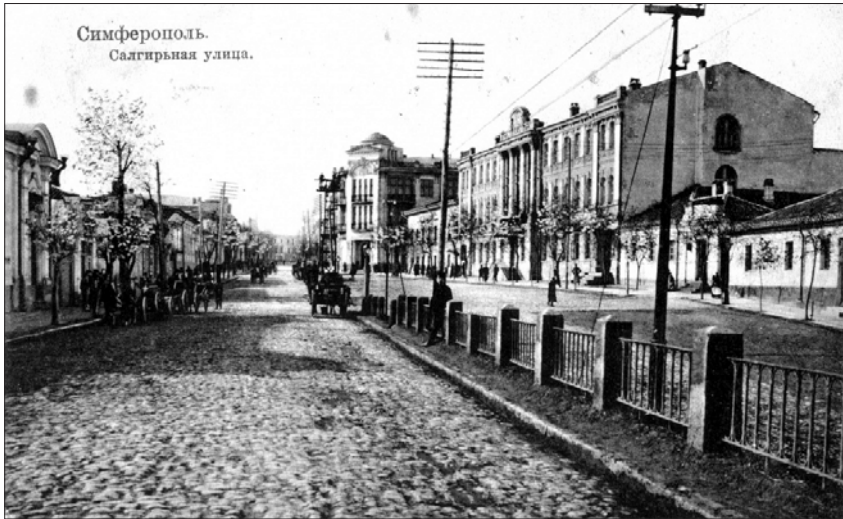
бою. Подальший діалог між ними, який передав Монкевич, нагадував розмову глухих. Болбочан:

«Я з свого боку ставлю вимогу допустити мене до апарату, щоби зв'язатися з урядом, бо тільки за згодою уряду, на його формальний наказ і зі зброєю в руках залишить моя група територію Криму. Словам же вашим про становище уряду в цій справі я не можу йняти віри і тому мушу особисто з урядом переговорити. Крім того прошу ваші вимоги представити мені в писаній формі».

Німецька делегація:

«Чому ви не хочете показати нам наказу даного вам Вищою українською командою, на підставі якого ви провадили наступні операції на території Криму? Українське Військове міністерство заперечує нам у дорученню вам такого наказу».

Наказ у Болбочана був, але не тільки таємний, але й «написаний у таких виразах відносно німців, що він не міг його представити». Тому він



*Сімферополь, Салгірна вулиця, поч. XX ст.*

знову наголосив, що усне розпорядження йому віддав Натієв і запропонував дочекатися приїзду останнього. На відміну від німців Болбочан знав, що той зранку уже виїхав з Джанкою, але не розкрив усіх карт, побоюючись, щоб командуючого не затримали на шляху. Німецька делегація дала Болбочану 6 годин на виконання їхніх вимог, прямо пообіцявши у протилежному разі застосувати до українських частин збройний примус, але при цьому висловивши сподівання на мирне врегулювання конфлікту.

У свою чергу Болбочан сформулював таке бачення українсько-німецького порозуміння: а) до наказу з Києва частини Кримської групи залишаються на своїх місцях, припиняється їхня ізоляція з боку німців, відновлюється телеграфний та телефонний зв'язок; б) пересування українських вояків мусить відбуватися з відома і згоди штабу німців; в) у жодному випадку не може бути й мови про здачу зброї; г) добровольці кримського походження звільняються з частин групи і в подальшому не приймаються. Угода мала би бути укладена письмово, за підписами обох командуючих, до 8-ї години вечора. Задля досягнення прогресу німцям було запропоновано від обміну паперами перейти до особистих переговорів. За Монкевичем, вони запитали Болбочана, чи погодиться він приїхати до Коша, якщо це буде потрібним? Той відповів:





*Сімферополь, набережна Салгіра, поч. XX ст.*

«Бажаючи розрішити конфлікт мирним шляхом, поїду до генерала Коша, не дивлячись на те, що ваш штаб так нетактовно веде себе як у відношенню до мене, так і до мого війська. Коли ж генерал Кош буде настоювати на своїх попередніх вимогах, то краще нам не зустрічатися і не говорити, бо зарані зазначаю, що я цих вимог не можу прийняти».

Поки всередині вокзалу йшли напружені переговори, на пероні українці та німці готувалися до зіткнення. Окрім піхоти, кайзерівські війська скерували на ешелони 4 кулемети, у відповідь сотня героя прориву на Чонгарі Петра Зілінського оточила німецькі кулеметні команди та змусила їх відійти, покинувши зброю. Також українці розвантажили броневих автомобілів і розгорнули їх у бік противника. Як згадував Никифор Авраменко про цей день,

«Наші лави спіткались з німецькими, готовими до бою. Чекали наказу і, здається, більшість з нас була не од того, щоб схватитися з «союзниками». Окопались, приготувались і ждем».



*Сімферополь, Конторська вулиця, поч. XX ст.*

Втім, того разу обійшлося без кровопролиття. А от із німецькими кулеметами трапився казус, про який оповів Павло Шандрук:

«В цій плутанині — і це не жарт — наші козаки умудрилися зсунути казенні частини з двох німецьких кулеметів, але отаман Болбочан наказав мені повернути їм їх, коли з'ясувалося, що німецькі командири постануть перед військовим судом за недостатню сумлінність і будуть розстріляні».

Монкевич у спогадах збільшив кількість кулеметів, викрадених у німців під час протистояння, до восьми одиниць. О-пів на четверту телеграфний зв'язок з Києвом, нарешті, був налагоджений. Болбочан надіслав рапорт про стан групи, передав вимоги німецького командування та просив розпорядження і вказівок. З Києва відповіли, що о 7-й годині вечора на зв'язок із групою вийде військовий міністр або прем'єр. На зауваження Болбочана, що до того часу спливе термін німецького ультиматуму і може статися непоправне, там відповіли, що нічим не можуть зарадити.



*Сімферополь, Долгоруківська вулиця, поч. XX ст.*

О 5-й вечора 26 квітня 1918 року на вокзал прибув особисто Кош. Обмін офіційними ультиматумами знову нічого не дав: жодна зі сторін не бажала пристати на вимоги іншої. Тоді німецький командувач спробував переконати українського у приватній розмові. Висловивши глибоку повагу до українських військ, Кош перекинув відповідальність за поточний стан речей на український уряд, що так легко зрікся своїх наказів, і тим звільнив Болбочана від необхідності захищатися. У відповідь Болбочан просто запитав Коша, як би той вчинив на його місці у подібному випадку. Кош тоді сказав, що збройна боротьба погубить Кримську групу, і ця втрата буде для України набагато більшою, ніж розгром однієї дивізії для Німеччини.



*Сімферополь, Міський клуб, поч. XX ст.*



*Сімферополь, готель «Європейський», поч. ХХ ст.*

Зрештою, певна користь від цієї розмови була — термін дії ультиматуму, а також джентльменської угоди не переміщати війська, був продовжений ще на добу. Втім, від затягування справи у кінцевому підсумку вигравали німці, постійно отримуючи поповнення, тоді як сили українців залишалися тими ж. Ну і свого шансу дійти до Альми, поки німці вирішували «українське питання», не прогавили більшовики.

Невдовзі після відходу німецької делегації до Сімферополя звичайним товарним поїздом прибув сам Олександр Натієв. За спогадами Монкевича,

«Всі страшенно обрадувалися приїздові отамана Натієва, бо сподівалися, що він привіз зі собою розршення справи. Але Натієв одразу заявив, що доклад Болбочана він одержав і переслав його урядові, але перебалакати по дроті з урядом йому не вдалося. На його запит завжди відповідали, що або нікого немає, або під пору іде саме велика і поважна нарада кабінету, мовляв, почекайте і т.д. Стративши надію, що уряд щось зробить у цій справі, Натієв виїхав сам сюди, щоб на місці чимсь допомогти і бути при групі в цей скрутний час».

Тим часом ожив телеграфний зв'язок із Києвом, але і тут на Болбочана чекало розчарування. За Монкевичем,

«До апарату підійшов якийсь отаман з військового міністерства, котрий, нічого не питаючись і не говорячи свого прізвища, почав оповідати про обов'язки запоріжців перед «Україною ненькою», про те, що вся Україна тепер дивиться на запоріжців і певна, що вони не осоромлять української армії. Одним словом нічого конкретного. Все зводилося до того, що, мовляв, битись до останньої краплі крові. Розмова ця зробила сумне і прикре на всіх вражіння».

Потім, після короткої паузи, на тому кінці дроту з'явився Олександр Блонський, у той час — губернський комендант Таврії. Він у черговий раз вислухав доповідь про стан Кримської групи, але віддати будь-який наказ не мав повноважень, закликавши чекати розпоряджень біля апарату. На тому розмова і скінчилася. А ось як ця ситуація виглядала в очах військового міністра Олександра Жуковського:

«Я відправився до Штольценберга для в'яснення сієї справи і перш всього зауважив, що той ультиматум, який німці пред'явили військам



*Сімферополь, Дворянська вулиця, поч. XX ст.*

Натієва, зараз був би відмінений, бо на себе брати справу вирішення відкликати війська із Кримського півострова я не можу — необхідна санкція Ради Міністрів, далі, що лише дивує і оскорбляє таке відношення німців до нас як до дружньої держави, по-третє — як не буде відмінений ультиматум, то не я і не війська будуть винні в пролитті крові, а ви, німецька Головна квартира. Штольценберг, як видно було, не сподівався такого тону і обороту діла, він старався роз'яснити, чому конкретно не відповів Оперативний відділ, куди наступають мої війська, а йому сказав на це, що вони об цьому говорили і зараз говорять, що натієвці пішли і йдуть в Таврійську губернію. В Таврійську губернію входить і Крим, який у нас офіційно називається Таврія, умов між нами ніяких не було, що наші війська не мають права оперувати в Таврії. Мене, повторюю, дивує і оскорбляє ваше поводження по нашій території і в нашій державі. Штольценберг теж розгнівався і заявив, що якби не було тут німецьких штиків, то й вас, як уряду, тут не було б. «Вас тримають німецькі штики». На це прийшлося одповісти: так, може в цих словах і скривається деяка правда, але з свого боку повинен зауважити, що якби не було нас, то й ви не були б тут, не бачили



Сімферополь, готель «Петербурзький», поч. XX ст.

б Криму і не знали б смаку українського хліба. Вважаю розмову скінченою і зауважую, що як не буде відмінено розпорядження про ультиматум, то не я буду винен в тій крові, яка проллється там в Сімферополі. Після цього Штольценберг став дзвонити до Грьонера, але не зміг добитись толку, бо Грьонера не було. Я з Слівінським і Пироговим (перекладач) вийшли від Штольценберга. На прощання Штольценберг з широкою усмішкою і улесливими словами, що все кінчилось благополучно для обох заінтересованих сторін, випроводив нас на коридор».

Тим часом Натієв вислав до Коша тимчасово виконуючого обов'язки начальника штабу сотника Павла Вержбицького. Генерал Кош прийняв його і обіцяв прибути зранку на вокзал до Натієва. А поки що обидві сторони мали вести переговори із своїм керівництвом та утримуватися від ворожих дій.

Відлуння цих подій дійшло і до Всеволода Петріва:

«З Сімферополя приходили до татарського кримського уряду у Янкой відомості одна від одної грізніші, між іншим, що німці вимагають у республіканців здати зброю та що наші і німці вислали одні про-



СИМФЕРОПОЛЬ — SIMFEROPOL  
Бульварная улица — Rue de boulevard

*Сімферополь, Бульварна вулиця, поч. XX ст.*



*Сімферополь, Жіноча гімназія, поч. XX ст.*

ти других кулемети і що туй-туй почнеться бій. Я наказав Андрієнкові держати всі свої резерви за правим крилом і при перших ознаках розпочатого бою в Сімферополі теж почали наступ проти німців, який я підтримаю всім, що маю свобідного в Янкої. Та Андрієнко доніс, що його посланці сповістили, що в районі залізничної стації, до якої дістатися ніяк не можна, бо вона тісно обставлена німецькими кулеметами з гарматами поза ними по горах, чути музику та українські співи».

Нарешті о 2-й ночі уже 27 квітня 1918 року на зв'язок із Сімферополем вийшов український військовий міністр. Перед тим він побував у Центральні Раді, порадившись з її головою Михайлом Грушевським та прем'єр-міністром УНР Всеволодом Голубовичем. Як писав Монкевич, Жуковський

«розпочав цілу промову, зміст якої спрваджувався до того, що, мовляв, Україна ніколи не забуде тої жертви, яку принесуть для неї запоріжці і т.д. Одним словом, треба було німців «провчити», але що потім мали робити запоріжці, яка їх доля мала бути, про це нічого не говорилося».



Болбочан перебив його, вимагаючи конкретної відповіді, що робити з німецьким ультиматумом, і чи правда, що уряд не визнає існування наказу зайняти Крим? Той спробував звести розмову на інше, але будучи ще раз «в лоба» запитаний Болбочаном про подальші дії, лаконічно відказав:

«Прийняти вимоги німців».

## Розділ 13

# ПОВЕРНЕННЯ БОЛБОЧАНА

**В**тім, під час нічних переговорів жодних конкретних вказівок військовий міністр Олександр Жуковський командуванню Кримської групи так і не дав, незважаючи на наполягання Петра Болбочана, і відклав це питання до ранку. Розмова, за свідченням Бориса Монкевича, справила на присутніх гнітюче враження.

«Ці переговори знищили в отамана Натієва і полковника Болбочана всі сумніви до того, хто був винен у цьому положенні. Ясно було, що винен був уряд. Смутно і тяжко було переконатися в цьому цим двом лицарям».

Покладав вину на чиновників і Никифор Авраменко:



*Сімферополь, Народний дім, поч. XX ст.*



*Сімферополь, музей губернського земства, поч. XX ст.*

«Несолідна постава нашої влади мало не довела до кривавого бою і, правдоподібно, ліквідації нашої групи».

А поки тривали переговори між Києвом, Болбочаном і Робертом Кошем, продовжився контрнаступ кримських більшовиків. Мало того, що протягом 26 квітня 1918 року вони відновили свій контроль над долиною річки Альми і збудували там укріплений рубіж, так в ніч на 27-е «червоні» бронепоезди впритул наблизилися до Сімферополя, а під раянок безкарно обстріляли вокзал.

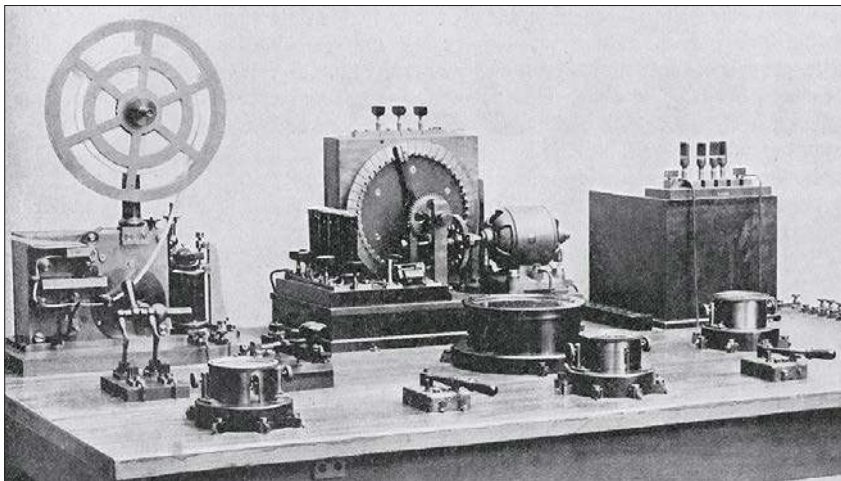
О-пів на дев'яту ранку 27 квітня до штабу Кримської групи прибув Кош. Після його короткої наради з Олександром Натієвим між Сімферополем і Києвом був встановлений зв'язок — на тому кінці дроту знаходилися Жуковський та прем'єр Всеволод Голубович. Обидва командувача — український та німецький — зажадали повторення розпорядження про залишення Болбочаном Криму та відповіді на питання, чи існував наказ про здобуття півострова. За Монкевичем,



*Всеволод Голубович, 1920 р.*

«Відповідати почав прем'єр-міністр Голубович. Він виголосив цілу промову демагогічно-агітаційного характеру, яка більш личила якомусь мітинговому ораторові, а не прем'єр-міністрові сорокамільйонної держави. Докладно зміст цієї промови трудно пригадати, але там говорилося про честь України-неньки, про те, що запоріжці мусять постояти за себе, а далі йшла нісенітниця, котра могла тільки загострити відношення, але не налагодити їх. В кінці промова загрювала повним скандалом. Це завважив сотник Чайківський і перервав роботу, буцімто через несправність апарату».

Новий німецький перекладач, підполковник, був налаштований до українців дружньо, тому зробив вигляд, наче нічого не сталося. Відвернувши скандал, Натієв здійснив другу спробу зв'язатися зі столицею. До апарату тоді підійшов військовий міністр і підтвердив своє вчорашнє розпорядження:



*Телеграфний апарат, 1905 р.*



*Сімферополь, літній театр, поч. XX ст.*

«Негаймо звільнити територію Криму. Умови звільнення виробить полковникові Болбочанові. Отаманові Натієву висловлюю своє незадоволення, що він тепер не при групі, яка оперує в Донбасі. Командирові німецької дивізії генералові Кошові передаю, що попередня заява уряду була просто непорозумінням, бо уряд не сподівався, що група вже оперує в Криму. З Вищим Німецьким Командуванням переговори тільки що почалися».

Питання про те, чому Київ відмовився визнавати існування наказу Болбочану взяти Крим, Жуковський проігнорував, а будучи перепитаний Кошем, покликався на нагальні справи і припинив розмову. Тим не менше, конфлікт був вичерпаний. Кош на місці віддав наказ припинити блокування частин Кримської групи, а Болбочана просив не затягувати із відправленням. Щодо кінноти Всеволода Петріва, то було ухвалено рішення вислати на її розшуки німецький аероплан, що і було зроблено наступного дня. Як згадував Монкевич,

«Розстались дуже сердечно. І в Болбочана, і в запоріжців про генерала Коша залишилися найкращі спомини, не дивлячись, що з його іменем зв'язано стільки неприємних інцидентів».



*Сімферополь, окружний суд, поч. ХХ ст.*

Готуватися до відступу почали одразу ж, не без користі для себе. За спогадами Павла Шандрука,

«На околицях Сімферополя ми знайшли два товарні вагони з тютюном найкращої якості, виготовленим стамбульськими та месахудійськими фірмами. Їхньою спеціалізацією був дорогий якісний тютюн № 40 та № 60, а також найвищі сорти № 80, 120 та 140, такі, що поставлялися до царського двору. Мої хлопці принесли мені декілька коробок № 140 як військовий трофей. Я сам не палю, але залишив тютюн у своєму купе для того, щоб пригощати гостей: аромат був неповторний».

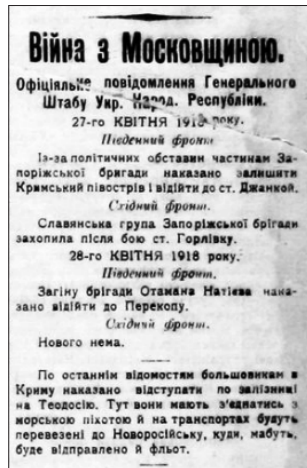
За кілька годин із Болбочаном знову зв'язалися представники Військового міністерства УНР, які «страшенно ляляли німців» та натякали йому, щоб при поверненні був «до усього готовий». Позаяк подальших розпоряджень щодо передислокації не надходило, Болбочан з Натієвим вирішили перевести українські війська до Мелітополя і вже там чекаати на вказівки уряду.

Тим часом у розташування Кримської групи прибула делегація представників українських громад із запізнілим проханням про при-

єднання півострову до УНР. До повного з'ясування майбутнього Криму Натів погодився на створення Комісаріату у справах громадян української національності, уповноваживши Якіма Христича бути тимчасовим комісаром України у Криму.

А поки йшла підготовка до повернення українських військ на материк, відновилися бойові дії на південному напрямі. По обіді 27 квітня 1918 року з Алушти у бік Сімферополя почали рухатися «червоні» сили: «соціалістичний загін» Бориса Жаданівського у 150 бійців та ще 200 ялтинських червоногвардійців Івана Басова. Їм протистояла «Козьмодем'янська» група із сотні кінних гайдамаків та турецько-татарського загону у 250 бійців з двома гарматами і двома кулеметами. Між Ангарським перевалом та Мамут-Султаном (нині — Добре) більшовики були зупинені гайдамацьким вогнем. Передовий «соціалістичний загін» був вщент розгромлений — у його лавах залишилося не більше 40 бійців; пораненого у голову Жаданівського евакуювали до Алушти, де він увечері того ж дня помер. Втрати з іншого боку клади кілька убитих та два десятки поранених. Переслідуючи залишки «червоних», кримсько-українські сили перевалили гірський хребет і на південних схилах вступили у артилерійську дуель із крейсером «Алмаз».

Паралельно у районі між Інкерманом та Черкез-Керменом севастопольські більшовики невдало спробували відтіснити загін Андрієнка, що складався із сотні гайдамаків, трьох кінних та двох піших кримських сотень і нараховував до 800 осіб з двома кулеметами.

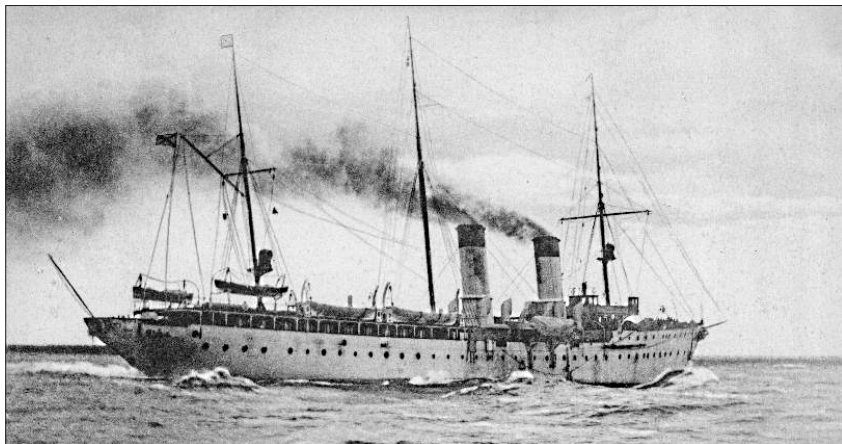


Газета «Відродження»,  
29 квітня 1918 р.

Повідомлення  
про залишення Криму  
українськими військами



Борис Жаданівський,  
поч. XX ст. (мал. 1925 р.)



*Крейсер «Алмаз», 1903–1906 рр.*

А прощання із Кримською групою у Сімферополі знову перетворилося на велелюдну маніфестацію. За Монкевичем,

«Виправа на Крим зробила на запоріжців глибоке і незабутнє вражіння. Це був один з найяскравіших моментів в їхньому житті. Ніде не зустрічало їх населення з таким ентузіазмом як тут і ніде так їх радо не проводжало. При проїзді самоходу [автомобіля — авт.] Болбочана до міського самоуправління юрба народу так його оточила, що він не міг проїхати і боявся, що його понесуть на руках. Всі вулиці були заповнені народом, який вийшов проводжати запоріжців. Багато добровольців вступило тут до частин Кримської групи, але згідно до умов з генералом Кошем прийшлося їх звільнити. Болбочан мав намір створити з них окрему частину і йому дуже було жаль їх звільнити. Пізніше вже підчас перебування групи в Мелітополі, багато з цих добровольців прибуло з Криму і знову вступили в ряди запоріжців. Населення всієї Таврії виходило з сіл і містечок, щоби привітати наше військо. Вивозили на станції продукти для козаків, а що це було перед Великодніми святами, то з цього приводу навезли селяни велику кількість пасок, писанок, сала, шинок і т.д. Група увесь час поворотної подорожі харчувалася цими продуктами».





*Мелітополь, весна 1918 р.*

Перші українські ешелони почали від'їжджати від сімферопольського вокзалу ввечері 27 квітня 1918 року, і до опівночі Кримська група цілковито залишила місто. Запоріжці рухалися у повній бойовій готовності з бронепоездами попереду і з наказом знищувати будь-яку перешкоду на дорозі, але жодних інцидентів на зворотному шляху не трапилося. 29 квітня 1918 року авангард Болбочана увійшов у Мелітополь, де його згодом застала звістка про київський переворот та прихід до влади гетьмана Павла Скоропадського.

«З жалем і тяжким серцем виходили ми зі здобутого Криму»,

— так підсумував свої враження з походу Авраменко. Але відхід основних сил Кримської групи не завершив історію української збройної боротьби за півострів.

## РОЗДІЛ 14

# ЕВАКУАЦІЯ ФЕОДОСІЇ ТА КЕРЧІ

**М**ирне розв'язання українсько-німецького конфлікту дозволило кайзерівській армії відновити 28 квітня 1918 року свій наступ одночасно на керченському та севастопольському напрямках. Втім, у Східному Криму німцям так і не довелося більше зустрітися із «червоним» спротивом. Скориставшись тим, що увага Роберта Коша була прикута до Сімферополя, командарм Іван Федько швидким маршем відірвався від ворожих сил (див. Розділ 9) та ще 27 квітня прибув до Керчі. Навіть не намагаючись організувати оборону міста, він віддав наказ евакуюватися на Кубань. Російський офіцер Ніколай Крішевській, що тоді перебував у місті, так описав цей день:



*Керч, вид на гору Мітрідат, поч. XX ст.*

«І раптом, одного погожого весняного дня, у місто галопом увірвалися якісь кінні — близько сотні, безжально шмагаючи коней. Обірвані, брудні, бозна-як одягнені, з мотузковими поводками і стременами, подушками замість сидел, ці вершники виявилися кавалерією Червоної армії. За їхніми словами, німці котяться безпосередньо за ними. А слідом за кінними потекла піхота з декількох поїздів (близько 4000 осіб) і з масою награбованого добра. Все це кинулося до порту і, давлячи один одного, полізло на кілька військових транспортів у стані повної паніки, коли один постріл змусив би їх усіх здатися... Дві доби безперервно вантажилися більшовики на транспорти, набиваючи їх награбованим добром. Ящики падали, розбивалися, шоколад, кава, цукор, чай, мило і матерії пудами і згортками валялися на березі, і жителі слобідки відкрито розтягували їх на очах солдатів, позаяк ті при всьому бажанні не мали можливості все награбоване навантажити на транспорти і поспішали захопити лише найцінніше. Наступав кінець – у Керчі зібралася вся знаменита й геройська Червона армія, що бігла без жодного спротиву від німців з Перекопу».

Разом із військами до кораблів кинулися і радянські керівники Керчі. Зранку 28 квітня реальна влада повернулася до міської думи,



*Керч, Воронцовська вулиця, поч. XX ст.*



*Керч, загальний вид, поч. XX ст.*

що одразу ж постановила зорганізувати з фронтовиків Першої світової трьохтисячну дружину для охорони міста. В її складі тим-таки Кришевським був створений кінний розвідувальний загін, який заступив на варту о 8-й вечора. Із цим загоном трапився кумедний випадок:

«Загін мав абсолютно незвичний для Керчі вид: люди були прекрасно вдягнені, сиділи на хороших стройових конях, були відмінно озброєні й справляли враження солдат довоєнного часу, що йдуть на парад. Ледве загін вийшов на головну вулицю, як зібрався величезний натовп, який прийняв загін за українців, люди кричали «Ура!», цілували солдат і взагалі висловлювали винятковий захват, і ми не могли їх запевнити, що завжди знаходилися у Керчі».

Але місцеві більшовики просто так здаватися не збиралися — на вулицях спалахували перестрілки між ними та міською дружиною, аж раптом керченська берегова батарея (на якій служили українці) розвернула гармати та почала обстріл бухти, де вантажилися на транспорти «червоні». Це вирішило справу, і позostalі комуністи кинулися навтьоки до кораблів. До кінця дня 28 квітня 1918 року армія Федька залишила Керч.



*Керч, Спіцинська вулиця, поч. XX ст.*

Повільне просування німців також мало своє пояснення. Якщо українські війська активно залучали у якості провідників місцеве населення, то кайзерівська армія мусила здебільшого покладатися на власну розвідку, зокрема авіаційну. А з нею якраз виникали казуси — командування Баварської кавалерійської дивізії дійшло такого висновку після боїв у Криму:

«Досвід проведених операцій засвідчує, що повітряна розвідка... не дає жодних результатів... Льотчик не в змозі відрізнити пересування більшовицьких банд від досить жвавого у той час пересування звичайного населення на підводах».

Саме тому «червоні» війська, які не хотіли битися, завдяки знанню місцевості могли unikнути бою. Найяскравіше це проявилось у Феодосії, у порту якої зосередилася велика кількість пароплавів і буксирів. Вже 26 квітня до міста почали прибувати рештки Феодосійського кавалерійського загону, 1-го севастопольського загону, наступного дня



*Феодосія, вокзал, поч. ХХ ст.*

приїхали анархісти Макара Чижикова — всі вони навідріз відмовилися знову виступати на позиції.

На набережній творився хаос — відступаючи, «червоні» грабували склади і навколишні квартали і одразу ж вантажили на кораблі нагробане майно. У районі залізничного вокзалу ледь не дійшло до стрілянини між мародерами-червоноармійцями та робочими дружинами Феодосії. На молу матроси розстріляли запідозрених у зраді нещасливих командирів оборони Перекопу — Ніколая Преклонського та Ніколая Кассесінова. Паралельно серед місцевих комуністів йшла боротьба за владу, що також не сприяла організованій евакуації. Сляймунд Фрей, який з пригодами (*див. Розділ 9*) 21 квітня 1918 року дістався міста, свідчив, що сімферопольські більшовики мали евакуюватися на Керч, але 8 днів провели у Феодосії, спостерігаючи тамтешній безлад.

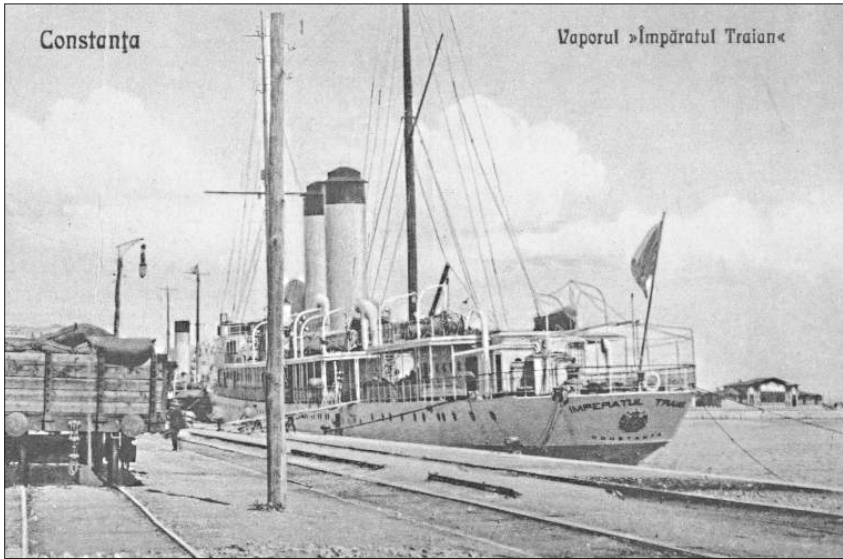
«29/30 квітня прийшов з [боку] Джанкоя цілий поїзд поранених, які повідомили, що наші відступають. Екстрено почали вантажити на транспорт цінні речі та канцелярії. У напрямку Джанкоя поїхав на розвідку



*Феодосія, вид на порт, поч. XX ст.*

один паровоз, але скоро повернувся назад з повідомленням, що німці у 25 верстах від Феодосії. О 6-й годині вечора ми сіли на пароплав № 25 «Євфрат», на якому їхала також вся Червона армія, артилерія, кулемети, снаряди. До 12 години ночі вантажили цей пароплав. Завантажили близько 12 вагонів, цукру, борошна, горіхів і патронів. У місті вже з'явилися банди, які почали грабувати магазини, але зусиллями матросів з контр-міноносця «Фідонісі» вдалося навести лад, причому кілька бандитів було розстріляно. Матроси кілька разів зверталися до Червоної армії з вимогою, щоб вони зійшли на берег і, підтримувані артилерійським вогнем з міноносок, дали б відсіч ворогу. Але червоноармійці відговорювалися своєю нечисленністю (600 осіб). Якби загін т. Федька, в якому було 4080 осіб, не пішов ще раніше на Керч, то, звичайно, можна було б дати відсіч. Скінчилося все тим, що було дано кілька гарматних пострілів за місто і о 12 годині ночі у море вийшли 9 транспортів, на які було завантажено все цінне з Феодосії.

Транспорт «Євфрат» призначався спеціально для керівних радянських кадрів та «відповідальних працівників», але у загальному безладі



*Крейсер «Імператор Траян» в Констанці, 1920 р.*

на нього вдерлися і місцеві вояки, і частина анархістів з загону Чіжикова. Збереглася тогочасна телеграма, що якнайкраще характеризує зібраний на борту пароплава контингент:

«Головний Кубансько-Чорноморський  
Військово-Револуційний Комітет

29 квітня 1918 р. № 1565. м. Новоросійськ

Вельми спішно

Судовому комітету крейсера «Імператор Траян»

З Феодосії направляється у м. Новоросійськ транспорт «Євфрат» № 25. На ньому знаходиться сімсот озброєних червоноармійців, які втекли з Феодосії після того, як вони розгромили місто. Військово-Револуційний Комітет просить привести корабель «Імператор Траян» у бойову готовність — на випадок, якщо доведеться відкрити вогонь по «Євфрату». Про готовність повідомте».





*Феодосія, відхід пароплава, поч. ХХ ст.*

Втім, евакуюватися вдалося далеко не всім охочим. Лише на околицях Судака та Феодосії залишилися та згодом потрапили у німецький полон приблизно 700 червоногвардійців. Їхня доля і сьогодні достеменно невідома, найвірогідніше, вони були розстріляні німцями.

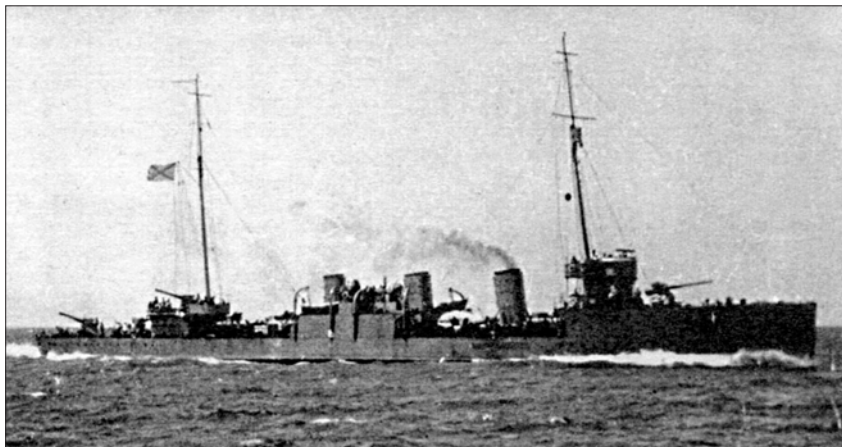
30 квітня 1918 року влада перейшла до Центрального бюро профспілок та «Міського громадського самоуправління», що складалося з колишніх гласних Феодосійської міської думи. Нове керівництво утворило Тимчасовий штаб охорони міста для захисту мешканців від мародерів та дезертирів. Бюро звернулося до населення із закликом зберігати спокій та не чинити опору німецьким військам, що наступали з боку Старого Криму. Увечері того ж дня через місто пройшли роз'їзди баварських кавалеристів, які, втім, не затримуючись, рушили далі на Керч. У ніч з 30 квітня на 1 травня піхотинці з 15-ї дивізії ландверу вступили до Феодосії.

Російський капітан та письменник Нестор Монастирьов, що переховувався у місті від більшовиків, так описав свої враження від тих днів:



*Феодосія, міська Управа, 1905 р.*

«Єдино ми помітили, що у місті несподівано встановився відносний порядок. Банди червоних мародерів кудись раптом зникли. Ходив слух, що у Крим увійшли українські війська. Про німців взагалі ніхто не говорив, і всі з дня на день очікували приходу українських частин, готуючись зустріти їх квітами як визволителів від кривавого більшовицького кошмару. Ніхто не приховував своєї радості. Стояла весна, наповнюючи серця надією і вірою. Наприкінці місяця, коли я якось рано-вранці вийшов на вулицю, я почув шум мотора аероплана і побачив, що низько над містом кружляє літак. Облетівши місто, аероплан зник за горами. Я і взагалі всі були впевнені, що це український льотчик, який проводить розвідку перед вступом до міста своєї армії. За два дні, на світанку, я з нашого «спостережного пункту» побачив, як внизу по дорозі пилить сіра колона піхоти. Колона була ще далеко від міста, але вже здалеку було ясно, що це не якась чергова банда або натовп біженців, що шукає порятунку, а організована армійська частина. Усе місто одразу вкрилося українськими і російськими прапорами, квітами й гірляндами. Усе населення вийшло на вулиці. Люди сміялися і плакали, обнімалися, хрестилися. «Йдуть українці! Слава Богу!». На-



*Есмінець «Фідонісі», 1917 р.*

решті, солдати, насторожено озираючись, увійшли у місто. І тільки тут усі звернули увагу на їхню дивну форму, зовсім не схожу на російську, і зрозуміли, що це німці! Умить зникли прапори й квіти, населення поховалося по домівках. За дві години німецькі частини, чекаючи вказівки своїх квартирмейстерів, заповнили вулиці міста. Було якесь почуття пригніченості і гіркого розчарування, коли я побачив піднятий над містом німецький прапор».

Деякі кораблі ще залишалися на рейді у Феодосійській бухті, вичікуючи розвитку подій. Нарешті, на світанку 1 травня 1918 року останній пароплав залишив порт і попрямував до Новоросійська. Його прикривав «Фідонісі», на борту якого знаходилися залишки судакського червоногвардійського загону. Есмінець «на прощання» зробив кілька пострілів у кайзерівських солдат та вишов у море. Цей день так охарактеризований у зведеннях німецького Генштабу: «У Криму нами без бою зайнята Феодосія».

Того ж таки 1 травня кайзерівські війська увійшли у Керч. Ось як це описував очевидець Крішевській:

«1 травня, годині о 12 дня, я був на горі Мітрідат, коли помітив звідти скупчення поїздів на давно мертвій станції. Я швидко спустився в мі-



*Керч, вокзал, поч. XX ст.*

сто, де на вулицях вже стояли натовпи народу, місцями висіли українські прапори і панували збудження і радість. Проїхав автомобіль з кулеметом під українським прапором — депутація від морської батареї... За ним з'явилася депутація від української «спілки», подекуди майоріли вже українські прапори і виднілися портрети Шевченка... І ось з боку вокзалу з'явилася група вершників, ближче і ближче... І рясують, з піками при стегні, з насунутими на лоб сталевими касками, на чудових конях пройшов роз'їзд німецьких драгунів... Солдати, м'яко і в ритм підводячись у сідлах, уважно, гостро і недовірливо поглядали на всі боки. За ними ще й ще роз'їзди все більшого складу. М'яко шелестячи резиною шин, у дивовижному порядку і струнко пройшла рота самокатників; далі завиднілися піші патрулі і дозори, і, нарешті, потужно відбиваючи підкованими чобітьми крок, з'явилася безсмертна германська піхота, вся сіра, у своїх оригінальних сталевих касках, що надають такого войовничого вигляду, рухаючись широкою керченською вулицею, як грізна і неминуча лавина... Батальйон за батальйоном, полк за полком, артилерія, кулемети, обози, — все у чудовому порядку, все вищене, сяюче і нове — як ніби тільки-но з магазину іграшок... Усі вони

йшли як на парад, і не вірилося, що ці люди, коні, кулемети, гармати і обози зняті з найважчих ділянок французького фронту після чотирирічної наполегливої жорстокої війни».

Українським делегаціям, що так і не дочекалися прибуття війська Петра Болбочана, довелося згорнути прапори та розійтися по домівках. Замість українського визволення прийшла німецька окупація.

## СЕВАСТОПОЛЬСЬКІ ДЕБАТИ

**Б**оротьба молодого української держави за власний флот на Чорному морі — тема для окремої книжки. Тож тут ми розглянемо лише ті її епізоди, що безпосередньо стосуються Кримської операції Петра Болбочана.



*Альфонс Мумм фон Шварценштайн, 1911 р.*

19 квітня 1918 року на засіданні Ради Народних Міністрів у Києві було заслухано лист німецького посла барона Альфонса Мумма фон Шварценштайна щодо приналежності Чорноморського флоту. Після обговорення Рада постановила: 1) відповісти барону, що Центральна Рада законом оголосила Чорноморський флот флотом Української Народної Республіки і що уряд України просить допомоги в очищенні флоту від більшовиків; 2) послати телеграму Чорноморському флоту із закликом не опиратися німецьким військам.

Наступного дня голова уряду УНР Всеволод Голубович надіслав фон Шварценштайну таку заяву:

«Весь Чорноморський флот належить Українській Народній Республіці. Правда, деякі його частини перебувають поки що в руках банд, проти яких за допомогою ваших славних вояків ми ведемо боротьбу і надіємося скоро довести її до кінця. Виходячи з цього штадтпункта, я прошу Вас, Пане После, не змушуйте себе до надмірних заходів у боротьбі з бандами, які безсовісно захопили наші судна. Я прошу далі повідомити відповідні Ваші власті, що всі без виїмку кораблі Чорноморського флоту належать Українській Народній Республіці, не вважаючи на

вчинки банд, які їх захопили, а через те ні в якому випадку не мають бути трактовані, як приз».

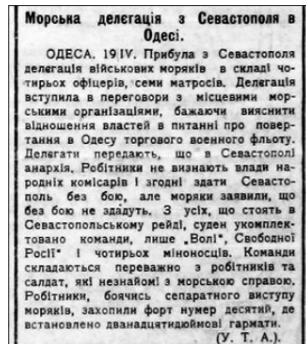
Приблизно у цей же час представники українських кіл на флоті зустрілися на Чонгарі із передовими загонами Кримської групи. Про це згадував Павло Шандрук:

«Українські моряки Севастополя вже контактували зі мною і обіцяли, що допоможуть, і, коли ми з'явимося, здіймуть українські прапори над фортом та на бойових кораблях».

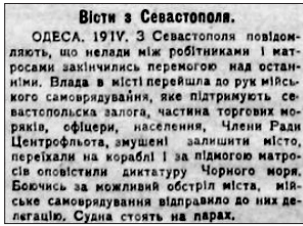
Паралельно в самому місті делегація УНР на чолі з Данилом Сотником провела 20 квітня 1918 року переговори із керівництвом Чорноморського флоту щодо визнання ним підпорядкування Києву. Остаточне вирішення цього питання було відкладене до делегатських зборів матросів і солдат наступного дня. 21 квітня на порядок денний зборів було поставлено два питання: про визнання влади України та про евакуацію флоту. Сотнику не вдалося переконати делегатів прийняти умови Центральної Ради. 61 голосом (13 — проти і 11 — утрималося) була ухвалена така резолюція:

«Революційний Чорноморський флот був авангардом революції, їм і буде, і знамено революції ніколи не спустить, бо це знамено пригноблених і моряки його не продадуть».

Тоді ж командування флоту наказало всім кораблям в інших портах Криму при появі німецьких військ негайно відходити до Новоросійська. У самому ж Севастополі ще тиждень тривали бурхливі дебати з приводу доцільності евакуації, проукраїнські мітинги відбувалися і у місті, і на кораблях. Матроси переважно підтримували більшовиків у їхньому бажанні утримувати місто, тоді як портові робітники під впливом меншовиків схилилися до порозуміння із німцями та українцями. Зрештою



*Газета «Відродження»,  
22 квітня 1918 р.  
Повідомлення про розкол в  
Севастополі*



*Газета «Відродження»,  
22 квітня 1918 р.  
Повідомлення про сутички  
в Севастополі*

утворився ситуативний союз правих есерів, меншовиків та українських партій, а більша частина севастопольців перестала визнавати більшовицьку владу.

22 квітня 1918 року нова Севастопольська рада ухвалила резолюцію: «Евакуацію не проводити», а вже наступного дня адмірал Міхаїл Саблін отримав з Москви надзвичайні повноваження для переведення флоту до Новоросійська. Втім, вже 24 квітня була ухвалена резолюція про переговори із Центральною Радою, які розпочалися наступного дня (див. Розділ 10).

Увечері 24 квітня, коли Сімферополь уже був зайнятий українськими військами, у розташування гайдамацького полку Всеволода Петріва у Мамут-Султані (нині — Добре) прибули двоє севастопольців.

«Вони кажуть, що українська частина моряків, а їх чи не більшість у залозі, обурена на адміралів, і на мітингах, які там відбуваються весь час, наполягає, щоби підняти український прапор та передати порт і флот українській владі. По Севастополі кружляють чутки, що у нас розрив із німцями, та що ми прийшли у Крим від німців рятуватись».

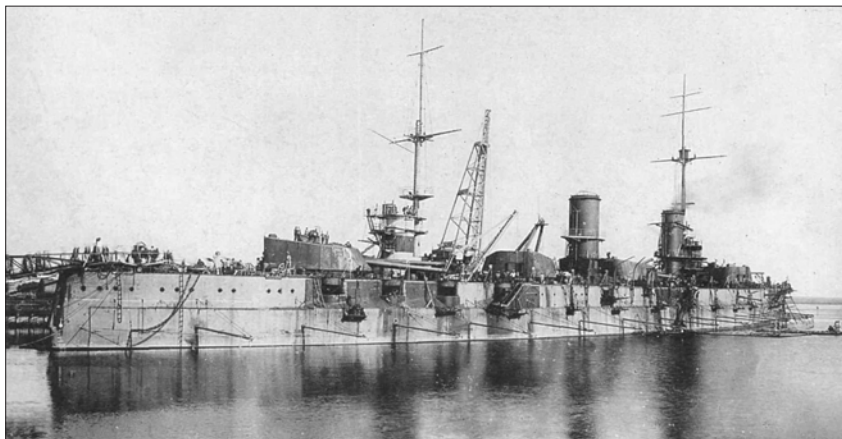


*Міхаїл Саблін, 1910 р.*

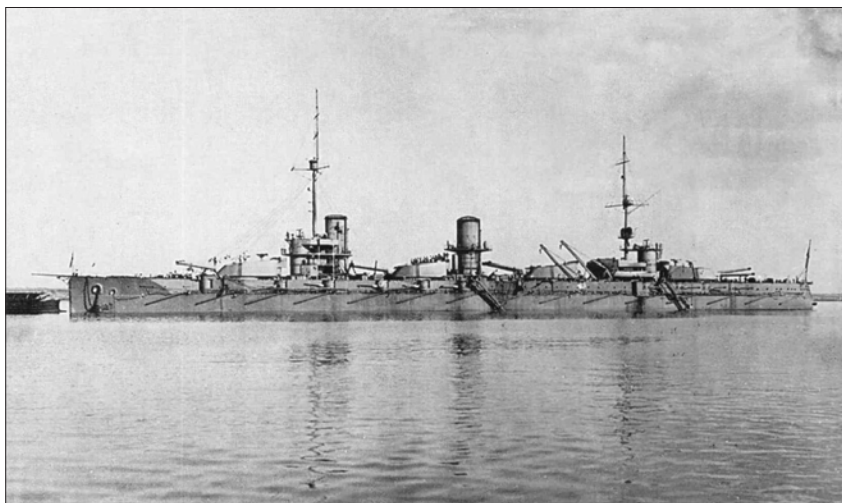
Користаючись нагодою, Петрів відіслав загін сотника Андрієнка у напрямку Черкез-Кермену (нині не існує), наказавши тому розповсюджувати чутки про великі українські сили у Криму, розвідати найслабшу ланку суходільної оборони Севастополя для можливого прориву та розпочати переговори з матросами-українцями про передачу флоту.

25 квітня 1918 року стався розкол серед судових команд. Екіпаж лінкору «Свободная Росія» був за негайну евакуацію, команди лінкору «Воля» та крейсера «Память Меркурія» пропонували підняти українські





*Лінкор «Свободная Росія», на той момент — «Императрица  
Екатеріна», 1915 р.*

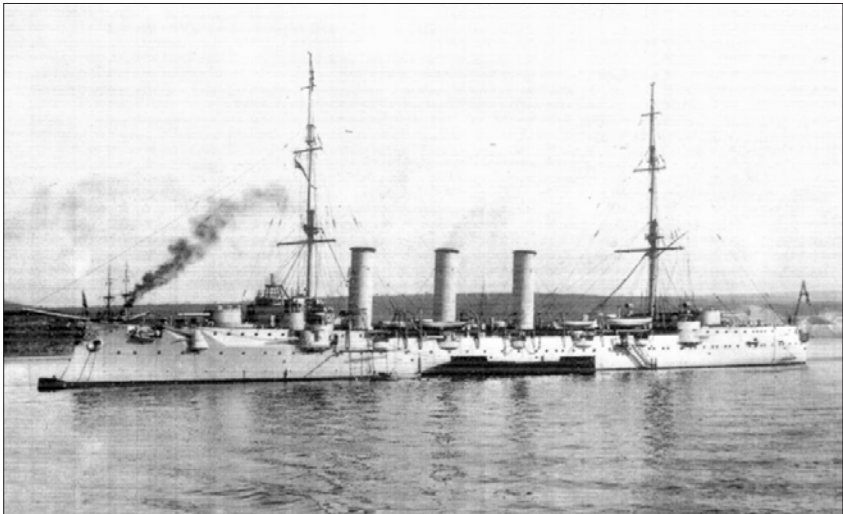


*Лінкор «Воля», 1917 р.*

прапори, матроси більшості міноносців виступили за боротьбу до останнього.

Близько полудня 26 квітня до Петріва прибули ще двоє делегатів від українських моряків Севастополя.

«Вони сказали нам, що не вірять своєму контрреволюційному начальству, бо воно хоче запровадити флот до Новоросійська, де по їх відомостям є небезпека захоплення її російськими старшинами. Що ця підготовка до виводу флоту вказує на те, що Севастополь думають здати без бою, а всіх моряків — на катування та загибель. Отже, тому українська частина моряків гадає, що краще Севастополь здати менш контрреволюційній українській владі, але на умовах, що німці в Севастополь не входять, українська частина залоги зберігає свою зброю та військову організацію і ближчий командний склад, весь флот піднімає поруч з червоними жовто-блакитні прапори та переходить під обслуговування виключно українських екіпажів, кораблі приймають комісарів від Центральної Ради, російська частина залоги вважається нейтральною, та якщо їй не можна буде залишити зброї, то обеззброєння та вартування цієї частини мусить бути доручене українським морякам».



*Крейсер «Память Меркурия», 1917 р.*

Петрів висунув контрпропозицію, раніше вже озвучену Болбочану:

«За німців не можемо ручати, бо з ними у нас конфлікт, а тому в наших інтересах не пустити їх до Севастополя. Ми певні, що російська команда і частина залоги не пристануть добровільно на цю угоду, тому гадаємо, що краще, щоби українці з залоги Севастополя пропустили гордієнківців до порту, де ми залишимо коней та вступимо на кораблі, та, спрямовуючи гармати на порт, подиктуємо російській частині залоги наші умови, хоч би такі, які пропонують посланці, але з вимогою обеззброєння росіян. Впорядкувавши все в Севастополі, над ним піднімається поруч з червоним жовто-блакитні прапори і німцям шлеться вимога не чіпати ані твердині, ані флоту, визнавши уже уряд Центральної Ради, який видасть дальші накази. В разі, коли б німці почали офензиву, будемо боронити, а як не зможемо удержатися, то озброївши знову росіян і давши їм можливість прорватись на Феодосію — Керч, самі рушимо флотом до Одеси чи Миколаєва, де шукатимемо допомоги від військ Центральної Ради».



Севастополь, проспект Нахімова, поч. XX ст.

Дійти остаточної згоди не вдалося, тому делегати повернулися назад. Тим часом на 27 квітня 1918 року був запланований початок евакуації Чорноморського флоту, але о першій годині дня замість очікуваної команди на кораблі надійшла інша — «стояти під малими парами». Затримка сталася через надруковані у газетах відомості про успішний контрнаступ «червоних» на Альмі (див. Розділ 13).

У той же день Севастопольський комісаріат УНР та рада Української Чорноморської громади звернулися до жителів Севастополя із закликом прикрасити міські будинки українськими прапорами та вийти на демонстрацію у підтримку приєднання міста до України. З 27 по 30 квітня 1918 року біля будівлі комісаріату на Нахімовському проспекті стояли довжелезні черги людей, які бажали прийняти українське громадянство. Чисельність української громади за ці дні зросла до неймовірних раніше 10 тис. членів. Про тогочасні настрої у місті свідчив російський капітан Ніколай Гутан:

«Серед робітників все частіше і частіше говорилося, що оборонятися проти українців не треба, що вони на фронт не підуть і так далі. Це вельми зрозуміло, позаяк Севастополь, відрізаний звідусіль, єдині відомості про те, що робиться на Україні і в Росії, черпав тільки з біль-



53-й полк ландверу на березі Чорного моря, квітень 1918 р.

шовицьких газет, позаяк інші газети були закриті. Тому всі вважали, що за підтримки німців на Крим наступають українські частини з єдиною метою — звільнити його від більшовиків».

А тим часом німці, залагодивши конфлікт із українцями, відновили свій наступ. 28 квітня 1918 року кайзерівська армія рушила з Сімферополя і досягла більшовицьких укріплень на Альмі, але штурмувати їх «у лоба» не поспішала. Того ж дня у прилеглих до Бахчисарая селах Шури (нині — Кудріне), Коуш (Шовковичне, нині не існує) та інших знову спалахнуло кримськотатарське антирадянське повстання. Вранці 29 квітня значну частину «червоних» сил з Альми відвели до Бахчисарая та скерували на придушення бунтівних сіл. Скориставшись нагодою, німці прорвали радянську лінію оборони і увійшли у Бахчисарай. Частина кайзерівських сил повернула на Ялту, що спостерігав барон Пьотр Врангель:

«Вранці татари з Кореїза прийшли сказати нам, що з Бахчисарая на Ялту йдуть німецькі війська. Увечері я відправився з дружиною до церкви. Підходячи до шосе, ми побачили людей, що поспішали до шосе, і



Севастопольська бухта, поч. XX ст.

дізналися від них, що через Кореїз проходить німецька піхота і артилерія. Дійсно, колона артилерії, під прикриттям піхоти, і довга колона обозів тяглася по шосе. Важко було б сприйняти за дійсність цей рух німецьких військ на південному узбережжі Криму. Я відчував дивні, якісь змішані почуття. Радість звільнення від принизливої влади хама і хворе почуття образи національної гордості».

Решта вцілілих радянських загонів, побоюючись оточення, відступила до Севастополя. Остаточна втрата Бахчисарая і реальна перспектива німецького вторгнення спонукали адмірала Сабліна вдатися до рішучого кроку. По обіді того ж таки 29 квітня 1918 року він оголосив по радіо:

«Усі кораблі, портове майно і укріплення, які знаходяться на узбережжі, є власністю Української Народної Республіки. Тому скрізь де треба, наказую підняти український прапор».

Але найважливіший бій за українське море був ще попереду.

## Розділ 16

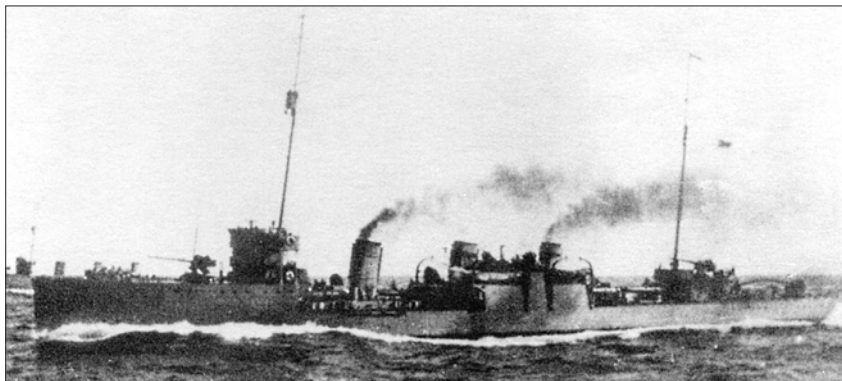
# ЗА УКРАЇНСЬКЕ МОРЕ

**В**ід самого ранку 29 квітня 1918 року на лінкорі «Воля» тривали бурхливі делегатські збори Чорноморського флоту. Більшість представників екіпажів зрештою погодилися на підняття українських прапорів та початок переговорів з німцями. Проти виступили лише делегати бригади есмінців, і, на знак цього, залишили збори. По обіді адмірал Михайл Саблін віддав історичний наказ про перехід флоту під юрисдикцію УНР і велів організувати урочисте підняття синьо-жовтих прапорів. Святослав Шрамченко, український моряк та історик, так описує побачене ним у Севастополі:



*Святослав  
Шрамченко, 1921 р.*

«Був чудовий день. Севастопольський рейд виблискував як дзеркало. В годині 16 флагманський корабель Чорноморського флоту, лінійний корабель «Юрій Победоносець» з наказу командуючого фльотою підніс сигнал: «Фльоті підняти український прапор!». Опали червоні плахти. На більшості кораблів почулася команда: «Стати до борту!». На цю команду, по-старому, як це було в бойовій Чорноморській фльоті, не розбещеній ще революцією, стали моряки вздовж борту лицем до середини корабля. «На прапор і гюйс — струнко! Український прапор піднести!». І під сурму і свист підстаршин-моряків злетів угору український прапор. «Розійтись!» Разом із командою заграли сурмачі. Майже на цілій великій фльоті Чорного моря залопотіли в повітрі великі жовто-блакитні полотнища. Для історії української фльо-



*Есмінець «Керч», 1916 р.*

ти цей день 29 квітня 1918 року, коли ціла українська фльота виявила свою приналежність до Батьківщини, став найвидатнішим днем української державної фльоти і святом українського моря.

Після цього у Київ та німецький штаб у Сімферополі керівництвом флоту були відправлені телеграми такого змісту:

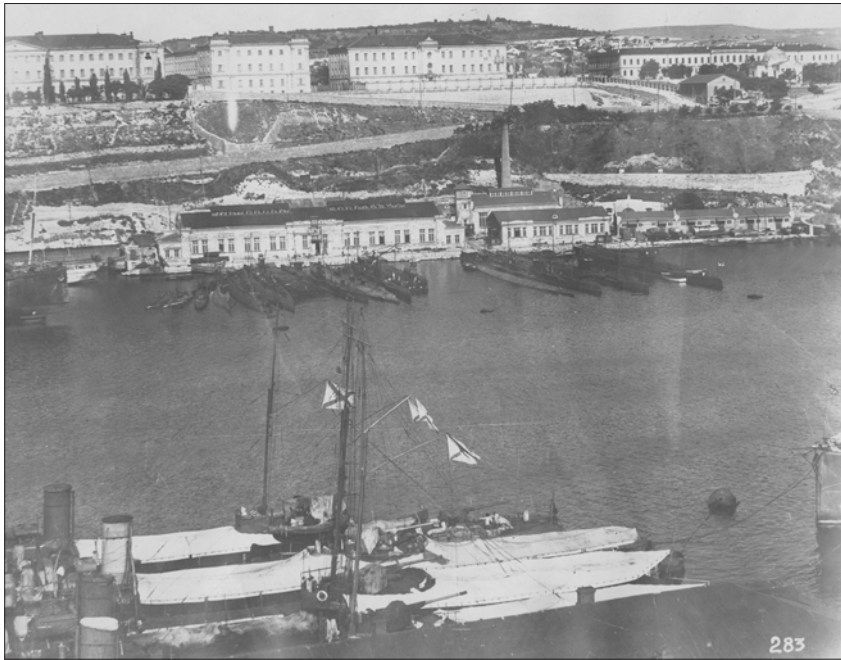


*В'ячеслав Ключовський,  
1920-і рр.*

«Сього числа Севастопольська фортеця і флот, що знаходиться у Севастополі, підняли українські прапори. В командування вступив контр-адмірал Саблін».

На есмінці «Керч» команда підняла сигнал «Ганьба та продаж флоту». Серед незадоволених були й інші екіпажі. На їхню вимогу негайно евакуюватися Саблін відповів згодою, лише обмежив у часі — усі охочі мали залишити бухту до опівночі. У той день до Новоросійська рушили 14 есмінців, 10 сторожових катерів та 8 транспортів з евакуйованими червоногвардійцями.





*Лазаревські казарми у Севастополі, весна-літо 1918 р.*

Близько опівночі у Сімферополь до Роберта Коша виїхала севастопольська делегація, сформована з представників флоту, міського самоврядування та робітничих спілок. На її чолі став капітан В'ячеслав Клочковський.

Переговори з німецьким командувачем мали розпочатися вранці 30 квітня 1918 року, але із представниками флоту він з нез'ясованих причин розмовляти не став. Делегатам від міста було сказано, що кайзерівські війська забезпечать у Севастополі порядок, якщо мешканці не чинитимуть збройного опору. Що стосується флоту, то кораблі мають бути роззброєними і залишатися під німецьким наглядом до кінця війни, а потім перейти під контроль Києва. Окремо Кош пообіцяв «червоним» матросам зберегти їхні життя у випадку здачі у полон. Того ж дня він написав в листі до дружини, що просто «не може дати наказ розстріляти від 5 до 8 тисяч більшовиків».



боту при руйнуванні держави, за вбивства, грабунки, насильства і інші злочинства ніхто не карає. Безумовно, що такий приклад вплинув би на населення тільки деморалізуюче. Все це викликало страшне обурення між запоріжцями, і Болбочанові треба було стримувати їх...Коли обеззброювався вже останній ешелон з матросами, прибув від німецької команди в Мелітополі старшина в супроводі старшини губернiального коменданта і в дуже ввічливій формі, але переконуючи, зажадав іменем своєї команди припинити затримку ешелонів, мотивуючи це тим, що німці при добровільній здачі Севастополя, гарантували матросам вільний проїзд на Україну. На це Болбочан відповів, що німці такі гарантії могли давати в Севастополі на території Криму, але на території України ці гарантії, дані нашим ворогам без згоди українського уряду, втрачуть свою силу і що він не припинить обеззброювання матросів, поки не одержить наказу про це від свого уряду. Крім того Болбочан зазначив, що мабуть німці не давали матросам гарантій, що вони можуть безкарно повертатись до дому зі зброєю і державним майном, з чим німецький старшина погодився».



*Німецька аерофотозйомка Севастополя, весна-літо 1918 р.*



*Севастопольська бухта, весна-літо 1918 р.*

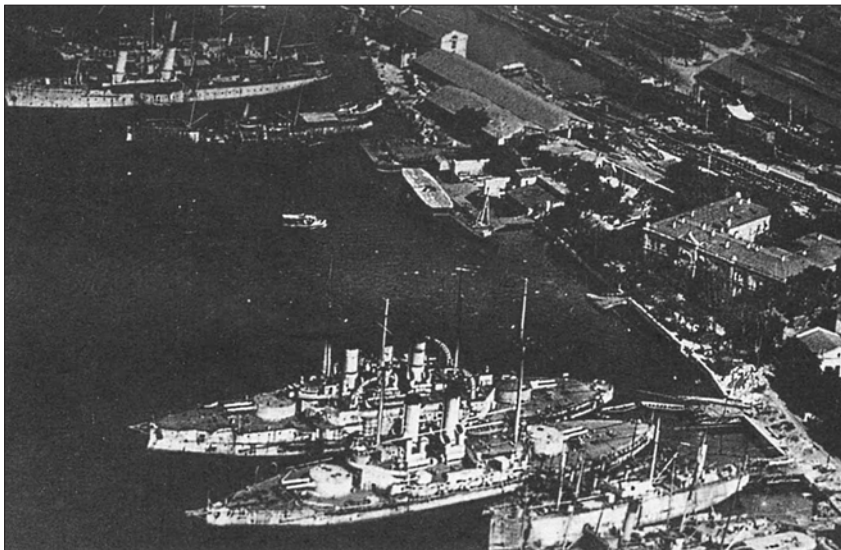
Майже протилежну картину із тим затриманням намалював Всеволод Петрів. За його словами, до Новоросійська відпливли матроси-росіяни та ті українці, «які виявились комуністами, або рішучими прихильниками «одного котелка». А відправка решти моряків до України, і, тим більше, їхнє інтернування Болбочаном було помилкою.

«Це не було добре. Краще було залишити цю бойову і відважну масу в чинній службі та, скріпивши надійними муштрованими кадрами, скристалізувати її в силу, здатну до боротьби за українську державу... Щось днів зо три йшли сварка між представниками уряду та Натієвим і Болбочаном, і нарешті моряків випустили, але вже озлоблених проти українського уряду взагалі».

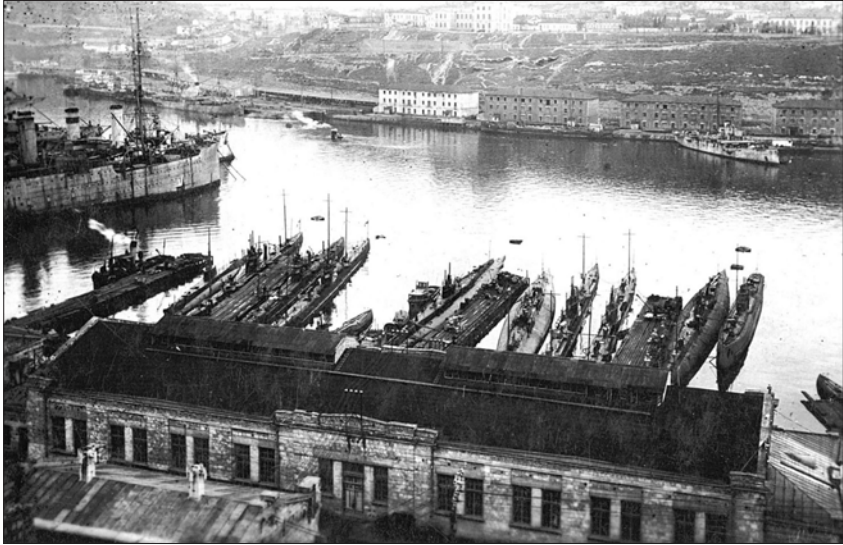
А тим часом близько шостої вечора 30 квітня 1918 року делегація повернулася назад до Севастополя із німецьким ультиматумом. Новина про те, що флот буде фактично інтерновано, а екіпажі розформовано, швидко рознеслася містом. А повідомлення про те, що кайзерівські

війська виступили з Бахчисараю і знаходяться за 10–12 кілометрів від Севастополя, майже спровокувало паніку на і без того знервованому флоті. «Червоний» моряк Семен Лепетенко згадував:

«Весь день протікає у Севастополі у великий метушні. Чорноморський флот готується до походу. Моряки бігають з одного корабля на інший і радяться про відхід у Новоросійськ; багато з них, особливо українці, вирішують залишитися у Севастополі. Представники севастопольської Української ради раз у раз шастають серед моряків, умовляючи їх залишитися з флотом у Севастополі. На цю вудку швидко піддаються українці, розраховуючи на порятунок від німців під українським прапором, що розвівається на крейсері «Память Меркурія». Мітинги і на кораблях, і на пристанях змінюються один за другим. Все частіше і частіше переходить чутка про «німців на підступах до Севастополя». Після полудня частина міноносців, не дочекавшись мітингового рішення про відхід флоту з Севастополя, знімається з якоря і йде у море. Транспортні судна беруть на борт біженців і війська. Тисяча неймовірна».



*Броненосці «Три святителя» та «Борец за свободу», колишній «Потьомкін», у бухті Севастополя, весна-літо 1918 р.*



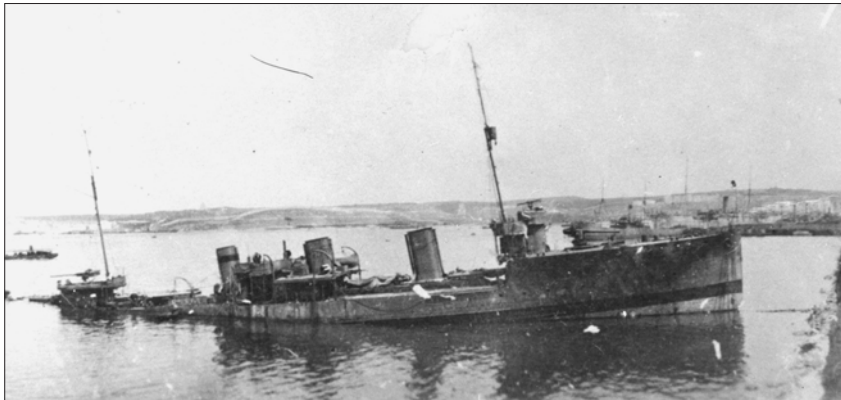
*Підводні човни у бухті Севастополя, весна-літо 1918 р.*

Настрій екіпажів лінкорів «Воля» та «Свободная Росія», на які орієнтувалася більша частина матросів Чорноморського флоту, різко змінився. За день до того вони погрожували розстрілом будь-якому кораблю, що насмілиться покинути бухту, тепер ж активно агітували за негайну евакуацію. Адмірал Саблін піддався їхньому впливу.

О 22-й годині 30 квітня був відданий наказ спустити українські та поодинокі червоні прапори і підняти замість них «нейтральні» андріївські. За годину ескадра мала вийти у море, але сталася непередбачувана затримка — робітники порту розбіглися і нікому було розвести боннові загородження на вході до бухти. Це довелося робити офіцерам на катерах, тож лише опівночі вдалося розпочати рух.

Але ця затримка мала далекосяжні наслідки. Як свідчив моряк Іван Благовещенській,

«Германські війська, діставшись опівночі на 1 травня до Севастополя, поставили на Северній стороні польові гармати і несподівано почали бомбардування судів ескадри. Судна почали йти у море вервеч-

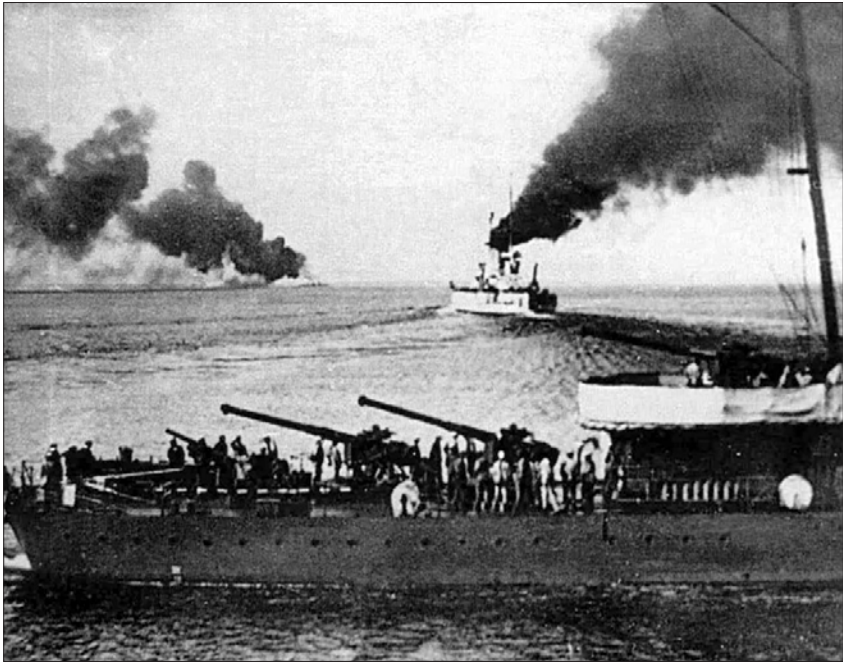


*Есмінець «Гневний», затоплений командою, травень 1918 р.*

кою один за одним, позаяк вузька бухта, освітлювана для пристрілки освітлювальними ракетами, не дозволяла піти усім одразу. Німецька батарея відкрила по кораблям вогонь, направляючи його спочатку, головним чином, на дредноути «Воля» і «Свободная Росія», але не здригнулися російські броньовані багатирі від снарядів дрібнокаліберної гірської польової артилерії. Шкодуючи порт і мирних жителів Северної сторони, ескадра, не відповідаючи на обстріл, швидко виходила у море, беручи курс на Новоросійськ».

Вийти у море вдалося двом лінкорам, двом есмінцям та низці дрібних суден. Один есмінець налетів на камені та був знищений своєю командою, ще один був затоплений прямо у порту. Решта кораблів залишилися у бухті, причому двоє есмінців повернули назад вже після відплиття. Такий поспіх мав ще одну причину — німецькі крейсери «Гьобен» та «Гамідіє» 30 квітня рушили до кримських берегів, щоб заблокувати рейд Севастополя та запобігти евакуації Чорноморського флоту.

На загал, між 29 квітня та 1 травня до Новоросійську з портів Севастополя, Феодосії та Керчі перейшли 2 лінкори, 17 есмінців та міноносців, 1 крейсер, 10 сторожових катерів та майже сотня барж, пароплавів і дрібніших суден (значна частина потім повернулася назад). Всього Крим покинули 3,5 тисячі моряків — приблизно половина бо-

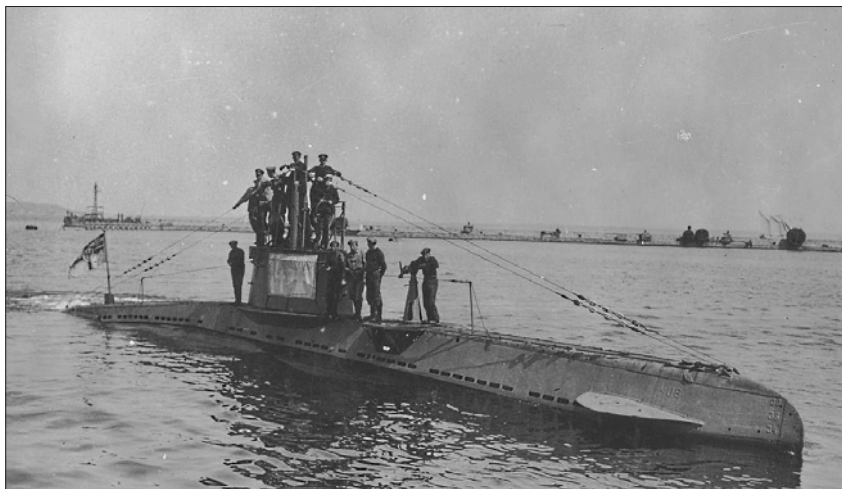


*Чорноморський флот повертається з Новоросійська до Севастополя, 17 червня 1918 р. На передньому плані — «Керч», що невдовзі затопить позostalі кораблі*

йового складу Чорноморського флоту. У гавані Севастополя залишилися 7 броненосців, 3 крейсери, 12 есмінців та міноносців (включаючи 2 затоплені), 15 підводних човнів (рахуючи 4 навчальні), 5 плавучих баз, 3 допоміжні румунські крейсери, 1 не до кінця обладнаний турецький крейсер, транспортні судна та кілька літаків морської авіації — всього понад 170 одиниць техніки.

Вранці 1 травня 1918 року капітан Михайло Остроградський-Апостол розгорнув на броненосці «Георгій Победоносець» свій штаб, наказав знову підняти на всіх кораблях українські прапори та сповістив гетьмана Павла Скоропадського і Роберта Коша про свій вступ у командування Чорноморським флотом. Німецькі війська зайняли Севастополь та Балаклаву о 15-й годині того ж дня, не зустрівачи жодно-





Німецька субмарина UB-14 у Чорному морі, 1918 р.



Пам'ятник затопленим кораблям на тлі крейсера «Гьобен», травень 1918 р.

го спротиву і, у свою чергу, не перешкоджаючи міській думі провести святкування Першотравня.

2 травня до Севастопольської бухти у повній бойовій готовності увійшли крейсери «Гьобен» та «Гамідіє». А вже наступного дня Кош оголосив Чорноморський флот інтернованим, розпорядився спустити з кораблів українські прапори, піднявши натомість німецькі. Українських офіцерів змусили зійти на берег, а на кораблях були виставлені кайзерівські караули. Лише три пароплави: «Царь» («Посаднік»), «Чатир-Даг» та «Алексей», — залишилися під синьо-жовтими стягами.

Історія військового флоту України у Криму завершилася, так і не розпочавшись.

## Розділ 17

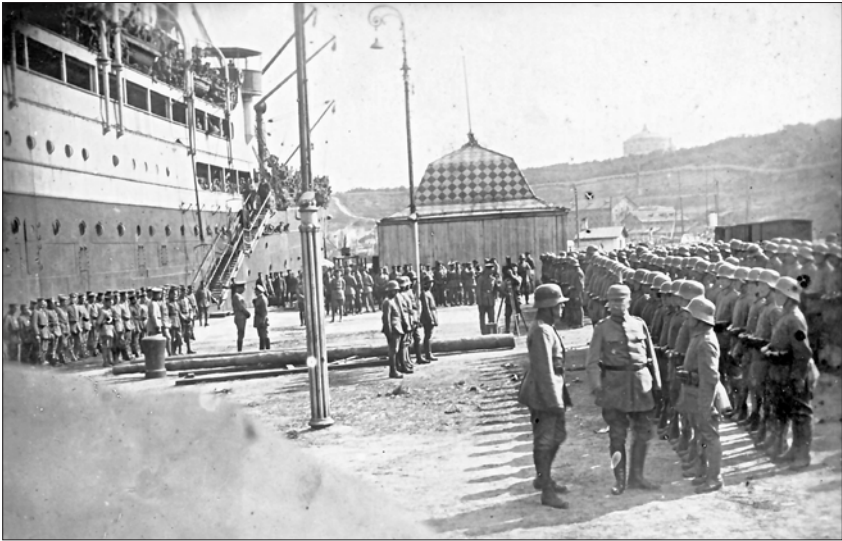
# КРИМСЬКИЙ АНАБАСИС ПЕТРІВА

**А**ле ані повернення Петра Болбочана до Мелітополя 29 квітня 1918 року, ані спуск синьо-жовтих прапорів над Чорноморським флотом 3 травня не були завершенням української боротьби за Крим. Останню крапку в цій історії випало поставити кінним гайдамакам Всеволода Петріва.

Виконуючи попередню домовленість із Болбочаном, Роберт Кош вислав на пошуки кінноти Петріва літаки, що скинули у місцях дислокації українських підрозділів три повідомлення: одне у Біюк-Янкої (нині — Мраморне) та два — у районі дій загону Андрієнка під Севасто-



*Німецькі авіатори у Криму, 1918 р.*



*Німецькі війська на Царській пристані Севастополя, весна 1918 р.*

полем. У них був наказ Натієва виходити з Криму та німецька записка з вимогою перевести кінних гайдамаків у розташування Баварської кавалерійської дивізії. Ввечері 28 квітня 1918 року німецькі вершники вийшли з Мамут-Султану (*нині — Добре*) та звільнили шлях на Сімферополь.

Але зранку наступного дня, 29 квітня, «червоні» з Алушти за підтримки артилерії розпочали новий наступ на північ, цього разу — безпосередньо на українські позиції в Янкої. Опис бою, що тривав кілька годин, залишив нам Петрів:

«Дві татарські кінні сотні по боках і 2-га Гордієнківська з кулеметами посередині виїждять назустріч і швидко відкидають стежі, захопивши полонених, але з-поза стеж виходять густі розстрільні [*«стрелковые цепи» — авт.*], а по наших лавах починає стріляти збоку шосе якась легка батарея. Вводимо в бій наші гарматки і бій починає тягнутися зі змінним успіхом: перейдемо у наступ ми, — відходять ворожі розстрільні, аж поки їх гармати не почнуть дуже нам дошкулювати, тоді не видержують татари і починають відходити, але ворожі гармати не можуть очевидячки вилізти у гори, тому стріляють лишень з шосе і



*Алупка. Вид з моря, весна-літо 1918 р.*

як відійдуть наші даліше, тратять силу вогню, а навпаки набирають сили наші гармати і знову ворожі розстрільні відступають... Ворожий вогонь змагається та чомусь сипле по задах та ще шрапнелями, тому великі білі хмарки починають розпухати та тягнути в бік Янкоя, а густий град від них підіймає порох то там, то тут».

Петрів підтягнув на поле бою третю гайдамацьку сотню, а турецький загін вислав в обхід лівого флангу більшовиків. І саме у цей час кайзерівська кавалерія знову зайняла Мамут-Султан та за підтримки бронеавтомобілів рушила по дорозі на південь. «Червоні», не бажаючи опинитися в оточенні, відступили до Алушти.



*Німецькі офіцери та солдат міської дружини Керчі, весна 1918 р.*



*Німецька аерофотозйомка Керчі, квітень-травень 1918 р.*

По закінченні бою до Петріва прибув посланець штабу Баварської дивізії барон Вехерн. Там повторилася історія з німецькими вимогами до Болбочана, тільки у меншому масштабі. Вехерн заявив, що його командування вважає кінних гайдамаків ледь не бунтівниками і побоюється їхнього переходу на бік більшовиків. Тому для унеможливлення жодних інцидентів полк Петріва має здати набої, залишити набуте в Криму військово майно, розпустити кримських добровольців та вийти з півострова у супроводі німецьких частин. Петрів відповів, що кожна з цих вимог, окрім передостанньої, є для нього неприйнятною, а у справі добровольців барон має домовлятися із кримськотатарським урядом.

Після обіду 29 квітня Петріва запросили представники «націоналістичного» кримськотатарського уряду (*див. Розділ 8*) та запропонували йому офіційно перейти на службу до них, аби уникнути роззброєння німцями. Той відповів, що у разі конфлікту буде пробиватися силою: «пан або пропав». Тим часом Вехерн надіслав відповідь Петріва до свого штабу, а сам залишився при кінно-гайдамацькому полку. Петрів згадує:



*Керч, гавань, весна-літо 1918 р.*

«Йдемо через аул до штабу. Довкруги вечірні турботи кінноти, що збирається на ніч. Кожний комендант, — є все ж комендант, а тому не можна показати своїх коней, що підготовуються на припонах, вирівняні як на параді, вози, куряться кухні і т.д. Вечоріє, сидимо після вечері на ганочку, а довкруги нас і під нами аул весь у серпанку пахучого диму, гудить піснями українськими, татарськими, турецькими, десь плаче, співає зурна, десь грає скрипка, а як могутній супровід далекими акордами стогне горами відгомін від рідких гарматних пострілів, а із-за почорнілого Чатир-Дагу, по якому заходяче сонце лишає червоні смуги, долітають в проміжках між гарматними стрілами сухі тріски, як від ломлених сухих гілячок. Це турецька варта на Чатир-Дазі перестрілюється з ворожими стежами».

Близько полудня наступного дня, 30 квітня, надійшла відповідь з німецького штабу — відходити не на Сімферополь, а на Джанкой, але вимога про роззброєння залишилася. Тоді Петрів лише із двома помічниками вирушив у розташування кайзерівської кавалерії, але дозволив собі за допомогою татарських провідників обійти варту та



*Старшина кінних  
гайдамаків з дружиною,  
весна 1918 р.*

знанацька заскочити своєю появою командувача дивізії — барона Моріца фон унд цу Еглоффштайна. На запитання німецького генерала, чому наказ про вихід з Криму досі не виконаний, український командир відповів, що, по-перше, не отримав тому наказу жодного підтвердження, а по-друге, не може прийняти вимоги щодо роззброєння.

«Генерал каже, що він має досить сили, щоби нас примусити виконати його наказ і питає, чи ми знаємо, якими силами він розпоряджається. Відповідаю: дві або три піших дивізії під орудою генерала Коша та дивізія кінноти. Новий запит: а в багнетах? Кажу — до 50 тисяч багнетів, 6 тисяч шабель, коло 70 легких, 12 кінних і 24 важких гармат.



*Німецькі офіцери у Керчі, весна-літо 1918 р.*



Ви скільки маєте? Кажу: кіннота крім татарсько-турецьких формувань має 880 шабель при 8 кулеметах та 4 гірських гарматах.

- Так гадаєте, що можете нам протидіяти?
- Так.
- Це ж безглуздя!
- Ні — це виконання наказу».

Вочевидь, не бажаючи вступати у нове протистояння із українцями, Еглоффштайн розпорядився надіслати телеграму у Джанкою, де ще знаходився штаб Болбочана, аби звідти продублювали наказ про відступ. Від інших вимог німці відмовилися — кінні гайдамаки могли виходити з Криму зі зброєю і без конвою, а долю кримських добровольців мала вирішити угода між Кошем та місцевим урядом. На організацію евакуації Петрів отримав три дні. На тому розмова скінчилася, і опівночі український командир повернувся до Янкоя.

Опівдні 1 травня 1918 року на автомобілі з Джанкоя прибув посланець від Натієва із підтвердженням наказу про відступ. На той момент



*Керч, німецькі офіцери чистять взуття, весна-літо 1918 р.*



*Німецька аерофотозйомка Сімферополя, весна-літо 1918 р.*

уся піхота вже покинула півострів, залишилися тільки броневих автомобілі та господарські частини. Петрів віддав розпорядження своїм сотням, розсіяним по горах, передавати позиції кримським татарам, а самим збиратися у Янкої. Не обходився цей процес без курйозів:

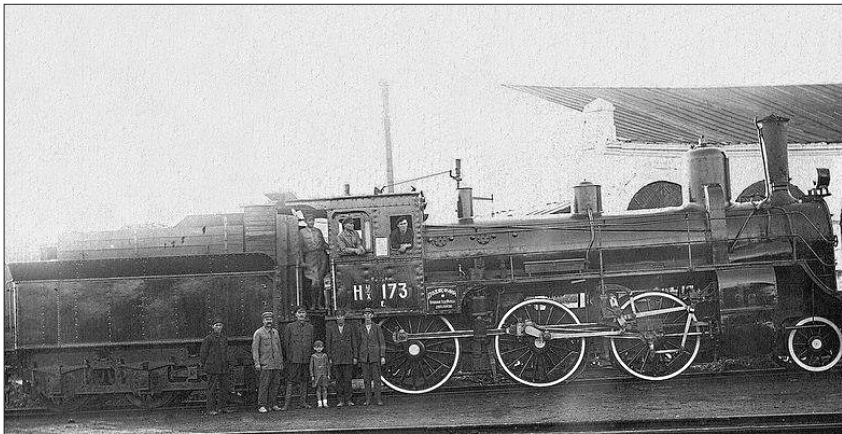
«У татарському уряді раз-у-раз з'являлися німецькі старшини та старшини татарські й російські, які, очевидно, наймалися в «татари». З великим здивуванням довідався я, що один з моїх товаришів по академії Генерального штабу, бувший старшина «Лейб-гвардії кінно-гренадерів», сам петербуржець, теж є у татарах та ще з'явився з півмісяцем на шапці. Виявилося, що він «кримчанин» по своїй віллі десь коло Ялти».

До вечора 3 травня збори були завершені. Поранених автомобілями через Сімферополь відправили до Джанкою, решта на світанку наступного дня рушила самостійно. Барон Вехерн мав супроводжувати штаб Петріва до кордону Криму. Ще один казус на зворотному шляху був пов'язаний із німецькими перепустками для українців:

«Ввечері збирався я надіслати зв'язкових до своїх сотень, а тому попросив начальника німецького штабу дати мені гасло. Він зняковів та сказав, що він краще дасть мені штук зо 20 посвідок, із якими можуть гайдамаки проходити крізь німецьку сторожу. Хай буде і так. Дістали посвідки — рішаю вислати першого зв'язкового. Цей їде верхи, але за хвилику вертає і роздратовано каже, що «клятий німець не пускає та лише головою мотає, а біс його знає, що белькотить...». Щоби виявити, що трапилося, йду пішки до німецького вартового на воротах, мовчки тичу йому перепустку — ту саму, той дивиться і каже «бітте» (прошу), значить пускає. Питаю, чому ж не пропущено вершника? «Дорт іст нур айн українер гайдамака гешрібен, унд кайн ворт фом пферд» (тутки написано лишень український гайдамака, але ані слова про коня). Так значить непорозуміння в тій німецькій пунктуальності».

Після того були видані посвідки «і на коней», тож вершники могли рухатися далі. Перехід тривав з 5 по 7 травня 1918 року —

«тим самим шляхом, по якому відходив колись з Криму кошовий Іван Сірко з товариством низовим, але тоді за його слідом горіли улуси та нісся стогін, а тепер дзвенять веселі та сумні пісні, сотні розбігаються на нічліги по аулах і збираються знову в загальну колону, перевіряючи справність зв'язку та виконання маршу».



*Локомотив на станції Джанкой, 1904 р.*

Тим часом до Джанкоя прибув німецький бронепоїзд з батальйоном піхоти, тому на всяк випадок українці останній перехід до міста робили у бойових порядках. Вехерн зв'язався з Кошем і запевнив його у зайвості такого рішення, тож бронепоїзд повернувся до Сімферополя. Під час завантаження українських ешелонів 8 та 9 травня їх супроводжувала лише міська залога з півсотні німців. 10 травня 1918 року полк Петріва безперешкодно дістався Якимівки. Там з ним попрощався Вехерн та повернувся до своєї дивізії. Наприкінці відповідного розділу своїх спогадів Петрів написав:

«Ось так і скінчилася наша кримська виправа за фльотою».

Кримську операцію Петра Болбочана було остаточно завершено.

## ПІСЛЯМОВА

«Болбочан був одною з найяскравіших постатей в цілому корпусі. Великий організатор і здібний стратег. Умінням користуватися всім для добра справи й успіху пояснюється такий швидкий наступ запоріжців на Крим, хоч завжди мали перед собою значно сильнішого ворога. В боях показав себе Болбочан дійсно талановитим полководцем. У ніякім положенні і в жодних умовах він не тратив здібності орієнтуватися. Особисто був надзвичайно хоробрим. В більшості керував боєм особисто і завжди був у найнебезпечніших місцях, чим викликав підйом духа в запоріжців, котрі під його керуванням завше були переможцями. Слава про нього дуже швидко розійшлася і притягувала під його прапори багато військових людей... Йому вірили всі надзвичайно, бо знали, що він є зразком чесноти і порядку. В життї був дуже скромний, без тіни манії величності. Добрий товариш, який ніколи нікого не покинув у біді й завжди додержував свого слова й обітницї. Всі ці прикмети викликали в людини безмежне довір'я й очарування його особою. Запоріжці щиро любили його, були віддані йому й готові виконати кожне його бажання. Ніколи не було в частинах непорозуміння, якого не можна б було залагодити одним іменем Болбочана».

Так охарактеризував командувача Кримської групи у своїх спогадах Борис Монкевич. Олександр Натїєв у травні 1918 року у доповіді військово-му міністерству щодо створення Сердюцьких (*звардійських*) з'єднань також високо оцінив заслуги Петра Болбочана, хоча й був дещо стриманїшим:

«Командир отаман Болбочан — відмінний командир. Може обїяняти посаду командира Сердюцької бригади».

Гарної характеристики удостоїлися й інші учасники Кримської операції:

«Командир полковник генерального штабу Петрів також придатний до штабної роботи і може бути начальником штабу Сердюцької дивізії... Командир полковник Козьма — відмінний командир, атестований на посаду командира бригади інженерних військ».

Російський генерал на службі гетьмана Павла Скоропадського Владімір Посторонкін у своєму нарисі створення збройних сил Української Держави про Натієва відгукувався не надто приязно, вважаючи, що той «ніякої ролі у бойовому відношенні не грав». Натомість про Болбочана він писав так:

«Чудовий бойовий офіцер. Був душею всього Запорізького корпусу».

З воєнної точки зору частини армії УНР здобули у Криму видатну перемогу. Щонайменше удвічі поступаючись чисельністю сухопутним силам радянської Тавриди, українці прорвалися на півострів без німецької допомоги, самостійно звільнили від більшовиків столичний Сімферополь та, зрештою, спричинилися до падіння комуністичного режиму у Криму. Саме дії частин під командуванням Петра Болбочана обумовили підняття Чорноморським флотом у Севастополі українських прапорів 29 квітня 1918 року, хоча до самого міста українці так і не дійшли. Втім, сказане аж ніяк не применшує значення дій німецьких союзників Болбочана та місцевих кримськотатарських повстанців — визволення півострова було спільною перемогою.

Про високу майстерність українських військ свідчить не тільки оперативність, з якою вони опанували півострів, пройшовши від Чонгара до Бахчисарая за 4 дні — з 22 по 25 квітня, але й значно менші, ніж у ворогів, втрати.

Станом на 1 травня 1918 року на Кубані зосередилося 9,5 тис. сухопутних «червоних» бійців з понад 20 тис., що були у розпорядженні керівництва радянської Тавриди у середині квітня. Решта загинула, потрапила у полон або, у переважній більшості, розбіглася. Показовим є приклад Перекопського «китайського» загону — з майже 300 китайців та росіян у його лавах після відступу з Криму залишилося 64 людини.

Приблизно та ж картина спостерігалася на флоті. Хоча в останню мить половину кораблів і такий же відсоток особового складу (3,5 тис.

осіб) більшовики перевели з Севастополя до Новоросійська, за кілька тижнів до Криму повернулася значна частина евакуйованих.

Німецький корпус Роберта Коша мав 65 убитих і 335 поранених при штурмі Перекопу. Наступні сутички під Джанкоєм та станцією Колай (нині — Азовське) за інтенсивністю, ймовірно, не дотягували і до половини перекопської битви, тож безповоротні втрати кайзерівських військ навряд чи перевищили 100 осіб.

Що ж до втрат українців, то за свідченням Натієва, з тих 2 тис. солдат, які від початку служили в Окремому Запорізькому загоні, у боях з більшовиками на шляхах від Києва до Сімферополя загинуло 100 та було поранено 400 людей. Загін був розгорнутий у дивізію у березні 1918 року, і вже з частин цієї дивізії, як ми знаємо, створювалися групи для визволення Криму та Донбасу. Припустивши, що втрати в боях на Лівобережжі до взяття Харкова і пізніше були зіставними, і враховуючи збільшення особового складу запорізької піхоти та кінних гайдамаків, обережно оцінюю загальну кількість втрат українців від Синельникового до Янкоя щонайменше у 40 осіб убитими та 150 пораненими. Але однозначно більші втрати серед їхніх кримських союзників, напевно, так і залишаться невідомими.

Додатковими свідченнями українських перемог були депутації від кримських міст, що прибували до звільненого Сімферополя у сподіванні на встановлення влади УНР, а також звернення севастопольських більшовиків до Центральної Ради із пропозицією перемир'я.

Втім, воєнні досягнення так і не стали підґрунтям політичних успіхів. Український уряд не спромігся наперед чітко визнати свої претензії на Крим, щоб врегулювати його статус на перемовинах із німецькими партнерами. А після того, як війська Коша зайняли півострів, витиснути їх звідти вже не було жодної можливості. Кілька днів ганебного зволікання, відмовчування з боку урядовців, безглуздих відписок ледь не довели до зіткнення між Кримською групою та 52-м корпусом. Навіть якщо Болбочану вдалося би уникнути розгрому у Сімферополі, його сил було замало для повної перемоги над кайзерівськими з'єднаннями. Ну і у будь-якому випадку таке зіткнення призвело би до розриву із Берліном. У трагічному виборі: володіння Кримом чи союз із Німеччиною, — Київ зробив ставку на останнє.

Не програвши жодної битви, українські війська були змушені повернутися на материк.

Кримська операція виявилася кульмінацією змагань УНР за півострів. Ніколи до того, і ніколи після того київська влада не була такою близькою до оволодіння цією територією. У 1917 році Україна могла розраховувати на спільну з Кримом федерацію у рамках єдиної демократичної Росії, пізніше навіть цю ідею не вдасться реалізувати.

Після приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського українські стосунки з півостровом погіршилися. Перший Кримський Крайовий уряд генерала Матвія (Сулеймана) Сулькевича ревно обороняв свою примарну самостійність під німецьким протекторатом. Влітку 1918 року між Києвом та Сімферополем дійшло до прикордонних конфліктів та митної війни. Восени Сулькевич вже начебто погодився на входження до складу України на правах суб'єкта федерації, але поразка Німеччини у Першій світовій війні призвела до падіння влади і на материку, і на півострові. Київ опанувала Директорія відродженої «другої» УНР, у Сімферополі утвердився Крайовий уряд Соломона Крима, орієнтований на Антанту.

У грудні 1918 року урядові органи України ще вважали Кримський півострів складовою частиною своєї держави з автономним статусом. Але вже на початку 1919 року керівництво УНР знову повернулося до підходу доби Центральної Ради і не розглядало Крим як свою безпосередню територію. Пізніше того ж року українська дипломатія доклала чимало зусиль задля сполучення у федерацію України, Криму, Кубані та держав Кавказу, але через вкрай несприятливу геополітичну ситуацію шансу реалізувати цю ідею не трапилося. Другий Крайовий уряд виступав за відновлення єдиної Російської республіки, що вже було неприйнятним для Директорії, тож, незважаючи на діяльність кримського представництва у Києві, питання спільного майбутнього обох держав вирішити не вдалося. Пізніше на півострові постали «червона» Кримська СРР, яка де-факто була частиною радянської Росії, та відроджена головнокомандувачем Добровольчої армії Антоном Денікіним «біла» Таврійська губернія, з якими УНР не підтримувала офіційних стосунків. Навіть шукаючи порозуміння із Петром Врангелем, український уряд не акцентував увагу на статусі Криму. Остаточне захоплення півострова більшовиками восени 1920 року зняло з порядку денного питання про його належність Україні.

Одна з найефектніших воєнних перемог Української революції так, на жаль, і не стала однією з найефективніших.



Але сьогодні, по 70 роках радянського замовчування та 25 роках пострадянського безпам'ятства героїчний чин Кримської групи та її командувача Петра Болбочана повертається до української суспільної свідомості. Хоч із запізненням, але відновлюється міць Збройних Сил України, поступово відроджуються національні мілітарні традиції. І ніщо не стане кращим вшануванням подвигу українських воїнів 1918 року, ніж визволення Криму їхніми нащадками.

Адже Крим — це Україна!

# ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

## *I. Документи і матеріали*

1. Борьба за советскую власть в Крыму: док. и мат-лы. — Т. 1: (март 1917 — апрель 1918). — Симферополь: Крымиздат, 1957. — 320 с.
2. Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. — 1918. — Квітень. — №№ 20–29.
3. Гражданская война на Украине 1918–1920. — Т. 1, кн. 1: Освободительная война украинского народа против австрийско-немецких оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. — К.: Наукова думка, 1967. — 876 с.
4. Документы внешней политики СССР. — Т. 1: 7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г. — М.: Госполитиздат, 1959. — 772 с.
5. Документы по истории черноморского флота в мартѣ — юнѣ 1918 г. // Архивъ русской революции. — Т. XIV. — Берлин: Изд. И. Гессен, 1924. — С. 151–224.
6. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М.: ОГИЗ, 1936. — 207 с.
7. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917–1920 гг.): Сб. док. — К.: Изд-во АН УССР, 1963. — 688 с.
8. Народное слово: газета Трудовой народно-социалистической партии. — 1917. — 31 июля (13 августа). — № 60.
9. Рѣчь: ежедневная политическая, литературная и экономическая и газета. — 1917. — 26 июля (8 августа). — № 173.
10. Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 гг. — Симферополь: Крымский Архив, 2007. — 639 с.
11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К.: Наукова Думка, 1996. — 590 с.
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К.: Наукова думка, 1997. — 424 с.
13. Хроника революционных событий в Крыму за 1917–1918 гг. // Революция в Крыму. Сб. мат-лов к 10-й годовщине Октябрьской революции. — № 1(7). — Симферополь: Крымгосиздат, 1927. — С. 185–286.

14. Хроника революционных событий в Крыму (1917–1920). — Симферополь: Крым, 1969. — 190 с.

## **II. Мемуари і дослідження**

15. Авраменко Н. Спомини запорожця. — К.: Темпора, 2007. — 456 с.
16. Айвазов А. История национального движения в Крыму // Восточный свет. — 2005. — № 3. — С. 15–20.
17. Алтабаева Е. Смутное время: Севастополь в 1917–1920 гг. — Севастополь: Телескоп, 2004. — 384 с.
18. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: спогади. Невідомі твори. — К.: Смолоскип, 1999. — 287 с.
19. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) / ІУ НАНУ. — К., 2011. — 247 с.
20. Бобков А. Разворот солнца над Аквилоном вручную. Феодосия и феодосийцы в Русской смуте. Год 1918. — Феодосия-Симферополь: Оригинал-М, 2008. — 384 с.
21. Бобков А., Бутовский А. Подрезов К. К вопросу о первой обороне и взятии 5(18) — 9(22) апреля 1918 г. крымских перешейков (Перекопского и Чонгарского) в период Гражданской войны // Ученые записки. Электрон. науч. журн. Курского гос. ун-та. — 2017. — № 2(42). — 14 с.
22. Бойко О. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 31–46.
23. Брошеван В. Кампания победы. Крым 1918–1920. — Симферополь: РЦНТЭНИ, 2010. — 126 с.
24. Бунегин М. Революция и Гражданская война в Крыму (1917–1920). — Симферополь: Крымгосиздат, 1927. — 336 с.
25. Вінцковський Т. Формування і діяльність місцевих органів влади першої УНР на півдні України: дис... док. іст. наук / ОНУ ім. І. Мечникова. — Одеса, 2016. — 414 с.
26. Врангель П. Воспоминания: в 2 частях (1916–1920). — М.: Центрполиграф, 2006. — 784 с.
27. Гарчев П. Курултай і Центральна Рада // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. — 2000. — № 1. — С. 42–46.
28. Гвоздик В., Мальшина К. Боротьба за владу на Півдні України (жовтень 1917 — лютий 1918 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — 2004. — Вип. XVII. — С. 88–103.
29. Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 448 с.

30. Гриценко І. Український Державний Флот в 1917–1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. — К.: Вид. Олег Філюк, 2015. — 232 с.
31. Громенко С. Номан Челебіджіхан. Як у 1917-му кримські татари почали свою революцію // Деловая столица [*e-ресурс*]. — 2017. — 7 квітня.
32. Громенко С. То коли ж Болбочан визволив Крим? Хронологія українського походу на півострів // Likbez: Історичний фронт [*e-ресурс*]. — 2017. — 22 квітня.
33. Грудачев П. Багряным путем Гражданской: воспоминания. — Симферополь: Таврия, 1971. — 129 с.
34. Грушецький Б. Оборона перекопских и чонгарских позиций войсками Советской Республики Таврида в апреле 1918 года // Вестник Крымских чтений И. Сельвинского. — Вып. 8. — Симферополь: Крымский Архив, 2011. — С. 41–52.
35. Гутан Н. От Севастополя до Новороссийска. Очерк о положении Черноморского флота (осень 1917 — первая половина 1918) // Гангут. — 1992. — № 4. — С. 98–111.
36. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV — початок XX ст.) // Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду...». Історична есеїстика. — К., 2011. — С. 610–625.
37. Дорнік В., Ліб П. Політика Центральних держав щодо України під час Першої світової війни // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. — К.: Ніка-Центр, 2015. — С. 93–128.
38. Дорнік В., Ліб П. Воєнні операції // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. — К.: Ніка-Центр, 2015. — С. 195–234.
39. Дорнік В., Ліб П. Окупаційна адміністрація // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. — К.: Ніка-Центр, 2015. — С. 235–262.
40. Дорнік В. Політика Сполучених Штатів Америки щодо України в 1914–1919 рр. // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. — К.: Ніка-Центр, 2015. — С. 399–414.
41. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т. —Т. 1: Доба Центральної Ради. — К.: Темпора, 2002. — 320 с.
42. Дроздовский М. Дневник. — Берлин: Изд. Отто Кирхнер и К°, 1923. — 192 с.
43. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. — К.: Стікс, 2010. — 448 с.
44. Елагин В. Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 1. — Симферополь: Крымиздат, 1922. — С. 41–58.

45. Елагин В. Наши Жертвы. Пролетарская революция и В. А. Басенко // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 2. — Симферополь: Крымиздат, 1923. — С. 125–128.
46. Жуков В. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. — М.: Молодая гвардия, 1932. — 304 с.
47. Жуковский О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записна книжечка. 1919 рік // Павло Гай-Нижник. Особистий сайт [e-ресурс]. — 2014.
48. Зарубин А., Зарубин В. Без победителей: Из истории Гражданской войны в Крыму. — 2-е изд., испр. и доп. — Симферополь: Антика, 2008. — 728 с.
49. История Гражданской войны в СССР. — Т. 3. — М.: Госполитиздат, 1958. — 679 с.
50. Іванець А. Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. — 1998. — № 3. — С. 144–145.
51. Іванець А. Партнерство українців та кримських татар у 1917 році // Українознавство. — 2008. — № 4. — С. 80–85.
52. Іванець А. Українсько-кримськотатарський союз революційного часу // Історична правда [e-ресурс]. — 2012. — 2 серпня.
53. Іванець А. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (к. 1918–1920 рр.): дис... канд. іст. наук / НДІ українознавства. — К., 2016. — 227 с.
54. Іванова І. Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення та формування території України // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. — 2013. — Т. 26(65), № 2–1 (Ч. 1). — С. 38–47.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. — 803 с.
56. Історія українського війська / за ред. М. Левицького. — 2-ге вид., доп. — Вінніпег: Вид. І. Тиктор, 1953. — 837 с.
57. Історія українського війська / за заг. ред. В. Павлова. — Х.: КСД, 2016. — 416 с.
58. Карпенко Н. Китайский легион. Участие китайцев в революционных событиях на территории Украины (1917–1921 гг.). — Луганск: Альма-матер, 2007. — 392 с.
59. Кирьян Л. Рейд на Крым // Military-Крым: военно-исторический журнал. — 2008. — № 9. — С. 48–50.
60. Ковальчук М. Битва двох революцій. Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією (1917–1918 рр.). — Т. 1. — К.: Стилюс, 2015. — 608 с.

61. Колтышев В. Поход дроздовцев Яссы — Дон. 1200 верст. Воспоминания дроздовцев // Дроздовский и дроздовцы. — М.: Посев, 2006. — С. 230–464.
62. Конев А. Красная гвардия на защите Октября. — М.: Наука, 1978—221 с.
63. Кришевский И. В Крыму (1916–1918) // Архив русской революции. — Т. XIII. — Берлин: Изд. И. Гессен, 1924. — С. 71–124.
64. Лепетенко С. Потопление Черноморского флота в 1918 г. // Морской сборник. — 1928. — № 6. — С. 96–117.
65. Миллер М. Крым в 1917–1920 годах // Крым. Хрестоматия по истории края: Ч. 1. — Симферополь: Крымгосиздат, 1930. — С. 197–214.
66. Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 80–91.
67. Монастырев Н. Гибель царского флота. — СПб.: Облик, 1995. — 128 с.
68. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. — Нью-Йорк, 1956. — 288 с.
69. Надинский П. Очерки по истории Крыма. — Т. 2. — Симферополь: Крымиздат, 1957. — 303 с.
70. Находкин А. Революционная работа в Крыму // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 2. — Симферополь: Изд. Истпарта, 1922. — С. 68–77.
71. Обертас И. Командарм Федько. — М.: Воениздат, 1973. — 165 с.
72. Оболенский В. Моя жизнь. Мои современники. — Париж: YMCA-Press, 1988. — 754 с.
73. Очерки истории крымской областной партийной организации. — Симферополь: Таврия, 1981. — 376 с.
74. Перепада В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. // Південна Україна ХХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — 1998. — Вип. 1(4). — С. 128–139.
75. Петренко І. Діяльність українських урядів в Чорноморському регіоні (1917–1920): дис... канд. іст. наук / КНУ ім. Т. Шевченка. — К., 2016. — 250 с.
76. Петрів В. Військово-історичні праці, спомини. — К.: Поліграфкнига, 2002. — 639 с.
77. Поплавский С. Евпатория с февраля 1917 г. до оккупации немцев // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 2. — Симферополь: Изд. Истпарта, 1922. — С. 107–113.
78. Посторонкин В. Воспоминания ген. В. Н. Посторонкина о создании гетманом П. П. Скоропадским вооруженных сил Украинской Державы // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год : сб. док. — М.: Политическая энциклопедия, 2014. — С. 531–565.

79. Пученков А. Украина и Крым в 1918 — начале 1919 года. Очерки политической истории. — СПб.: Нестор-История, 2013. — 340 с.
80. Ремпель Л. Красная гвардия в Крыму в 1917–1918 гг. — Симферополь: Крымгосиздат, 1931. — 164 с.
81. Рудько С. Кримська операція військ Центральної ради // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — 2011. — Вип. 17. — С.134–148.
82. Савченко В. Авантюристы гражданской войны. — Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2000. — 368 с.
83. Савченко В. Двенадцать войн за Украину. — Харьков: Фолио, 2006. — 415 с.
84. Сельвинский И. Черты моей жизни // Крымские пенаты. — 1996. — № 2. — С. 5–20.
85. Семенов И. Расстрел Совнаркома и ЦИК Республики Тавриды в 1918 г. // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 2. — Симферополь: Изд. Истпарта, 1922. — С. 114–124.
86. Сергійчук В. Український Крим. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 304 с.
87. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. — К.: ПП Сергійчук, 2008. — 296 с.
88. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — 2-е вид, доп. — К.: Темпора, 2009. — 426 с.
89. Советов В., Атлас М. Расстрел советского правительства Крымской республики Тавриды. — Симферополь: Крымгосиздат, 1933. — 107 с.
90. Стопчак М. Кримський похід армії УНР 1918 р. в оцінці української історіографії // Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія. — 2012. — Вип. 17. — С. 241–252.
91. Тинченко Я. Независимый татарский Крым // Киевские ведомости. — 2003. — 8 июля. — № 143.
92. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). — Кн. 1. — К.: Темпора, 2007. — 536 с.
93. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К.: Темпора, 2009. — 480 с.
94. Тютенко Р. Перший Республіканський піший полк П. Болбочана та його участь в боротьбі за українську державність (серпень 1917 — квітень 1918 рр.) // Мат-ли Всеукр. наук. конф. «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ — на початку ХХІ століть». — Житомир, 2015. — С. 45–49.

95. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. — К.: Україна, 1995. — 206 с.
96. Федюшин О. Украинская революция: 1917–1918. — М.: Центрполиграф, 2007. — 336 с.
97. Фирдевс И. Первый период Соввласти в Крыму // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 2. — Симферополь: Изд. Истпарта, 1922. — С. 57–67.
98. Черноморский флот, 1914–1920 // Гражданская война в России: Черноморский флот. — М.: АСТ, 2002. — 544 с.
99. Шандрук П. Сила доблесті. — К.: Вища школа, 1999. — 240 с.
100. Шемет С. Полковник Петро Болбочан // Хліборобська Україна. — Кн. 4. — Вип. 7/8. — Відень, 1923. — С. 200–236.
101. Шрамченко С. Піднесення Українського прапора в Чорноморській Фльоті // За державність: матеріали до історії війська українського : зб. — Вип. 2. — Каліш, 1930. — С. 120–124.
102. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. — Львів: Червона калина, 1995. — 256 с.
103. Эпштейн Н. Смерть тов. Познанского // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 2. — Симферополь: Изд. Истпарта, 1923. — С. 134–135.
104. Amtliche Kriegs-Depeschen. Nach Berichten des Wolff'schen Telegr.-Bureaus. — 7 Band: 1 August 1917 bis 31 Mai 1918. — Berlin: Nationaler Verlag, 1918. — S. 2369–2752.
105. Baumgart W. Ludendorf und das Auswaertige Amt zur Besetzung der Krim 1918// IfGO. —1966. — № 14. — S. 529–538.
106. Der Weltkrieg von 1914 bis 1918. Im Auftrage des Oberkommandos des Heeres bearbeitet und herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Forschungsanstalt des Heeres // Die militäriscen Operationen zu Lande. — Band 13: Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1917. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. — Berlin: Mittler & Sohn, 1942. — XVI+483 s.
107. Koch O. Das Landwehr-Infanterie-Regiment 53 im Weltkrieg 1914–18. — [Kettwig]: [Flothmann], 1928. — 93 s.
108. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. — Warszawa: DiG, 2000. — 330 s.
109. Sebastopol cut off by foe in Crimea // The New York Times. — 1918. — 25 April.
110. Seydahmet (Kirimer) C. Bazi hatiralari. — Istanbul: Emel, 1993. — 328 s.



ДОДАТОК

## ТО КОЛИ Ж БОЛБОЧАН ВИЗВОЛИВ КРИМ?

### Хронологія українського походу на півострів 1918 року

Російсько-український конфлікт, в одному з фокусів якого опинився Крим, природним чином підживив інтерес до минулого півострова загалом та його мілітарних аспектів зокрема. І одним з таких епізодів, увага до якого має і теоретичний, і практичний бік, є похід на Крим українських військ на чолі з Петром Болбочаном, річницю якого ми відзначаємо у квітні. Але незважаючи на виняткову важливість цієї події для української воєнної історії та історії кримсько-українських стосунків, «білих плям» у її вивченні є ще чимало. І одним з таких досі нерозв'язаних остаточно питань є власне дата, коли ж Болбочан визволив півострів від комуністів, що раніше узурпували там владу. І як видається, у нас є все необхідне для того, аби це питання, нарешті, закрити.

#### Опис проблеми

Якщо знехтувати окремими розбіжностями, на загал можна стверджувати, що існує два основних варіанти датування походу Болбочана — назвемо їх умовно «довгою» та «короткою» хронологією. Майже ні в кого не викликає сумнівів час початку бойових дій в Криму в той період — штурм німцями Перекопу 18 квітня 1918 року, також усталеною є дата українізації Чорноморського флоту в Севастополі — 29 квітня. Натомість всередині цього відрізка дати «плавають», і то із розбіжністю у дві доби. Якщо коротко — «коротка» хронологія визначає звільнення Сімферополя від більшовиків 22 квітня 1918 року, «довга» хронологія переносить цю подію на 24 квітня. Хоча різниця, здавалася б, неприципова, насправді за датами ховається неабиякий політичний підтекст.

Якщо вірною є «коротка» хронологія, то столицю Криму захопили німці ще *до того*, як українські війська дісталися Джанкою, а відтак подальший похід Болбочана не мав жодного військового та політичного сенсу. І, відповідно, сьогодні українці даремно роздмухують це питання. Натомість, якщо правдивою виявиться «довга» хронологія, то це саме українці із випередженням у півдоби звільняли міста Криму від комуністичної влади, а тому мали право претендувати на контроль над півостровом.

Не дивно, що всі радянські, абсолютна більшість російських та деякі українські історики дотримуються більш-менш традиційної «короткої» хронології, натомість більшість українських та поодинокі російські історики захищають «довгу» хронологію.

Зрозуміло, що політична ангажованість серйозно впливає на відбір джерел для обґрунтування тієї чи іншої позиції, втім, залучення всього можливого корпусу свідочств, передовсім німецьких, дає змогу однозначно відповісти на озвучене у заголовку запитання.

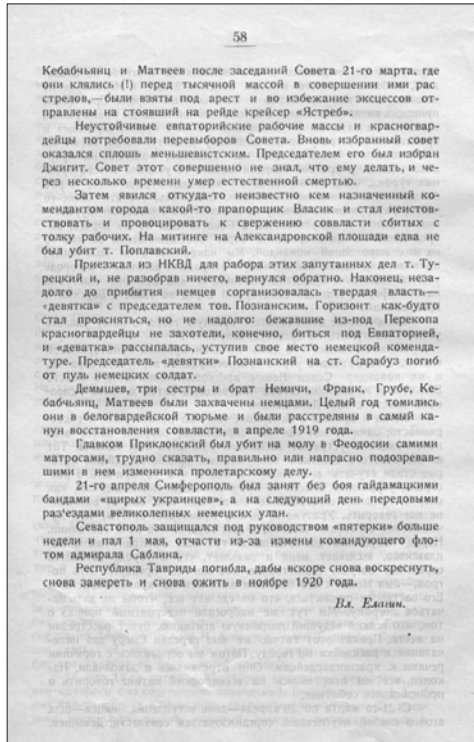
### Традиція «короткої» хронології

В першому збірнику «Революція в Криму», опублікованому 1922 року, у матеріалі співробітника Кримського істпарту (*Комісії для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії*) Володимира Єлагіна «Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти» зазначено: «21-го квітня Сімферополь був зайнятий без бою гайдамацькими бандами «щирих українців», а на наступний день передовими роз'їздами чудових німецьких улан» [1, с. 58]. Що показово, в статті немає жодного посилання. У другому збірнику, що вийшов наступного року, він полемізував із представниками інших точок зору і наполягав, що Сімферополь «був залишений 21 квітня без жодного пострілу».

У ювілейному збірнику «Революція в Криму» до 10-річчя більшовицького перевороту в розділі «Хроніка» також було вказано, що 21 квітня Сімферополь «зайнятий без бою гайдамацькими бандами» [2, с. 285]. Посилалися укладачі, зрозуміло, на статтю В. Єлагіна.

А от в першій з узагальнюючих радянських праць, «Революція и Гражданская война в Криму (1917–1920)» Максима Бунегіна, виданій того ж 1927 року, було вказано, що «22 квітня почалася евакуація Сімферополя» [3, с. 157].

Мал. 1. Сторінка з праці  
В. Єлагіна, який, ймовірно,  
започаткував «коротку»  
хронологію



У другому томі «Очерков по истории Крыма» Павла Надінського, що вийшов друком 1957 року і був свого роду офіційним викладом радянського бачення тих подій, говорилося, що «22 квітня німецькі війська оволоділи Євпаторією та Сімферополем» [4, с. 91]. Щоправда, Надінський визнав, що першими вступили в місто «гайдамаки».

Наступного року формулювання «22 квітня пав Сімферополь» [5, с. 231] потрапило до третього тому монументального п'ятитомного загальносоюзного видання «История Гражданской войны в СССР», що його готувало Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та друкувало Державне видавництво політичної літератури (*перший том редагував особисто Йосиф Сталін*). Після цього «22 квітня» і вся «коротка» хронологія стали загальним місцем радянської історіографії, повторюючись з одного видання в інше.

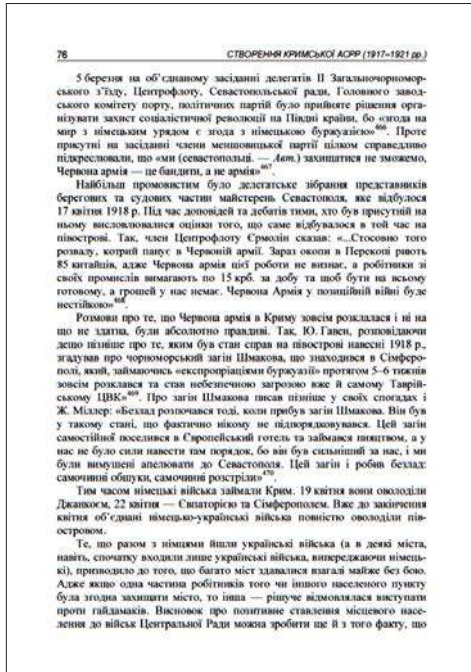
Щоправда, певні «вольності» могла собі дозволити мемуарна література. У біографії кримського командарма Івана Федька вказано, що він цілий день 21 квітня вів боротьбу за Джанкой, а потім ще кілька днів відбивався від противників на станції Колай (*нині — Азовське*) [6, с. 20–25], а дати падіння Сімферополя у книзі немає. У спогадах кримського поета Іллі Сельвінського бої за Перекоп та Джанкой датовані аж 22–24 квітня [7]. Тим не менше, падіння Сімферополя паралельно датувалося 22 квітня і надалі [8, с. 87]. В інших випадках обходилися взагалі без конкретних дат.

Після здобуття незалежності Україною «коротка» хронологія продовжила користуватися популярністю у вітчизняних дослідників. В узагальнюючій праці Тетяни Бикової «Створення Кримської АСРР» 2011 року буквально повторена (без посилання) цитата Надінського про взяття 22 квітня Євпаторії та Сімферополя [9, с. 76].

Серед інших у 2015 році «коротку» хронологію підтримали Ігор Гриценко («За день до цього, 23 квітня 1918 р., коли німецькі війська та відділи УНР вже були в Сімферополі...» [10, с. 80] із посиланням на радянське видання 1979 року) та Роман Тютенко («22 квітня Сімферополь був взятий» [11, с. 48]).

Навіть у дисертації 2016 року Тараса Вінцовського «Формування і діяльність місцевих органів влади першої УНР на півдні України» [12, с. 289–290] зазначається:

«Не раніше 23 квітня, після вступу до Сімферополя німецьких і українських військ під командуванням отамана О. Натієва, до губернського центра був відряджений урядовець для заснування в місті філії Інформаційного бюро Міністерства внутрішніх справ УНР... Вхідження підрозділів Запорізької дивізії армії УНР до Сімферополя супроводжувалося численними привітальними почестями, адже за період більшовицької диктатури мешканці губернського центру пережили складні часи червоного терору. Вже 23 квітня, після взяття міста, як очевидно з емоційним перебільшенням писала тогочасна преса, «не було жодного козака без жмуту квітів», а на всіх державних установах замайорів український прапор. Він також прикрашав багато приватних будинків. Над приміщеннями татарських організацій висіли національні стяги».

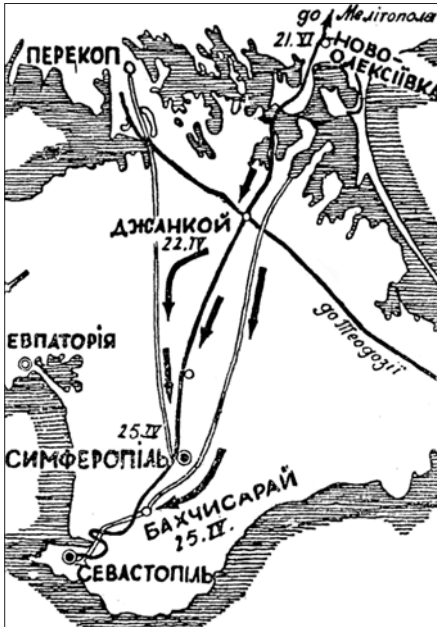
Мал. 2. Сторінка з праці  
Т. Бикової

При цьому дослідник посилається на одеську газету «Вільне життя» за 26 квітня 1918 року.

### Традиція «довгої» хронології

Аж 28 квітня датував падіння Сімферополя Сергій Шемет у розвідці «Полковник Петро Болбочан», опублікованій 1923 року [13, с. 206]. Взяття Сімферополя на 25 квітня віднесли автори «Історії українського війська» за ред. Івана Крип'якевича, виданої у Львові 1936 року [14, с. 418], що відображено на відповідній мапі (посилаюся на 2-е видання 1953 року, в якому цей фрагмент передрукований без змін). 24 квітня назване у Олександра Удовиченка в роботі «Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр.» 1954 року видання [15, с. 37].

Прижилася «довга» хронологія і в новітній історіографії. Взяття Сімферополя 24 квітнем датували Ярослав Штендера [16, с. 57], Володимир Сідак із Тамарою Вронською і Тетяною Осташко [17, с. 25] та Сергій



Мал. 3. Мапа походу Болбочана на Крим за «Історією українського війська»

Рудько [18, с. 143]. Цікаво, що російський дослідник Олександр Пученков, хоча і не називає дати падіння Сімферополя, зазначає, що українські війська «намагалися випередити німців» [19, с. 130]. Автори сучасної (2016 р.) «Історії українського війська» слідом за Крип'якевичем датують взяття Сімферополя 25 квітня [20, с. 306].

В певному сенсі «проміжне» становище займають один з найбільших знавців кримсько-українських стосунків Володимир Сергійчук та автор найгрунтовнішого дослідження революції в Криму В'ячеслав Зарубін. У їхніх працях, «Український Крим» [21] та «Без победителей» [22], точної хронології походу українських військ немає, хоча Зарубін в одній із попередніх статей датував падіння Сімферополя взагалі 21 квітня.

Таким чином, підтверджується виголошена на початку теза, що в сучасній українській історіографії питання хронології походу Болбочана на Крим в цілому не вирішене. Автори, що спираються на радянську традицію або на газети, що описували події кількома днями пізніше, переважно схилиються до «короткої» хронології. Чим же обґрунтовують свою позицію їхні опоненти?

### Свідчення очевидців

Якщо не цілковитою, то все ж протилежністю радянській/російській традиції виступає українська традиція, зіперта на свідченнях безпосередніх учасників походу. Найвидатнішою, і, по суті, єдиною до сьогодні комплексною працею про Кримську операцію є книга Бориса Монкевича «Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим» [23], що була видана у Львові 1928 року і поєднувала в собі мемуари та документальне дослідження. Саме тут був наведений найбільш детальний опис взяття Сімферополя [23, с. 141] і названа дата 24 квітня.

«...в Сімферополі зрозуміли, що українське військо зовсім близько. Але прийняти якісь міри «Штаб Оборони» вже не встиг, бо відділ запоріжців, який наступав шляхом Джанкой — Сімферополь, у 10 годин ранку 24 квітня нагло вскочив у Сімферополь... Трудно уявити собі паніку, яка зчинилася в місті, коли авангард першого відділу вдерся на самоходах у самий центр Сімферополя, де знаходився «Штаб Оборони Кримської Республіки». Залога Сімферополя розсипалась по цілому місту, не виявляючи жадного спротиву. Населення міста, не орієнтуючись зі страху поховалося. Ввесь «Штаб Оборони» в комплекті захопили в полон наші війська... В дві години по зайняттю нашим авангардом Сімферополя, прибули головні сили українського війська ешелонами з бронепотягами і штаб Кримської групи. Зараз-же приступлено до планового очищення міста від більшовиків, котрі з приводу наглого захоплення міста, не встигли його залишити. Місто обнято тісним кордоном. Всі виходи замкнено й почалося виловлювання більшовиків».

У мемуарах інших безпосередніх учасників рейду на Крим: «Споминах з часів української революції» Всеволода Петріва [24] (*перше видання — 1930 р.*), «Силі доблесті» Павла Шандрука [25] (*1959 р.*) та «Споминах запорожця» Никифора Авраменка [26] (*підготовлені на початку 70-х рр.*), — є опосередковані дані. Петрів пише, що 23 квітня 1918 року він перебував у Султан-Базарі (*нині — Мостове*), що якраз знаходиться посередині між Джанкою та Сімферополем. Хоча він не брав безпосередньої участі у визволенні кримської столиці, датування цього епізоду у його «Споминах» присутнє [24, с. 508–509]:

141

стріляли в Севастополі 128 морських офіцерів, котрих потім вкинули на дно Південної бухти.

Коли після цього місце татарське населення при допомозі офіцерів, почало готуватись до визволення свого краю, матроси, зліквідувавши ці заміри, почали другу фазу терору і розстрілів, переважно офіцерів.

В лютий 1918 року в одному Севастополі розстріляно 800 офіцерів.

Крім того кілька міноносців спрямовано в Ялту, Алушту, Теодосію і, ніде не зустрічаючи спротиву, матроси розстріляли в Ялті 80 офіцерів, в Теодосії 60 і в Алушті кілька старих демісіонованих офіцерів. У Євпаторії 46 чоловік офіцерів зі звязаними руками вишкотовано на борту транспорта і оден матрос ногою спихав їх у море, де вони всі й потонули.

В Симферополі розстріляно 100 офіцерів і 60 чоловіка цивільних\*).

Налякане і стероризоване населення Криму ждало часу, коли то його звільнять від більшовицького жаху.

Після бою бронепотягів ворога з нашим авангардом й бронепотягами за ст. Сарабузи, в Симферополі зрозуміли, що українське військо зовсім близько.

Але прийняти якісь міри «Штаб Оборони» вже не встиг, бо відділ Запоріжців, який наступав шляхом Джанкой-Симферопіль, у 10 годин ранку 24 квітня нагло вскочив у Симферопіль.

Натомість другий відділ, який посувався шляхом Перекоп-Симферопіль і складався виключно з кінноти на чолі з Гордієнківським полком, пішов горними стежками з Кара-Кіая на Бахчисарай.

\*) Архив Русской Революції т. XIII.

Мал. 4. Сторінка з праці  
Б. Монкевича

«Під вечір вирушаємо далі на аул Юрако Антуан, а від нього гірськими доріжками на Зуу, куди підходимо досвіта 24-го квітня... Стоїмо щось до 11-ої години ранку, бо не лише треба дати відпочинок людям і коням, але й впорядкувати татарів, яких вже пристало до нас понад 200 озброєних і частинно з кінним вирядом та з одним старшиною... Після перегляду перша сотня чамбулу та і Гордієнківська під орудою Андрієнка йдуть в авангард на Мамут Султан, а за ними і весь полк з гарматами... Дорога дуже тяжка. Часом доводиться злізати з коней, вести їх за повід, підпирати вози, на руках спускати під кручі гармати. Тому, хоч і знаємо, що треба поспішати, бо через Сімферопіль проскочили наші мотоциклісти і донесли, що на вулицях бій, то щойно під ніч, коли вже темніло, ми спускалися, сховзуючись у ту долину, по якій пробігає шосе на Алушту і де лежить Мамут Султан».

Таким чином, на світанку 24 квітня Петрів перебував у Зуї, а вночі того ж дня дістався Мамут-Султану (*нині — Добре*), маючи звістку, що у цей самий день головні сили вели вуличні бої у Сімферополі.



Шандрук згадує, що він перебував на підступах до кримської столиці (а не у самому місті) наступного дня після Джанкоя [25, с. 37–38].

### **Чонгар і Джанкой**

У 2015 році набув поширення замаскований під наукову розвідку політичний памфлет із заголовком «Россия, Украина и Крым. Причины и особенности т.н. Украина-Крымской войны 1918 г.» [27]. В ньому гранично відверто пояснювалася кон'юнктура датування походу Болбочана на Крим.

«Низка українських «полководців» та істориків стверджує, що Джанкой взяти з боєм, «звільнили» (у німців відбили?). Цей «факт» включений в усі українські джерела, включаючи такий солідний, як «Енциклопедія Українознавства». І від реальної дати прибуття передових підрозділів «українців» у Джанкой 22 квітня відкрутитися нікуди, її занадто часто повторюють.

Присвоїти лаври «Завойовника Криму» полковнику Болбочану — мертвонароджена затія. По-перше, він відставав від німецьких військ на два дні. По-друге, єдиним описаним бойовим зіткненням, в якому взяли участь «запорожці», було форсування Сиваського мосту. Більше жодного опису бою учасники походу і історики не виявили. Крім хіба якихось неясних згадок про «розвідувальні» групи, які дійшли до Судака, Євпаторії тощо. Скупі згадки про взяття з боєм «українцями» Мелітополя, Джанкоя і Сімферополя виглядають взагалі як параноїдальна маячня. З ким вони там бій вели — зі своїми союзниками німцями?».

Цілком слушно, що якщо 22 квітня Болбочан лише зайняв Джанкой, а німці, відповідно до «короткої» хронології, у цей час вже були в Сімферополі, то вся Кримська операція військ УНР не мала жодного сенсу. Відтак уточнення датування взяття Чонгара і Джанкоя має не менше значення, ніж Сімферополя, до падіння якого ми ще повернемося.

Отже, за Монкевичем, 20 квітня вночі (тобто, ймовірно, вже 21-го) Болбочан зупинився в Новоолексіівці [23, с. 129] (за 40 км до мосту між півостровом Чонгар та Кримом), а перед мостом знаходилися лише передові загоны, що видавали себе за відступаючих червоноармійців. Потім ці «передові частини могли перевірити і налагодити шини. Спішно приймалися міри до форсування Сивашських переправ». Скільки часу

зайняли приготування, невідомо, але після них, враховуючи нові обставини, «Болбочан відкинув попередній план форсування Сиваша моторовими катерами і рішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу». Зазначені катери були захоплені у більшовиків ще в Мелітополі.

За допомогою військової хитрості вночі (без уточнення дати) міст був захоплений і на ранок (знову без дати) українці оволоділи станцією Таганаш (*нині — Солоне Озеро*) на кримському боці Сивашу. Після того Болбочан підтягнув резерви та, не мешкаючи, рушив на Джанкой (за 30 км від мосту), вступ до якого після невеликого бою відбувся 22 квітня ввечері [23, с. 133]. Оскільки очевидно, що певного часу вимагали:

- а) розвідка місцевості та підготовка до форсування Сивашу на катерах;
- б) опрацювання нового плану дій після скасування початкового;
- в) підготовка бронепоездів до наступу;

то, відповідно, атака не могла відбутися «з коліс» тоді ж з 20 на 21 квітня, а сталася вже наступної ночі, тобто з 21 на 22 квітня. Ранком 22 квітня Болбочан був у Таганаші, ввечері — у Джанкої, що повністю відповідає географії регіону з урахуванням часу на перекидання основних сил і спротив червоногвардійців.

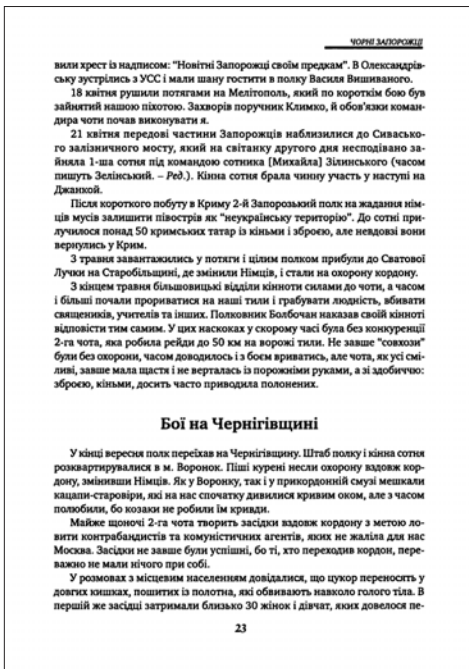
Абсолютно однозначно в тому ж дусі висловлюється у своїх мемуарах «Чорні запорожці» (*написані не пізніше 1959 р.*) інший учасник штурму Чонгару Петро Дяченко [28, с. 23].

«21 квітня передові частини Запорожців наблизилися до Сиваського залізничного мосту, який на світанку другого дня несподівано зайняла 1-ша сотня під командою сотника [Михайла] Зілінського (часом пишуть Зелінський. — Ред.). Кінна сотня брала чинну участь у наступі на Джанкой».

Більшість сучасних дослідників шляху полковника визнають слушність цієї схеми, хоча є і альтернативні думки: Ярослав Тинченко датує взяття мосту ніччю на 20 квітня [29], а Богдан Грушецький — взагалі ніччю на 19 квітня [30].

Щоправда Петрів у «Споминах» пише, що проїхав Чонгарський міст «удосвіта 21 квітня» [24, с. 501], а Шандрок взагалі не подає жодної

Мал. 5. Сторінка з книги  
П. Дяченка



дати. Втім, як я вже зазначив вище, Петрів погоджується, що 23 квітня Сімферополь ще не був взятий, а Шандрук датує бої під містом наступним днем після Джанкою, тобто, за схемою Монкевича, також 23 квітня. Сам Монкевич датує битву українців з більшовиками на станції Сарабуз (нині — Гвардійське) під кримською столицею якраз 23 квітня [23, с. 138].

Таким чином, порівнявши спогадів учасників захоплення Чонгару та взявши до уваги особливості географії регіону, можна стверджувати, що схема Монкевича: форсування Сивашу на світанку 22 квітня — вступ до Джанкою ввечері 22 квітня — бій під Сарабузом 23 квітня — захоплення Сімферополя вранці 24 квітня, — є абсолютно логічною та внутрішньо несуперечливою.

Для того, щоб ствердити абсолютну непомилність датувань Монкевича, залишилося, нарешті, визначити, коли ж був захоплений Сімферополь. Якщо вірною виявиться «коротка» хронологія, українську версію «походу на Крим» слід буде переглянути. А у разі правильності «довгої» хронології правильною буде і схема Монкевича.

### Захоплення Сімферополя

Як безапеляційно наголошують автори «Україно-Кримської війни» [27],

«Наявні в розпорядженні автора німецькі джерела обмежуються простою констатацією фактів про просування німецьких військ, їхній склад і дати заняття населених пунктів. У той же час мемуарна література та історичні дослідження, що належать офіцерам українських підрозділів, рясніють плутаниною в датах, протиріччями і явними фальсифікаціями.

Якщо брехати, так красиво й складно, так щоб самому було приємно. А то, що виходить: германці ще 9(22) квітня без бою увійшли в Сімферополь, що підтверджують і радянські, і німецькі дослідники».

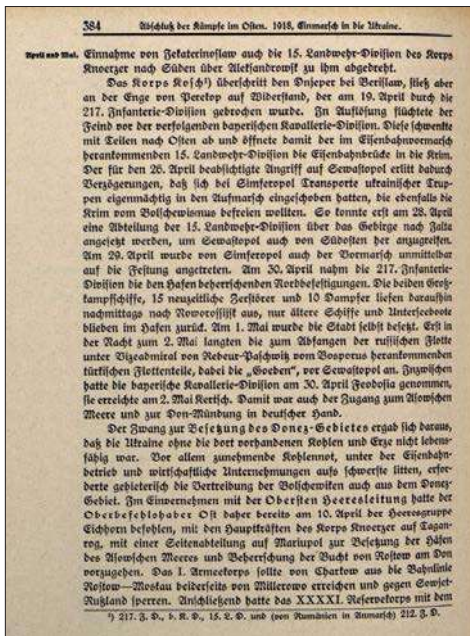
В останньому абзаці є три посилання: на одне радянське джерело і два німецьких. Що написано в радянському джерелі, ми і так знаємо, а от німецькі викликають виправданий інтерес. Кому, як не офіцерам Райсхгееру (*Reichsheer*) краще знати, коли вони опинилися у Сімферополі? Свідчення військових кайзера може остаточно розв'язати суперечку щодо дати походу Болбочана.

Автори памфлету наводять посилання на 384 сторінку 13 тому «Der Weltkrieg 1914 bis 1918» та 89 сторінку «Das Landwehr-Infanterie-Regiment 53 im Weltkrieg», що нібито промовляють на користь 22 квітня. Щодо першого, то, як можна пересвідчитися, на вказаній ними сторінці взагалі відсутня дата взяття Сімферополя. Навіть якщо ви не володієте німецькою, ви з легкістю побачите, що словосполучення «22 квітня» немає, а під 26 квітня згадується затримка в Сімферополі транспортів з українськими військами [31, s. 384]. Немає дати падіння столиці Криму і на сусідніх сторінках.

А от інформація із другого видання взагалі суперечить «улюбленій» авторами «короткій» хронології. Там вміщений календар руху 53-го піхотного полку ландверу, потрібний фрагмент з якого виглядає наступним чином [32, s. 89]: 21.4.18 II і III батальйони цього полку вирушили залізницею до Криму з Мелітополя. 22.4.18 вони ж продовжили їхати залізницею з Джанкою до станції «Кісой» («Kisoj»). А 23.4.18 від Сарабуза рушили пішим маршем на Сімферополь.

Як пояснив у приватній розмові знавець кримської топоніміки Олександр Горяїнов, «Kisoj» — це перекручений запис латинкою назви

Мал. 6. Сторінка з німецького видання [31] без дати взяття Сімферополя



залізничної станції Китай, у якому літера «t» була помилково записана як «довга S» — «f». Станція Китай (нині — Широке) якраз знаходиться на шляху від Джанкоя до Сарабуза.

Таким чином, і тут ні про яке захоплення Сімферополя 22 квітня не може йти і мови.

Втім, слід зазначити, що взяття кримської столиці 23 квітня дають київські газети, зокрема Відродження [33, с. 2] та Нова Рада [34, с. 4]. З посиланням на офіційне повідомлення Генерального Штабу УНР від «23 квітня» вони пишуть, що місто було зайняте після упорного бою, і що українські війська просуваються на Севастополь. Здавалося б, це підважує нашу попередню концепцію, втім, із цим повідомленням не все просто. По-перше, ми маємо справу з газетним цитуванням, а не з оригіналами документів. І по-друге, газети надрукували його лише 25 квітня — таке дводенне запізнення для зведень українського Генштабу є нормою, при тому, що телеграми з місця подій зазвичай публікувалися у газетах протягом доби.



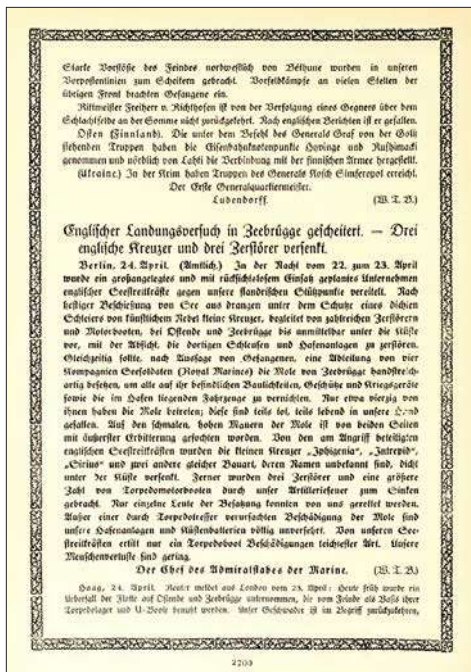
Мал.7. Фрагмент шпальти газети «Відродження» за 25 квітня із телеграмми з Сімферополя за минулий день

Так, у «Відродженні» за 25 квітня опубліковано аж сім (!) телеграм безпосередньо із Сімферополя, датованих 24 квітня (тобто реальним днем визволення міста від більшовиків). Якби українські війська дійсно увійшли до міста 23 квітня, то слушно було б очікувати таку саму картину в газетах наступного дня. Але в реальності у «Відродженні» за 24 квітня надруковані лише 2 телеграми попереднього дня, що стосувалися подій в Криму та Севастополі, та й ті надійшли з Одеси. Абсолютно аналогічна ситуація — у «Новій Раді» за 24 квітня.

Ну і не можна не зауважити, що у повідомленні Генштабу йдеться про начебто «упертий бій», що передував захопленню Сімферополя, хоча очевидці — Борис Монкевич та Павло Шандрук — подають у своїх спогадах геть іншу картину.

Тож, поважних підстав погоджуватися із датою «23 квітня» немає, принаймні — до публікації оригіналів зведень вищого командування. Позаяк Генштаб УНР не мав іншого джерела відомостей про перебіг Кримської операції, окрім самої групи Болбочана, можна припустити, що раннє датування взяття Сімферополя стало наслідком помилки, коли невеличкий бій під Сарабузом 23 квітня був трактований у Києві як взяття столиці Криму.

А щоби остаточно поставити крапку в цьому питанні, звернемося до найавторитетнішого з можливих німецьких джерел, а саме до зведень кайзерівського Генерального штабу, виданих багатомною серією відразу після закінчення війни. У 7 томі під 24 квітня в рубриці «Ukraine» знаходимо наступний короткий запис [35, s. 2700]: «In der Krim haben Truppen des Generals Kosch Simferopol erreicht», що перекладається як «Наявні в Криму війська генерала Коша дісталися Сімферополя». Ось як виглядало це повідомлення:



Мал. 8. Сторінка  
з реляцією німецького  
Генштабу [35] про вступ  
до Сімферополя 24 квітня

## **SEBASTOPOL CUT OFF BY FOE IN CRIMEA**

### **German Troops Under General Kosch in Crimea Occupy Sim- feropol on Railroad.**

BERLIN, April 24, (via London).—An official bulletin issued by Army Headquarters says:

Troops commanded by General von der Goltz have taken the railway junction at Khyvinge and Riklimyaki, Finland, and established communications with the Finnish army north of Lakhti.

In the Crimea, troops under the command of General Kosch have reached Simferopol.

[The occupation of Simferopol marks the cutting of the railroad connecting the fortress of Sebastopol with the mainland of Russia. Simferopol is thirty-five miles northeast of Sebastopol.]

LONDON, April 24.—A Reuter dispatch from Moscow, dated April 24, says that on April 17 the Soviet forces repulsed Lieut. Gen. Korniloff's detachments about eight miles from Yekaterinodar, and by a successful manoeuvre routed them. "Korniloff's troops, the dispatch adds, sustained heavy losses and were dispersed or captured.

According to prisoners, General Korniloff was wounded seriously and succumbed later.

[Korniloff, who was formerly Commander in Chief of the Russian armies, has several times before been reported wounded or killed.]

**The New York Times**

Published April 25, 1918

Copyright © The New York Times

Мал. 9. Повідомлення «The New York Times» [36] від 25 квітня 1918 року про вступ німців до Сімферополя днем раніше — 24 квітня

Звертає на себе увагу використання дієслова «дісталися/дійшли/досягли», а не, скажімо, «взяли» чи «захопили». Це ідеально узгоджується із даними Монкевича про здобуття Сімферополя українськими військами вранці 24 квітня ще до підходу німців.

У приватній розмові дослідник Михайло Ковальчук зауважив, що інколи до зведень за один день потрапляли відомості за попередній, тож не можна бути упевненим, що до столиці Криму німці прибули саме 24 квітня, а не днем раніше. Визнаючи справедливість такого міркування взагалі, не можу з ним погодитися у цьому конкретному випадку. Справа в тім, що у цьому самому збірнику зведень, наприклад, на сторінці 2715 в одному абзаці згадані події як 1-го, так і 2-го травня, але кожне з них датовано окремо. Під датою «2 травня» міститься опис гетьманського перевороту у Києві, правильно датований у тому ж абзаці 29-м квітня. І нарешті, відомості про зайняття Феодосії та Севастополя відстоять одна від іншої на дві сторінки, хоча ці події відбулися одночасно 1 травня — і як слід очікувати, датовані вони правильно. Отже, якби німці увійшли до Сімферополя 23 квітня, це було би спеціально відзначено у будь-якому випадку.



Ну і для шанувальників — вишенька на тортіку. Повідомлення американської газети «The New York Times» від 25 квітня 1918 року слово в слово повторює зведення німецького Генштабу за попередній день, цілковито знімаючи питання про можливі післявоєнні помилки чи підчистки берлінських видавців.

Таким чином, питання про дату взяття Сімферополя та вірність всієї хронології походу Болбочана на Крим можна вважати вирішеним.

**Українські війська здолали більшовицьку оборону на Чонгарі і форсували Сиваш на світанку 22 квітня, увечері 22 квітня увійшли до Джанкоя, 23 квітня перемогли у бою під Сарабузом, а вранці 24 квітня захопили Сімферополь, випередивши німців щонайменше на кілька годин.**

### Висновки

1. До сьогодні в українській історіографії панують дві точки зору на хронологію походу військ УНР на Крим у квітні 1918 року: «коротка» та «довга». Відповідно до першої німецькі війська, що наступали з Перекопу, взяли Сімферополь 22 квітня, а українські підрозділи у цей час перебували лише у Джанкої. Відповідно до другої це саме загони УНР, наступаючи з Чонгару, першими вступили до Сімферополя 24 квітня, випередивши німців на кілька годин. Ця розбіжність у датуванні вийшла за межі історіографічної суперечки і набула виразного політичного забарвлення.

2. Прихильники «короткої» хронології апелюють до радянських джерел початку 20-х рр. XX ст., прибічники «довгої» посилаються на свідчення українських учасників походу на Крим. В статті Володимира Єлагіна 1922 року, що, вірогідно, започаткувала «коротку» хронологію, немає підтвержень названої ним дати взяття Сімферополя — 21 квітня. У 1957 році Павло Надінський запропонував іншу дату — 22 квітня — яка невдовзі стала канонічною. В мемуарах українських військових також є розбіжності, але очевидці Борис Монкевич та Всеволод Петрів подають дату 24 квітня, а у решти немає жодних вказівок, що захоплення кримської столиці відбулося раніше. Повідомлення українських газет із посиленням на Генштаб УНР про здобуття Сімферополя начебто 23 квітня насправді надруковані 25 квітня та не витримують критики.

3. Залучення інформації третьої сторони — а саме німецьких джерел — дозволяє остаточно розв'язати питання хронології Кримської

операції 1918 року. **Відповідно до зведень німецького Генерального штабу, підтверджених синхронною публікацією у газеті «The New York Times», у Криму війська генерала Коша дісталися Сімферополя саме 24 квітня.** Отже, ні про яке «22 квітня» в якості дати взяття міста німцями не може бути й мови.

### Література

1. Елагин В. Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти // Революция в Крыму. Историческая библиотека Истпарта О. К. Крыма. — № 1. — Симферополь: Крымиздат, 1922. — С. 41–58.
2. Революция в Крыму. Сборник материалов к 10-й годовщине Октябрьской революции. — № 1(7). — Симферополь: Крымгосиздат, 1927. — 288 с.
3. Бунегин М. Революция и Гражданская война в Крыму (1917–1920). — Симферополь: Крымгосиздат, 1927. — 336 с.
4. Надинский П. Очерки по истории Крыма. — Т. 2. — Симферополь: Крымиздат, 1957. — 303 с.
5. История Гражданской войны в СССР. — Т. 3. — М.: Госполитиздат, 1958. — 679 с.
6. Обертас И. Командарм Федько. — М.: Воениздат, 1973. — 165 с.
7. Сельвинский И. Черты моей жизни // Крымские пенаты. — № 2. — Симферополь, 1996. — С. 5–20.
8. Хроника революционных событий в Крыму (1917–1920) / сост.: И. Кондратов и В. Широков. — Симферополь: Крым, 1969. — 190 с.
9. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.) — К., 2011. — 247 с.
10. Гриценко І. Український Державний Флот в 1917–1919 рр. — К.: Вид. О. Філюк, 2015. — 232 с.
11. Тютенко Р. Перший Республіканський піший полк П. Болбочана та його участь в боротьбі за українську державність (серпень 1917 — квітень 1918 рр.)» // Мат-ли Всеукр. наук. конф. «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ — на початку ХХІ століть». — Житомир, 2015. — С. 45–49.
12. Вінцковський Т. Формування і діяльність місцевих органів влади першої УНР на півдні України: дис... док. іст. наук. — Одеса, 2016. — 414 с.
13. Шемет С. Полковник Петро Болбочан // Хліборобська Україна. — Кн. 4. — Вип. 7/8. — Відень, 1923. — С. 200–236.
14. Історія українського війська / за ред. М. Левицького. — 2-ге вид., доп. — Вінніпег: Вид. І. Тиктор, 1953. — 837 с.

15. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр. — Київ: Україна, 1995. — 206 с.
16. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. — Львів: Червона калина, 1995. — 256 с.
17. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — 2-е вид, доп. — К.: Темпора, 2009. — 426 с.
18. Рудько С. Кримська операція військ Центральної ради // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. — 2011. — Вип. 17. — С. 134–148.
19. Пученков А. Украина и Крым в 1918 — начале 1919 года. Очерки политической истории. — СПб.: Нестор-История, 2013. — 340 с.
20. Історія українського війська / за заг. ред. В. Павлова. — Х.: КСД, 2016. — 416 с.
21. Сергійчук В. Український Крим. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. — 304 с.
22. Зарубин А., Зарубин В. Без победителей: Из истории Гражданской войны в Крыму. — 2-е изд., испр. и доп. — Симферополь: Антика, 2008. — 728 с.
23. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим. — Нью-Йорк, 1956. — 288 с.
24. Петрів В. Військово-історичні праці, спомини. — К.: Поліграфкнига, 2002. — 639 с.
25. Шандрук П. Сила доблесті. — К.: Вища школа, 1999. — 240 с.
26. Авраменко Н. Спомини запорожця. — К.: Темпора, 2007. — 456 с.
27. Бобков А., Бутовский А. Россия, Украина и Крым. Причины и особенности т.н. Украина-Крымской войны 1918 г. *Це ж*: Бобков А. Разворот солнца над Аквилоном вручную. Феодосия и феодосийцы в Русской смуте. Год 1918. — Феодосия-Симферополь: Оригинал-М, 2008. — С. 223–230.
28. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки. — К.: Стікс, 2010. — 448 с.
29. Тинченко Я. Независимый татарский Крым // Киевские ведомости. — 2003. — № 143(2948). *Цієї ж дати він дотримувався і в наступних працях.*
30. Грушецький Б. Оборона перекопских и чонгарских позиций войсками Советской Республики Таврида в апреле 1918 года // Вестник Крым-

- ских чтений И. Сельвинского. — Вып. 8. — Симферополь: Крымский Архив, 2011. — С. 41–52.
31. Der Weltkrieg von 1914 bis 1918. Im Auftrage des Oberkommandos des Heeres bearbeitet und herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Forschungsanstalt des Heeres // Die militärischen Operationen zu Lande. — Band 13: Die Kriegführung im Sommer und Herbst 1917. Die Ereignisse außerhalb der Westfront bis November 1918. — Berlin: Mittler & Sohn, 1942. — XVI+483 s.
  32. Koch O. Das Landwehr-Infanterie-Regiment 53 im Weltkrieg 1914–18. — [Kettwig]: [Flothmann], 1928. — 93 s.
  33. Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. — 1918. — 25 квітня. — № 25.
  34. Нова Рада: щоденна політична, економічна і літературна газета. — 1918. — 25 квітня. — № 67.
  35. Amtliche Kriegs-Depeschen. Nach Berichten des Wolff'schen Telegr.-Bureaus. — 7 Band: 1 August 1917 bis 31 Mai 1918. — Berlin: Nationaler Verlag, 1918. — S. 2369–2752. (*В усіх томах безперервна пагінація*).
  36. Sebastopol cut off by foe in Crimea // The New York Times. — 1918. — 25 April.